

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI PROGRAMI**

**TARİHÎ KIPÇAK TÜRKÇESİNDE YAPIM EKLERİ
VE BUGÜNKÜ KIPÇAK TÜRKÇESİNDEKİ İZLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EMİNE ÖZCAN

İSTANBUL, 2024

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI PROGRAMI**

**TARİHİ KIPÇAK TÜRKÇESİNDE YAPIM EKLERİ
VE BUGÜNKÜ KIPÇAK TÜRKÇESİNDEKİ İZLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**EMİNE ÖZCAN
(210101011)**

**Danışman
(Prof. Dr. Hanifi Vural)**

İSTANBUL, 2024

04/07/2024

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili ve Edebiyatı tezli yüksek lisans programı öğrencisi 210101011 numaralı **Emine ÖZCAN**'ın hazırladığı, "*Tarihî Kıpçak Türkçesinde Yapım Ekleri ve Bugünkü Kıpçak Türkçesindeki İzleri*" konulu tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, 04.07.2024 Perşembe günü saat 11:00'de yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **Kabulüne Oy Çoğunluğu/Oy Birliği** ile karar verilmiştir.

Tez adı değişikliği yapılması halinde: Tez adının
.....
şeklinde değiştirilmesi uygundur.

Jüri Üyesi	Karar
1. Prof. Dr. Hanifi VURAL (Danışman)	Kabul
2. Prof. Dr. Musa DUMAN	Kabul.
3. Doç. Dr. Feryal KORKMAZ	Kabul
4. (İkinci Danışman)*.....

*2. Danışman varsa doldurulması gerekmektedir.

ETİK BİLDİRİM

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağılı olduğum üniversite veya bir başka üniversitedeki başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

Emine Özcan

TEŐEKKÜR

Her zaman alıőmalarım konusunda bilgi ve deneyimi ile beni destekleyip, yönlendiren, hatalarımı düzeltilmem ve eksiklerimi tamamlamam konusunda yardımını hiçbir zaman esirgemeyen, kaynak konusunda kütüphanesinden faydalanmamı sağlayan danıőmanım Prof. Dr. Hanifi Vural'a emeklerinden dolayı sonsuz teőekkür ederim.

Ayrıca hiçbir zaman maddi manevi desteğini esirgemeyen aileme ve eğitimim konusunda her zaman yanımda olan anneme minnettarım...

Emine Özcan

TARİHÎ KIPÇAK TÜRKÇESİNDE YAPIM EKLERİ VE BUGÜNKÜ KIPÇAK TÜRKÇESİNDEKİ İZLERİ

Emine Özcan

ÖZET

Tarihî Kıpçak Türkçesi, dilin tarihi süreci içerisinde oluşturduğu çeşitli eserler ile Türk dilinde önemli bir yere sahiptir. “*Tarihî Kıpçak Türkçesinde Yapım Ekleri ve Bugünkü Kıpçak Türkçesindeki İzleri*” adlı tez çalışmasında Kıpçak Türkçesi eserlerindeki söz türetiminde kullanılan yapım eklerinin Eski Türkçe döneminden başlatılarak bugünkü Kıpçak grubu Türk lehçeleri de dâhil olmak üzere varlığının izi sürülmektedir.

Ön söz, giriş, birinci bölüm, ikinci bölüm, üçüncü bölüm ve sonuç bölümlerinden oluşan çalışmanın giriş bölümünde araştırmanın kapsamı ve yöntemi üzerinde durulmaktadır. Birinci bölümde Türk dilinin, Tarihî Kıpçak Türkçesi dönemine kadar olan tarihçesi hakkında bilgi verilmektedir. İkinci bölümde Kıpçaklar ile Tarihî Kıpçak Türkçesi ve bugünkü Kıpçak grubu Türk lehçeleri hakkında genel bilgiler yer almaktadır. Çalışmanın asıl konusunu oluşturan üçüncü bölümde söz yapımı hakkında genel bilgiler verildikten sonra Kuzey Kıpçak Türkçesi, Memlûk Kıpçak Türkçesi ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşturulan metinlerdeki sözcük türetiminde kullanılan yapım ekleri tespit edilmektedir. Tespit edilen yapım eklerinin işlevleri, anlamları ve varsa geçtikleri örnek cümleler Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi, Harezm Türkçesi, Tarihî Kıpçak Türkçesi ve bugünkü Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki tarihi seyri izlenerek gruplandırılmaktadır. Bu ekler ile oluşan kelimeler anlamları ve kökenleri hakkında bilgi verilmesi sonrasında kelimenin yer aldığı örnek cümleler tanık olarak verilmektedir. Tespit edilen ekler dönemler esas alınarak tablolaştırılması sonrasında sonuç bölümüne geçilmektedir. Sonuç bölümünde yapım eklerinin tarihî süreç içerisinde işlek kullanım durumu ile varsa ses, şekil, görev ve anlam değişimi hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca bu eklerin dilin tarihî dönemleri,

bugünkü Kıpçak Türkçesi ve Tarihî Kıpçak Türkçesinin kendi kolları içerisindeki kullanım durumları karşılaştırılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tarihî Kıpçak Türkçesi, Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Türk Dilinde Söz Yapımı, Söz Yapımı Yolları, Yapım Ekleri

**DERIVATIONAL SUFFIXES IN HISTORICAL KIPCHAK
TURKISH AND THEIR TRACES IN MODERN KIPCHAK
TURKISH**
Emine Özcan

ABSTRACT

Historical Kipchak Turkish holds an important place in the Turkish language due to the various works it produced throughout its historical process. In the thesis titled “Derivational Suffixes in Historical Kipchak Turkish and Their Traces in Contemporary Kipchak Turkish” the existence of derivational suffixes used in word formation in Kipchak Turkish work is traced from Old Turkic period to the present-day Kipchak group of Turkic dialects. In the introduction section of the study, which consists of a preface, introduction, first chapter, second chapter, third chapter, and conclusion, focuses on the scope and method of the research. In the first chapter, information is provided about the history of the Turkish language up to the period of Historical Kipchak Turkish. The second chapter contains general information about the Kipchaks, Historical Kipchak Turkish, and the current Kipchak group Turkish dialects. In the third chapter, which constitutes the main subject of the study, after providing general information about word formation, the affixes used in word derivation in texts formed with Northern Kipchak Turkish, Mamluk Kipchak Turkish, and Armenian-scripted Kipchak Turkish are identified. The functions and meanings of the identified derivational suffixes, as well as example sentences where they are used, are grouped according to their historical progression in Old Turkic, Karakhanid Turkic, Khwarezmian Turkic, Historical Kipchak Turkic, and modern Kipchak group Turkic dialects. Information is provided on the meanings and origins of the words formed with these suffixes, followed by example sentences to serve as attestations. After tabulating the identified suffixes based on historical periods, the conclusion section is presented. Following this example sentences containing the derived word

are provided as evidence. Due to the varying frequency of usage of affixes some less common affixes may not have example sentences provided as evidence. Following the tabulation of the identified affixes based on historical periods the study proceeds to conclusion section. In the conclusion section, information is provided about the historical usage patterns of derivational affixes over time, as well as any changes in sound form function and meaning if applicable. Additionally, the usage of these suffixes is compared across the historical periods of the language, as well as within the branches of modern Kipchak Turkic and Historical Kipchak Turkic.

Keywords: Historical Kipchak Turkish, Today's Kipchak Turkish, Word Formation in the Turkish Language, Methods of Word Formation, Derivaonal Suffixes

ÖN SÖZ

Türk dili, eldeki yazılı belgeler ışığında şüphesiz yeryüzündeki en köklü dillerden biridir. Türklerin göçebe bir yaşam sürmesi dilin geniş bir coğrafyaya yayılmasını ve farklı kültürlerle etkileşim içerisinde olmasını beraberinde getirmiştir. Böylelikle yayıldığı coğrafi sınırlar içerisinde milyonlarca insanın konuştuğu dil olmuştur. Bu da Türk dilinin kurallarını ortaya koymak ya da Türkçe bilmeyenlere Türkçeyi öğretmek amacıyla sözlük ve dilbilgisi kitaplarının yazılmasını gerekli kılmıştır.

Türk dilinin tarihi sürecinde önemli bir yeri olan Tarihî Kıpçak Türkçesi, hem köklü geçmişiyile hem de bu geniş coğrafyada var olan izleriyle üzerinde çalışılmayı bekleyen birçok belge bırakmıştır. Biz de bu çalışmamızda Tarihî Kıpçak Türkçesinde kullanılan yapım eklerinin Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi ve bugünkü Kıpçak grubu Türk lehçelerinde izlerini sürerek Türk dilindeki bu köklü zenginliği ortaya çıkarmayı amaçladık.

Çalışma esnasında yaşadığımız güçlük Kıpçak Türkçesi üzerine yapılmış birçok çalışma bulunması sebebiyle verdiğimiz bilgilerde tekrara düşme ihtimalidir. Bu duruma engel olabilmek adına Tarihî Kıpçak Türkçesinin alt grupları olan Kuzey Kıpçak Türkçesi, Memlûk Kıpçak Türkçesi ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşturulmuş birçok eserde sözcük türetimini sağlayan eklerin tespiti yapılarak çalışmada tanıklı verilmektedir.

Bu çalışma ile Türk dili üzerine yapılan çalışmalara küçük bir katkıda bulunmuş olmayı umuyorum.

Temmuz, 2024

Emine Özcan

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	v
ABSTRACT	vii
ÖN SÖZ.....	ix
ÇİZELGE LİSTESİ.....	xv
KISALTMALAR	xvi
GİRİŞ	1
A. ARAŞTIRMANIN AMACI VE KAPSAMI.....	1
B. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	13
BİRİNCİ BÖLÜM	15
1. TARİHİ KIPÇAK TÜRKÇESİNE KADAR TÜRK DİLİNİN GENEL DURUMU.....	15
1.1. TÜRK DİLİNİN KÖKENİ	15
1.1.1. Türk Dilinin Dönemleri	17
1.1.1.1. Eski Türkçe Dönemi.....	18
1.1.1.1.1. Köktürk Türkçesi.....	18
1.1.1.1.2. Uygur Türkçesi.....	20
1.1.1.2. Orta Türkçe Dönemi	22
1.1.1.2.1. Karahanlı Türkçesi	22
1.1.1.2.2. Harezm Türkçesi	23
İKİNCİ BÖLÜM.....	26
2. KIPÇAK İSMİ VE KUMAN-KIPÇAK TÜRKLERİ.....	26
2.1. KIPÇAK TÜRKLERİNİN YAYILMA ALANLARI VE KIPÇAK TÜRKÇESİ.....	27
2.1.1. Kuzey Kıpçak Türkçesi.....	28
2.1.1.1. Kuzey Kıpçak Türkçesi Eseri	28
2.1.2. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi.....	30
2.1.2.1. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Eserleri.....	31
2.1.2.1.1. Vakayinameler.....	32
2.1.2.1.1.1. Karmanets Vakayinamesi	32
2.1.2.1.1.2. Polonya Vakayinamesi	32
2.1.2.1.2. Mahkeme Tutanakları ve Hukuk Belgeleri.....	32
2.1.2.1.2.1. Kaments-Podolsk Ermeni Mahkeme Tutanakları	32
2.1.2.1.2.2. Töre Bitigi (Kanun Kitabı).....	33
2.1.2.1.3. Filolojik Eserler	33
2.1.2.1.4. Dini Eserler	33

2.1.2.1.4.1. Zebur.....	33
2.1.2.1.4.2. Dua Kitapları	34
2.1.2.1.4.3. Vaazlar	34
2.1.2.1.4.4. Havari Pavel'in Mektupları	34
2.1.2.1.4.5. Azizlerin Hayat Hikâyeleri.....	34
2.1.2.1.5. Edebi Eserler	34
2.1.2.1.6. Doğa Bilimlerine Ait Eserler	34
2.1.3. Memlûk Kıpçak Türkçesi	35
2.1.3.1. Memlûk Kıpçak Türkçesi Eserleri	36
2.1.3.1.1. Sözlük ve Gramer Kitapları.....	36
2.1.3.1.1.1. Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk.....	37
2.1.3.1.1.2. Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî	38
2.1.3.1.1.3. Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye	38
2.1.3.1.1.4. El-Kavâninü'l-Külliyeye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye.....	39
2.1.3.1.1.5. Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye	39
2.1.3.1.1.6. Kitâbu Bulgâtü'l Müştâk Fi'l Lügati't-Türk ve'l-Kıfçak	40
2.1.3.1.2. Edebi Eserler	41
2.1.3.1.2.1. Kitâb Gülistân bi't-Türkî (Gülistan Tercümesi)	41
2.1.3.1.3. Fıkıh Kitapları.....	41
2.1.3.1.3.1. İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin	41
2.1.3.1.3.2. Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisâni't-Türkî.....	42
2.1.3.1.3.3. Kitâb fi'l-Fıkh.....	43
2.1.3.1.3.4. Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkindî.....	44
2.1.3.1.4. Askerlik ve Okçulukla İlgili Eserler	44
2.1.3.1.4.1. Münyatü'l-Guzât	44
2.1.3.1.4.2. Kitâb fi İlmi'n-Nüşşâb (Hulâsa).....	45
2.1.3.1.5. Veterinerlikle İlgili Eserler	46
2.1.3.1.5.1. Kitâb Fi Riyâzati'l-Hayl.....	46
2.1.3.1.5.2. Baytaratü'l-Vâzih	46
2.2. KIPÇAK TÜRKÇESİNİN BUGÜNÜ.....	48
2.2.1. Karadeniz-Hazar Bölgesi	49
2.2.1.1. Karaim (Karay) Türkçesi	49
2.2.1.2. Kırım-Tatar Türkçesi	49
2.2.1.3. Karaçay-Balkar Türkçesi	49
2.2.1.4. Kumuk Türkçesi.....	50
2.2.2. İdil-Ural Bölgesi	50
2.2.2.1. Tatar (Kazan) Türkçesi.....	50
2.2.2.2. Başkurt Türkçesi	50
2.2.3. Aral-Hazar Bölgesi.....	50
2.2.3.1. Kazak Türkçesi	50
2.2.3.2. Karakalpak Türkçesi	51

2.2.3.3. Nogay Türkçesi.....	51
2.2.3.1. Kırgız Türkçesi.....	51
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	52
3. TÜRK DİLİNDE SÖZ YAPIMI.....	52
3.1. SÖZCÜKTE ŞEKİL YAPISI.....	52
3.1.1. Kök	52
3.1.2. Ek.....	53
3.1.3. Gövde.....	55
3.2. TARİHİ KIPÇAK TÜRKÇESİNDE SÖZ YAPIMI	55
3.2.1. Kıpçak Türkçesinde Yapım Ekleri.....	56
3.2.1.1. İsimden İsim Yapım Ekleri	56
3.2.1.1.1. +A+.....	57
3.2.1.1.2. +ç+ / +ş+ / +Aç+	58
3.2.1.1.3. +AGU+ / +AvU+ / +Av+ / +Ov+	59
3.2.1.1.4. +AK+ / +ah+	62
3.2.1.1.5. +An+	64
3.2.1.1.6. +Ay+.....	66
3.2.1.1.7. +cA+ / +çA+ / +şA+	67
3.2.1.1.8. +CAK+ / +şAK+	71
3.2.1.1.9. +CI+ / +şI+.....	73
3.2.1.1.10. +ÇIK+ / +ÇUK+	80
3.2.1.1.11. +çUKAz+ / +çUKAs+	83
3.2.1.1.12. +çIl+ / +çUl+	84
3.2.1.1.13. +dA+.....	85
3.2.1.1.14. +dAm+	86
3.2.1.1.15. +dAş+	87
3.2.1.1.16. +dIz+ / +dUz+	90
3.2.1.1.17. +dUQ+.....	91
3.2.1.1.18. +dIrIK+ / +dUrUK+ / +tIrIK+.....	92
3.2.1.1.19. +GA / +KA / +ha+.....	93
3.2.1.1.20. +GI+ / +GU+ / +KI+	94
3.2.1.1.21. +GII+ / +GUi+ / +KUI+	97
3.2.1.1.22. +GInA+ / +KInA+	98
3.2.1.1.23. +(U)K+ / +uh+	100
3.2.1.1.24. +(I)I+	101
3.2.1.1.25. +IA+.....	102
3.2.1.1.26. +IIG+ / +IUG+ / +II+ / +IU+	104
3.2.1.1.27. +IIK+ / +IUK+ / +IIh+ / +IUh+	112
3.2.1.1.28. +(I)n+ / +(U)n+	119
3.2.1.1.29. +(I)nç+ / +(U)nç+ / +(I)ncI+ / +(U)ncU+ / +(I)nçI+ / +(U)nçU	120
3.2.1.1.30. +rAK+ / +rAh+	122

3.2.1.1.31. +sAK+	126
3.2.1.1.32. +sI+ / +sU+	127
3.2.1.1.33. +sIK+ / +sUK+	129
3.2.1.1.34. +sUI+	129
3.2.1.1.35. +sIz+ / +sUz+	130
3.2.1.1.36. +şIn+	133
3.2.1.1.37. +t+	133
3.2.1.1.38. +tU+	134
3.2.1.1.39. +tUK+	134
3.2.1.2. Fiilden İsim Yapım Ekleri	135
3.2.1.2.1. -A+	135
3.2.1.2.2. -Aç+	138
3.2.1.2.3. -AçAK+	138
3.2.1.2.4. -AGAn+	139
3.2.1.2.5. -AK+ / -ah+	141
3.2.1.2.6. -Am+	144
3.2.1.2.7. -An+	145
3.2.1.2.8. -AnAk+	146
3.2.1.2.9. -AsI+	147
3.2.1.2.10. -ç+	147
3.2.1.2.11. -çAK+	150
3.2.1.2.12. -çUK+	152
3.2.1.2.13. -DI+ / -DU+	153
3.2.1.2.14. -(I/U)G+ / -(I/U)K+ / -(I/U/O)v+	155
3.2.1.2.15. -GA+ / -KA+ / ha+	158
3.2.1.2.16. -GAç+ / -KAç+	160
3.2.1.2.17. -GAK+ / -KAK+	161
3.2.1.2.18. -GAN+ / -KAN+ / -An+	162
3.2.1.2.19. -GI+ / -GU+ / -KI+ / -KU+ / -vU+ / -v+	164
3.2.1.2.20. -GIç+ / -GUç+ / -KIç+ / -KUç+ / -vUç+	167
3.2.1.2.21. -Gın+ / -GUN+ / -KIn+ / -KUn+ / -hIn+ / -hUn+ / -vUn+	169
3.2.1.2.22. -I+ / -U+	170
3.2.1.2.23. -ICI+ / -UCU+ / -GUçI+	174
3.2.1.2.24. -(I / U)K+ / -(I / U)h+	177
3.2.1.2.25. (I/U)I+	187
3.2.1.2.26. -(I / U)m+	188
3.2.1.2.27. -mA+	191
3.2.1.2.28. -mAç+	193
3.2.1.2.29. -mAK+ / -mAh+	194
3.2.1.2.30. -mAn+	196
3.2.1.2.31. -mIr+ / -mUr+	197

3.2.1.2.32. -(I/U)n+	199
3.2.1.2.33. -(I / U)r+	202
3.2.1.2.34. -sA+ / -sU+	203
3.2.1.2.35. -(I/U)ş+	204
3.2.1.2.36. -(I/U)t+	207
3.2.1.2.37. -(I/U)z+	209
3.2.1.3. İsimden Fiil Yapım Ekleri	212
3.2.1.3.1. +A-	212
3.2.1.3.2. +(A)l-	218
3.2.1.3.3. +(A)r-	219
3.2.1.3.4. +Ay-	222
3.2.1.3.5. +DA-	223
3.2.1.3.6. +GA-	225
3.2.1.3.7. +Gİr-/+GUr-/+Kİr-/+KUr-/+hİr-/+hUr-	226
3.2.1.3.8. +I-/ +U+	228
3.2.1.3.9. +(I/U)K-/+(I/U)h-	229
3.2.1.3.10. +IA-	231
3.2.1.3.11. +rA-	237
3.2.1.3.12. +(I)rGA-	238
3.2.1.3.13. +sA-	239
3.2.1.3.14. +sİn-/ +sUn-	241
3.2.1.3.15. +sİrA-	242
3.2.1.4. Fiilden Fiil Yapım Ekleri	243
3.2.1.4.1. -A-	243
3.2.1.4.2. -AlA-	244
3.2.1.4.3. -Ar-	245
3.2.1.4.4. -Dİr-/ -DUr-	247
3.2.1.4.5. -Gİr-/ -GUr-/ -Kİr-/ -KUr-/ -vUr-	253
3.2.1.4.6. -Gİz-/ -GUz-/ -Kİz-/ -KUZ-	255
3.2.1.4.7. -I-/ -U-	256
3.2.1.4.8. -(I U)K-/-(I/U)h-	257
3.2.1.4.9. -(I/U)l-	259
3.2.1.4.10. -(I/U)n-	265
3.2.1.4.11. -(I/U)r-	273
3.2.1.4.12. -sA-	278
3.2.1.4.13. -(I/U)ş-	278
3.2.1.4.14. -(I/U)t-	283
3.2.1.4.15. -y-	285
3.2.1.4.16. -(I/U)z-	286
SONUÇ	300
KAYNAKÇA	306

ÇİZELGE LİSTESİ

	Sayfa
Çizelge 3. 1 : İsimden İsim Yapım Ekleri.....	291
Çizelge 3. 2 : Fiilden İsim Yapım Ekleri	295
Çizelge 3. 3 : İsimden Fiil Yapım Ekleri	297
Çizelge 3. 4 : Fiilden Fiil Yapım Ekleri.....	299

KISALTMALAR

BV	: Baytaratü'l-Vâzih
CC	: Codex Cumanicus
Kİ	: Kitâbü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk
TZ	: Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgâti't-Türkiyye
BM	: Kitâbu Bulgatü'l-Müşâk fi-Lugâti't Türk ve'l-Kıfçâk
KK	: El-Kavâninü'l-Külliyeye li Zabti'l-Lügati't Türkiyye
DM	: Ed-Dürretü'l-Mudiyeye fi'l-Lugâti't-Türkiyye
GT	: Gülistân Tercümesi
İH	: El-İdrak Haşiyesi
İM	: İrşâdül-l-Mülûk ve's-Selâtin
KF	: Kitâb fi'l-Fıkh
KFT	: Kitâb fi'l-Fıkh bi'l-Lisâni't-Türkî
MG	: Münyetü'l-Guzât
MS	: Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkindî
RH	: Kitâb Fi Riyâzati'l-Hayl
TA	: Kitâb-ı Mecmu-ı Tercüman-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî
İN	: Kitâb Fi-İlmi'n-Nüşşab
AB	: Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı: Alğış Bitigi
AHH	: Azizlerin Hayat Hikâyeleri
KZ	: Kıpçakça Zebur
TB	: Töre Bitigi
DLT	: Divân-i Lugati't Türk (çev. Besim Atalay)
KB	: Kutadgu Bilig (çev. Reşit Rahmeti Arat)
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
yay.	: Yayınları
bk.	: Bakınız
bs.	: Baskı

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN AMACI VE KAPSAMI

i. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, SINIRLARI

Türk dilinin tarihî seyri içerisinde önemli bir yeri olan Tarihî Kıpçak Türkçesinin Kuzey Kıpçak Türkçesi, Memlûk Kıpçak Türkçesi ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi olmak üzere üç kola ayrılmış eserleri bulunmaktadır.

Sözlük, gramer, dini, edebi ve diğer alanlarda önemli bir yere sahip Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerindeki yapım eklerinin tespiti ve bulunan eklerin dilin tarihi dönemleri ile bugünkü Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki varlığının izlerini sürmek bu tez çalışmasının konusunu oluşturmaktadır.

Çalışmanın amacı, farklı coğrafyalarda ve farklı kültürlerin etkisi altında oluşturulan Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerindeki yapım eklerinin tanıklı tespitini yaparak söz konusu bu eklerin Tarihi Kıpçak Türkçesine kadar olan süreçteki ve bugünkü Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki varlığının izlerini sürerek işlev ve şekillerini belirlemektir. Söz konusu temel amacın haricinde çalışmanın alt amaçlarını şu şekilde sıralayabiliriz:

- Tarihî Kıpçak Türkçesi dönemi gramer ve sözlüklerde, tespiti yapılan eklerle ilgili bulunan bilgileri aktararak bu eserlerin dilimiz açısından önemini, Türk dilinin ne kadar köklü ve zengin bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymak.

- Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşturulan metinlerin farklı bir dile ait metinler olmadığını ortaya koymak.

- Tarihî Kıpçak Türkçesinin her üç kolu ve bugünkü Kıpçak grubu Türk lehçeleri arasında yapım ekleri vasıtasıyla sözcük türetimi bakımından büyük farklılıkların olmadığını belirleyebilmek.

Çalışma sınırlarında ise Tarihî Kıpçak Türkçesi ile oluşturulan metinlerde yer alan yapım ekleri verilerek, ses bilgisi, cümle bilgisi ve çekim ekleri konusuna girilmemiştir. Ayrıca ele alınan yapım eklerinin iz sürümü dilin tarihi dönemlerinden

Orhun Türkçesi, Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi eserlerindeki varlığı ve bugünkü Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki varlığı ile sınırlandırılmaktadır.

ii. ARAŞTIRMANIN SORULARI

Hazırlanan çalışmada şu sorulara cevap aranacaktır:

- Tarihî Kıpçak Türkçesinde yer alan yapım eklerinin Orhun Türkçesi, Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi olarak adlandırdığımız dilin tarihi süreçlerindeki varlığı, işlev ve şekilleri tespit edilebilir mi?

- Bugünkü Kıpçak grubu Türk lehçelerinde söz konusu bu ekler tespit edilebilir mi?

- Tespit edilen yapım eklerinde işlev ve şekil değişimleri mevcut mudur?

- Üç sahaya ayrılan Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerindeki yapım ekleri hangi sahada sayıca daha fazla?

- Dilin bu tarihî seyri içerisinde kullanımdan düşen ya da Eski Türkçede olmayıp sonradan oluşan bir yapım eki mevcut mudur?

- Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşturulan metinlerde Türkçe kelime kullanım oranı belirlenebilir mi?

- Dört başlık altında ele alınan yapım eklerinden hangi grup Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde yoğun kullanılmaktadır?

iii. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Tarihî Kıpçak Türkçesi; metin neşri, çeviri, dizin, dil incelemeleri gibi konularda üzerine birçok çalışmanın yapıldığı ve günümüzde bu tarz çalışmaların yapılmaya devam ettiği Türk dilinin önemli bir dönemidir. Yapılan çalışmalar genellikle Memlûk Kıpçak Türkçesi ile oluşturulan eserler üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu durum Karadeniz'in Kuzeyinde oluşan Kıpçak Türkçesi ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinin geri planda kalmasına neden olmaktadır. Ayrıca Tarihî Kıpçak Türkçesinin devamı niteliğindeki bugünkü Kıpçak grubu Türk lehçelerinin de söz konusu bu dönemden bağımsızmış gibi algılanmasına zemin hazırlamaktadır.

Tarihî Kıpçak Türkçesinde Yapım Ekleri ve Bugünkü Kıpçak Türkçesindeki İzleri adlı tez çalışmasında Kıpçak Türkçesindeki yapım eklerinin dilin tarihi süreçleri ve bugünkü Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki varlığı ile varsa işlev ve şekil açısından değişimleri incelenecektir. Böylelikle Kıpçak Türkçesinin üç kolu bütün bir hâlde değerlendirilerek farklı coğrafyaların ve farklı kültürlerin bu toplumun dil özelliklerinde ciddi boyutta farklılıklara neden olmadığı görülecektir. Ayrıca farklı bir toplum ya da farklı bir dil gibi düşünülen Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi alanındaki eserlerin Kıpçak Türklerinin Ermeni alfabesini kullanarak oluşturulan eserler olduğu metinlerdeki Türkçe kelimelerin varlığı ile ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Köklü bir birikime sahip olan Türk dili geçmişten günümüze yapım ekleri vasıtasıyla bu zenginliği oluşturmuş ve oluşturmaya devam etmektedir. Hazırlanan bu çalışmanın, *Tarihî Kıpçak Türkçesi* eserlerinde bulunan yapım ekleri temel alınarak dilin tarihi süreçleri ve çağdaş lehçelerdeki izleri takip edilerek bu alanda yapılacak başka çalışmalara katkı sunması öngörülmektedir.

iv. KONU İLE İLGİLİ KAYNAKLAR

Türk dili Orta Asya coğrafyasında 13. yüzyıla kadar tek bir kol halinde ilerlerken gerçekleşen Moğol istilaları bu birliğin parçalanmasına neden olmuştur. Bu parçalanmanın ilk sürecini Harezmi-Kıpçak Türkçesi oluşturmaktadır. 13-15. yüzyıl aralığını kapsayan Kıpçak Türkçesi bugünkü Rusya, Ukrayna ve Kafkasları içine alan Karadeniz'in Kuzeyi ile Mısır ve Suriye topraklarında kullanılan yazı dilidir. Türk dilinin önemli bir sürecinin oluşturan bu dönemde başta sözlük ve gramer olmak üzere farklı alanlarda pek çok eser yazılmış ve günümüzde de birçok kitap, makale, tez çalışmasına konu olmuştur.

Tarihî Kıpçak Türkçesinde Yapım Ekleri ve Bugünkü Kıpçak Türkçesindeki İzleri isimli çalışmamızda *Tarihî Kıpçak Türkçesi* eserlerinde tanıklarıyla tespit edebildiğimiz yapım eklerinin işlevlerini, işlek kullanım durumlarını inceleyerek söz konusu bu eklerin Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi dönemleri ve bugünkü Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki izlerinin sürülmesi amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın temel kaynaklarını dönemin sözlük, gramer, fıkıh, askerlik,

edebiyat ve veterinerlik alanlarında kaleme alınmış eserleri oluşturmaktadır. Bu eserler haricinde farklı kitap, makale ve tezlerden de istifade edilmektedir.

iiiv. KONU İLE İLGİLİ LİTERATÜR TARAMASI

Tarihî Kıpçak Türkçesi üzerine geçmişten bugüne birçok çalışma yer almaktadır. Bizdeki önemli çalışmalardan bir tanesi *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*¹ adlı çalışmasında Türk dilinin her dönemini ele alarak dönemlerin tarihçesi ve dil özellikleri hakkında bilgi veren Ahmet Bican Ercilasun'a aittir. Dönemin ses, şekil ve cümle bilgisi açısından ele alındığı iki önemli eserden bir tanesi Ali Fehmi Karamanoğlu'na² bir diğeri ise Galip Güner'e³ aittir. Ayrıca Can Özgür'de *Kıpçak Türkçesi Üzerine Araştırmalar*⁴ adlı çalışmasında bildirilerini ve farklı dergilerde yayımlanan makalelerini bir araya toplamıştır.

Batı'da özellikle Kuzey Kıpçak Türkçesi ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi üzerine çalışma yapan Garkavets'in *Kıpçakskie Yazıki: Kumanskiy i armayano-kıpçakskiy*⁵, *Turskiye Yazıki na Ukraine*⁶, *Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie I-II-III. Kıpçakskiy Slovar*⁷, *Codex Cumanicus: Kıpçako-Poloveskiye Teksti XIII-XVI*⁸ adlı eserleri önemli bir yere sahiptir.

¹ Ercilasun, Ahmet Bican. (2019). **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, (20. bs.). Ankara: Akçağ Yayınları, s.355-400.

² Karamanoğlu, Ali Fehmi. (2019). **Kıpçak Türkçesi Grameri**, (2. bs.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

³ Güner, Galip. (2020). **Kıpçak Türkçesi Grameri**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

⁴ Özgür, Can. (2020). **Kıpçak Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, Ankara: Gazi Kitabevi.

⁵ Garkavets, A. (1987). **Kıpçakskie Yazıki: Kumanskiy i Armyano-Kıpçakskiy**, Alma-Ata: Nauka.

⁶ Garkavets, A. (1988). **Turskiye Yazıki na Ukraine**, Naukova Dumka: Kiev.

⁷ Garkavets, A. (2003). **Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie I-II-III. Kıpçakskiy Slovar**, Almatı: Desht-i Qıpchaq.

⁸ Garkavets, A. (2004). **Codex Cumanicus: Kıpçako-Polovetskie Teksti XIII-XIV**, Almatı.

*Zur Kritik des Codex Cumanicus*⁹, *Ueber einen Komanischen Kommunionshymnus*¹⁰, *Komanische Texte*¹¹ adlı makalelerin sahibi Bang-Kaup ise *Codex Cumanicus* üzerine birçok makale kaleme almıştır.

Mustafa Argunşah *Karahanlıca-Harezme-Kıpçakça Dersleri*¹² adlı çalışmasında Kıpçak Türklerinin tarihçesi ve dil özellikleri hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca *Kıpçakça Sözlüklerdeki İmla Sorunları*¹³, *Codex Cumanicus'ta Ünlülerin İmlası I: Düz Ünlüler*¹⁴, *Codex Cumanicus'ta Ünlülerin İmlası I: Yuvarlak Ünlüler*¹⁵, *Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile Kodeks Kumanikus'u Biçim Bilgisi Yönünden Karşılaştırma*¹⁶ isimli birçok bildiri hazırlamıştır. Bu çalışmaları haricinde Galip Güner ile birlikte *Codex Cumanicus*'un Türkiye Türkçesine çevirisini, dizin çalışmasını ve tıpkıbasımını yapmıştır¹⁷.

Kuzey Kıpçak Türkçesini oluşturan *Codex Cumanicus*'un tam metin neşrini ve incelemesini 1880 yılında Comes Gêza Kuun yapmıştır.¹⁸ Gabain'in 1959 yılında hazırlamış olduğu *Die Sprache des Codex Cumanicus* adlı çalışmayı Mehmet Akalın

⁹ Bang-Kaup, W. (1910). "Zur Kritik des Codex Cumanicus", **Louvain**, p.1-16.

¹⁰ Bang-Kaup, W. (1910). "Ueber einen Komanischen Kommunionshymnus", **Bulletin de l'Academie Royale de Belgique** (Classe des Lettres, etc.), p.231-239.

¹¹ Bang-Kaup, W. (1911). "Kommanische Texte", **Bulletin de l'Academie Royale de Belgique** (Classe des Lettres, etc.), 9-10; p.459-473.

¹² Argunşah, Mustafa; Gülden Sağol Yüksekaya. (2019). **Karahanlıca-Harezme-Kıpçakça Dersleri**, Ankara: Kesit Yayınları, s.265-411.

¹³ Argunşah, Mustafa. (2004). "Kıpçakça Sözlüklerdeki İmla Sorunları", **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı (20-26 Eylül 2004) Bildirileri**, C. II, s.3337-3349.

¹⁴ Argunşah, Mustafa. (2012). "Codex Cumanicus'ta Ünlülerin İmlası I: Düz Ünlüler", **II. Uluslararası Türkoloji Sempozyumu (12-14 Eylül 2012)**, Polonya: Varşova Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi.

¹⁵ Argunşah, Mustafa. (2012). "Codex Cumanicus'ta Ünlülerin İmlası I: Yuvarlak Ünlüler", **VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı (24-28 Eylül 2012)**, Ankara.

¹⁶ Argunşah, Mustafa. (2015). "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile Kodeks Kumanikus'u Biçim Bilgisi Yönünden Karşılaştırma", **VII Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri (16-18 Ekim 2014)**, Elazığ: Fırat Üniversitesi Yayınları, C. I, s.89-104.

¹⁷ Argunşah, Mustafa; Galip Güner. (2022). **Codex Cumanicus**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

¹⁸ Kuun, Comes Gêza. (1880). **Codex Cumanicus: Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum**, Budapestini.

1988 yılında *Codex Cumanicus'un Dili* olarak Türkçeye çevirmiştir.¹⁹ Gronbech *Codex Cumanicus. Cod. Marc. Lat. DXLIX. In Faksimile herausgegeben, mit einer Einleitung*²⁰, *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*²¹, *Kuman Lehçesi Sözlüğü-Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*²² adlı eserleri ile Kuzey Kıpçak Türkçesi alanında çalışan bir başka isimdir.

Németh'in *Die Rätsel des Codex Cumanicus*²³, *Die Volksnamen quman und qun*²⁴, *Peçenek ve Kumanların Dili*²⁵ adlı makaleleri bulunmaktadır.

Bizde Ahmet Caferoğlu bu eser üzerine ilk çalışan isimlerden birisidir.²⁶ Orçun Ünal ise 2010 yılında yüksek lisans tezini hazırlamıştır.²⁷

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi üzerine yapılan çalışmalar bizde son dönemlerde artmakla birlikte Batı'da daha fazladır. Tarihî Kıpçak Türkçesinin bu kolu maalesef yeterli ilgiyi görmemiş ve toplumda bu eserlerin Ermenice olduğuna dair yanlış bir kanı oluşmuştur. Dashkavich ve Tryjarski *Armyano-Kıpçakskiye dolgoviye obyazatelstva iz Edirne (1609), i Lvova (1615)*²⁸, *Armyano-Kıpçakskiye zaveşçaniye iz*

¹⁹ Gabain, A.von. (1959). "Die Sprache des Codex Cumanicus", **Philologiae turcicae Fundamenta I**, Wiesbaden. (Mehmet Akalın (1988), "Codex Cumanicus'un Dili", **Tarihî Türk Şiveleri**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s.67-109).

²⁰ Gronbech, K. (1936). **Codex Cumanicus. Cod. Marc. Lat. DXLIX. In Faksimile herausgegeben, mit einer Einleitung**, Kopenhagen.

²¹ Gronbech, K. (1942). **Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus**, Kopenhagen: Einer Munksgaard.

²² Gronbech, K. (1992). **Kuman Lehçesi Sözlüğü-Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini**, (K. Aytaç, Çev.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

²³ Németh, J. (1913). "Die Rätsel des Codex Cumanicus", **ZDMG**, 47, p.577-608.

²⁴ Németh, J. (1940). "Die Volksnamen quman und qun", **KCsA**, 3, p.95-109.

²⁵ Németh, J. (1950). "Peçenek ve Kumanların Dili", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, p.81-95.

²⁶ Caferoğlu, Ahmet. (1974). **Türk Dili Tarihi**, C.2, s.161-186.

²⁷ Ünal, Orçun. (2010). **Kodeks Kumanikus 1A-55A (Giriş-Metin-Dizin)**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

²⁸ Dashkavich, J. R.; Tryjarski, E. (1974). "Armyano-Kıpçakskiye dolgoviye obyazatelstva iz Edirne (1609) i Lvova (1615)", **Rocznik Orientalistyczny**, 37, p.47-58.

*Lvova 1617 goda i sovremenniy yemu polskiy perevod*²⁹, *Drevneyiş Armyano-Kıpçakskiy dokument iz Lvovskih kolleksiy (1583 g) i iuçeniye bilingv predbraçnıh dogovorov Lvovskih armyan*³⁰, *Armyano-Kıpçakskiy yazık bibliografiya literaturı (1802-1978)*³¹ adlı çalışmaları birlikte hazırlımlışlardır.

Bizim de çalışmamızda istifade ettiğimiz Mehmet Akalın'ın Omeljan Pritsak'ın eserinden çevirmiş olduğu *Ermeni Kıpçakçası* adlı çalışma Türkiye'deki ilk çalışmalardandır.³²

Nadejda Chirli *Ermeni Kıpçakçasının Ses Özellikleri Üzerine*³³ isimli yazmış olduğu makalesi ve doktora tezi olan *Ermeni Kıpçakçası Dualar Kitabı Alğış Bitigi*³⁴ adlı eseri ile Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinin ses ve Şekil özelliklerini incelemiştir.

Hülya Kasapoğlu Çengel'in 2007 yılında *Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesiyle Yazılmış Töre Bitigi ve Eserdeki Töre, Yargı, Bitik Terimleri Üzerine*³⁵ isimli bildirisi, 2009 yılında *Ermeni Harfli Kıpçakça Söz Varlığı Üzerine Notlar*³⁶ ve 2012 yılında

²⁹ Dashkavich, J. R.; Tryjarski, E. (1974). "Armyano-Kıpçakskiy zaveşçaniye iz Lvova 1671 goda i sovremenniy yemu polkiy perevod", **Rocznik Orientalistyczny**, 36. p. 119-131.

³⁰ Dashkavich, J. R.; Tryjarski, E. (1975). "Drevneyiş Armyano-Kıpçakskiy dokument iz Lvovskih kolleksiy (1583 g) i iuçeniye bilingv predbraçnıh dogovorov Lvovskih armyan", **Rocznik Orientalistyczny**, 37. p.33-47.

³¹ Dashkavich, J. R.; Tryjarski, E. (1975). "Drevneyiş Armyano-Kıpçakskiy dokument iz Lvovskih kolleksiy (1583 g) i iuçeniye bilingv predbraçnıh dogovorov Lvovskih armyan", **Rocznik Orientalistyczny**, 37. p.33-47.

³² Pritsak, Omeljan. (1959). "Ermeni Kıpçakçası", **Tarihi Türk Şiveleri**, (Mehmet Akalın, Çev.). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s.123-128.

³³ Chirli, Nadejda. (2005). "Ermeni Kıpçakçasının Ses Özellikleri Üzerine", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, S.20, s.75-90.

³⁴ Chirli, Nadejda (2005). **Ermeni Kıpçakçası Dualar Kitabı: Alğış Bitigi**, Haarlem: Sota Yayınları.

³⁵ Çengel, Hülya Kasapoğlu. (Güz 2007). "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesiyle Yazılmış Töre Bitigi ve Eserdeki Töre, Yargı, Bitig Terimleri Üzerine", **Gazi Türkiyat Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi**, S.1, s.77-95.

³⁶ Çengel, Hülya Kasapoğlu (2009). "Ermeni Harfli Kıpçakça Söz Varlığı Üzerine Notlar", **International Journal of Central Asian Studies**, V.19., s.165-181.

*Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi*³⁷ isimli makalesi Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi üzerine yapılmış çalışmalar arasında yer almaktadır. Bir diğer önemli makale ise Hakan Sarıtiken'in *Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde Yapım Ekleri*³⁸ Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinin şekil bilgisi konusunda hazırlamış olduğu çalışmadır.

İbrahim Arıkan 2006 yılında *Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi*³⁹ isimli makalesi ile bizim de metin konusunda istifade ettiğimiz *Ermeni Harfleriyle Yazılmış Kıpçakça Zebur* isimli tez çalışmasını hazırlamıştır.⁴⁰

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinleri konusunda istifade ettiğimiz diğer iki tez çalışmadan ilki Yeşim Şahin'in *Ermeni Harfli Bir Kıpçak Metni: Azizlerin Hayat Hikâyeleri*⁴¹, ikincisi Ersin Akbulut'un *Töre Bitigi*⁴² isimli tezlerdir.

Tarihî Kıpçak Türkçesinin bir diğer kolu olan Memlûk Kıpçak Türkçesi üzerine çok sayıda çalışma bulunmakla birlikte Batı'da Zajaczkowski'nin *Manuel Arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks*⁴³, *Chapitres choisies de Vocabulaire arabe-kiptchak ad-Durrat al-mudî'a fi'l-lugat at-turkiya*⁴⁴, *Slovník Arabsko-Kipczacki z okresu Panstwa Mameluckiego, Bulgat al-Muştaq fi Lugat at-Turk wa'l-Kifçâq*⁴⁵, *Slovník Arabsko-Kipczacki z okresu Panstwa Mameluckiego, Bulgat al-Muştaq fi*

³⁷ Çengel, Hülya Kasapoğlu. (Bahar 2012). "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi", *Dil Araştırmaları*, S.10. s.17-81.

³⁸ Sarıtiken, Hakan. (2019). "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde Yapım Ekleri", *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, V.5/9. s.844-856.

³⁹ Arıkan, İbrahim, (2006). "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3/4. s.130-141.

⁴⁰ Arıkan, İbrahim. (2006). *Ermeni Harfleriyle Yazılmış Kıpçakça Zebur*, Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁴¹ Şahin, Yeşim. (2015). *Ermeni Harfli Bir Kıpçak Metni: Azizlerin Hayat Hikâyeleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁴² Akbulut, Ersin. (2017). *Töre Bitigi*, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁴³ Zajaczkowski, A. (1938). *Manuel Arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks*, Warszawa.

⁴⁴ Zajaczkowski, A. (1965). "Chapitres choisies du Vocabulaire arabe-kiptchak ad-Durrat al-mudî'a fi'l-lugat at-turkiya", *Rocznik Orientalistyczny*, Warszawa, XXIX/I, p.39-98.

⁴⁵ Zajaczkowski, A. (1954). *Slovník Arabsko-Kipczacki z okresu Panstwa Mameluckiego, Bulgat al-Muştaq fi Lugat at-Turk wa'l-Kifçâq*, Czezc II Verba, Warszawa.

*Lugat at-Turk wa'l-Kifçâq*⁴⁶, *Le traite arabe Mukaddima D'abou-L-Lait As-Samarkandi: en version Mamelouk-Kiptchak*⁴⁷ adlı çalışmaları önemli bir yere sahiptir.

J. Eckmann *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*⁴⁸ adlı eserinde *Memlûk-Kıpçak Edebiyatı* ve *Memlûk Kıpçakcasının Oğuzcalaşmasına* dair iki tane yazısına yer vermektedir.

Besim Atalay'ın yayımlamış olduğu *Et-Tuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye*⁴⁹ bu sahada üzerinde en fazla çalışma yapılan eserdir. Gülhan Al-Turk yüksek lisans tezinde eserin dil incelemesini yapmıştır.⁵⁰

Memlûk Kıpçak Türkçesinin birçok eseri üzerinde çalışan önemli isimlerden bir tanesi şüphesiz Recep Toparlı'dır. Bizim de çalışma esnasında istifade ettiğimiz *El-Kavânînü'l-Küllîyye li-Zabti'l-Lugati't-Türkiyye (İnceleme-İndeks)*⁵¹, *Ed-Dürretül-Mudiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye*⁵², *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâfîn*⁵³ adlı eserler kendisinin bireysel çalışmış olduğu eserlerdir. Ayrıca Sadi Çögenli ve Nevzat H. Yanık ile *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercüman-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî*⁵⁴, Hanifi Vural ve

⁴⁶ Zajaczkowski, A. (1958). *Slovník Arabsko-Kıpczacki z okresu Panstwa Mameluckiego, Bulgat al-Muştaq fi Lugat at-Turk wa'l-Kifçâk*, Czezc I Nomina, Warszawa.

⁴⁷ Zajaczkowski, A. (1962). *Le traite arabe Mukaddima D'abou'l-Lait As-Samarkandi: en version Mamelouk-Kiptchak*, Warszawa.

⁴⁸ Eckmann, Janos. (2017). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (5. bs.). (çev. O. Fikri Sertkaya), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

⁴⁹ Atalay, Besim. (1945). *Et-Tuhfet-üz-Zekiyye fi'l-Lûgat-it-Türkiyye*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

⁵⁰ Al-Turk, Gulhan (2006). *Et-Tuhfet-üz-Zekiyye fi'l-Lûgat-it-Türkiyye Üzerine Bir Dil İncelemesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁵¹ Toparlı, Recep. (1993). *El-Kavaninü'l-Küllîyye li-Zabti'l-lugati't-Türkiyye (İnceleme-İndeks)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi.

⁵² Toparlı, Recep. (2018). *Ed-Dürretül-Mudiyye Fi'l-Lûgati't-Türkiyye*, (2. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

⁵³ Toparlı, Recep. (2017). *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâfîn*, (2.bs.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

⁵⁴ Toparlı, Recep; M.Sadi Çögenli; Nevzat H.Yanık. (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercüman-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Recep Karaatlı ile *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*⁵⁵, Hanifi Vural ile *Kıpçak Türkçesi*⁵⁶ adlı eserler üzerine de çalışmıştır.

Mehmet Emin Açar *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türkî*⁵⁷ üzerine doktora tezini, Ahmet Caferoğlu ise *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrak*⁵⁸ adlı eserin çevirisini yapmıştır. Jale Demirci *Memlûk-Kıpçak Edebiyatına Katkıları*⁵⁹ ve *Memlûk Kıpçak Sahasına Ait Bir Fıkh Eseri: Kitâb fi'l-Fıkh*⁶⁰ adlı makaleleri ile Memlûk Kıpçak Türkçesi alanında çalışan bir diğer isimdir. Ayrıca Ercan Kuanışbayev de *Kitâb fi'l-Fıkh*⁶¹ üzerine doktora tezini hazırlamıştır.

Nurettin Rüştü Büngül *Kitabı-Riyazati-Hayil*⁶² adlı eserin İstanbul nüshasını ilk yayımlayan isim olmakla birlikte, Recep Şirin ise bizim de metin konusunda istifade ettiğimiz *Kitâb fi Riyâzâti-l-Hayl*, *Kitâb fi İlmi'n-Nüşşâb*⁶³ adlı yüksek lisans tezini hazırlamıştır.

Reghad Mohammad'ın *Memlûk Kıpçak Türkçesinde Ekler ve İşlevleri*⁶⁴, Esra Poyraz'ın *Tarihî Kıpçak Türkçesinde Yapım Ekleri*⁶⁵, Sevgi Turan'ın *Kıpçak*

⁵⁵ Toparlı, Recep; Hanifi Vural; Recep Karaatlı. (2007). **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, (2.bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

⁵⁶ Vural, Hanifi; Recep Toparlı. (2013). **Kıpçak Türkçesi**, Ankara: Sonçağ Yayınları.

⁵⁷ Açar, Mehmet. (1998). **Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türkî**, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyol Bilimler Enstitüsü.

⁵⁸ Açar, Mehmet. (1998). **Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türkî**, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyol Bilimler Enstitüsü.

⁵⁹ Demirci, Jale. (1992). "Memlûk Kıpçak Edebiyatına Katkıları", **Türkoloji Dergisi**, S.X-1, s.131-142.

⁶⁰ Demirci, Jale. (2010). "Memlûk Kıpçak Sahasına Ait Bir Fıkh Eseri: Kitâb fi'l-Fıkh", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C.7, S.1, sy.71-90.

⁶¹ Kuanışbayev, Ercan. (2006). **Kitâb fi'l-Fıkh**, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

⁶² Büngül, Nurettin Rüştü. (1944). **Kitabı-Riyazati-Hayil**, Konya: Ülkü Basımevi.

⁶³ Şirin, Recep. (1989). **Kitâb fi Riyâzâti'l-Hayl**, **Kitâb fi İlmi'n-Nüşşâb**, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyol Bilimler Enstitüsü.

⁶⁴ Mohammad, Reghad. (2018). **Memlûk Kıpçak Türkçesinde Ekler ve İşlevleri**. Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyol Bilimler Enstitüsü.

⁶⁵ Poyraz, Esra. (2021). **Tarihî Kıpçak Türkçesinde Yapım Ekleri**, Doktora Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyol Bilimler Enstitüsü.

*Türkçesinde Kelime Yapımı ve Çekimi*⁶⁶ adlı tez çalışmalarında bu dönemin şekil özellikleri konu alınmaktadır.

Mustafa Uğurlu'nun *Munyetul-Guzat*⁶⁷, Can Özgür'ün *Baytarat'ül Vazih'in Kıpçakça ve Türkmençe Yazmalarına Göre Kıpçakçanın Oğuzcalaşması (Türkmençeleşmesi) Üzerine Dil Araştırması*⁶⁸ bu alandaki diğer tez çalışmalarıdır.

Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde bu eklerin varlığını tespit edebilmek için başvurduğumuz kaynaklar şunlardır:

A. von Gabain'in *Eski Türkçenin Grameri*⁶⁹, Talat Tekin'in *Orhon Türkçesi Grameri*⁷⁰, Ahmet Caferolu'nun *Uygur Türkçesi Sözlüğü*⁷¹, Necmettin Hacıeminoğlu'nun *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*⁷²; *Karahanlı Türkçesi Grameri*⁷³; *Harezmi Türkçesi Grameri*⁷⁴, Mürsel Öztürk'ün çevirisi olan *Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihî Seyri*⁷⁵, Tefik Hacıyev ve Mustafa Öner'in çevirisi olan *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri*⁷⁶ adlı eserler ile Karahanlı Türkçesi

⁶⁶ Turan, Sevgi. (2006). **Kıpçak Türkçesinde Kelime Yapımı ve Çekimi**, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁶⁷ Uğurlu, Mustafa. (1984). **Munyetul Guzat**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁶⁸ Özgür, Can. (1994). **Baytaratül Vâzih'in Kıpçakça ve Türkmençe Yazmalarına Göre Kıpçakçanın Oğuzcalaşması (Türkmençeleşmesi) Üzerine Dil Araştırması**, Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁶⁹ Gabain, Annemaria von. (1988). **Eski Türkçenin Grameri**, (Mehmet Akalın, Çev.), (2. bs.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

⁷⁰ Tekin, Talat. (2003). **Orhon Türkçesi Grameri**, (2.bs.), İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

⁷¹ Caferoğlu, Ahmet. (1968). **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

⁷² Hacıeminoğlu, Necmettin. (1991). **Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller**, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

⁷³ Hacıeminoğlu, Necmettin. (1996). **Karahanlı Türkçesi Grameri**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

⁷⁴ Hacıeminoğlu, Necmettin, (1997). **Harezmi Türkçesi Grameri**. Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

⁷⁵ Heyet, Cevat. (2021). **Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihî Seyri**, (Mürsel Öztürk, Çev.), (2. bs.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

⁷⁶ Serebrennikov, B. A.; N. Z. Gadjieva. (2011). **Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri**, (Tefik Hacıyev-Mustafa Öner, Çev.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

dönemine ait örnekler tespit edebilmek amacıyla *Kutadgu Bilig* ve *Divan-ı Lügati-t Türk*'ten çalışma esnasında istifade edilmiştir.

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde söz konusu eklerin varlığının tespiti için Ahmet Bican Ercilasun'un *Türk Lehçeleri Grameri*⁷⁷, Mustafa Öner'in *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*⁷⁸, Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü⁷⁹, Murat Özşahin'in *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*⁸⁰ adlı çalışmalar haricinde Bilgit Sağlam'ın *Çağdaş Türk Lehçelerinde Şekil Bilgisi Ortaklıkları*⁸¹ adlı tezi, Kuzey Kıpçak grubu Türk lehçelerine ait örnekler bulundurması nedeniyle Mehmet Kara'nın *Hakas Türkçesinde Fiiller*⁸², *Hakas Türkçesinde İsim*⁸³ adlı tezleri de kullanmış olduğumuz kaynaklar arasında yer almaktadır.

Tüm bu kaynaklar haricinde tespit edilen yapım ekleri hakkında genel bilgiler verebilme amacıyla Tahsin Banguoğlu'nun *Türkçenin Grameri*⁸⁴, Zeynep Korkmaz'ın *Türkiye Türkçesi Şekil Bilgisi*⁸⁵, Vecihe Hatipoğlu'nun *Türkçenin Ekleri*⁸⁶ adlı eserler de hazırlanan bu çalışmada kullanılan kaynaklar arasında yer almaktadır.

⁷⁷ Ercilasun, Ahmet Bican. (2007). **Türk Lehçeleri Grameri**, Ankara: Akçağ Yayınları.

⁷⁸ Öner, Mustafa. (1998). **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

⁷⁹ Öner, Mustafa. (2015). **Kazan-Tatar Türkçesi Sözlük**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

⁸⁰ Özşahin, Murat. (2010). **Başkurt Türkçesi Sözlüğü**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

⁸¹ Sağlam, Bilgit. (2014). **Çağdaş Türk Lehçelerinde Şekil Bilgisi Ortaklıkları**, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁸² Kara, Mehmet. (1995). **Hakas Türkçesinde Fiiller**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁸³ Kara, Mehmet. (2005). **Hakas Türkçesinde İsim**, Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁸⁴ Banguoğlu, Tahsin. (1974). **Türkçenin Grameri**. İstanbul: Baha Matbaası.

⁸⁵ Hatiboğlu, Vecihe. (1981). **Türkçenin Ekleri**, (2. bs.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

⁸⁶ Hatiboğlu, Vecihe. (1981). **Türkçenin Ekleri**, (2. bs.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

B. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Tarihî Kıpçak Türkçesi üzerine yapılacak olan çalışmalara katkıda bulunma düşüncesi ile hazırlanan bu çalışmada yararlanılan eserler şunlardır:

1. Kuzey Kıpçak Türkçesi ile oluşan eser *Codex Cumanicus*.

2. Memlûk Kıpçak Türkçesi ile oluşan eserler: *Gülistân Tercümesi*, *İrşâdül'l Mülûk ve's-Selâtîn*, *Baytaratü'l-Vâzih*, *Münyetü'l-Guzât*, *Kitâb fî İlmi'n-Nüşşâb (Hulâsa)*, *Kitâb fî Riyâzati'l-Hayl*, *Kitâb fî'l-Fikh bi-Lisâni't-Türkî*, *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's Semerkandî*, *Kitâbû'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk*, *Et-Tuhfetü'l-Zekiyye fî'l-Lâgati't-Türkiyye*, *El-Kavaninü'l-Küllîye li Zabti'l-Türkiyye*, *Kitâbu Bulgatü'l-Müştâk fî-Lugati-t Türk ve'l-Kıfçâk*, *Ed-Durretü'l Mudiyye fî'l-Lugati't-Türkiyye*, *El-İdrak Hayşiyesi*, *Kitâb fî'l-Fikh*, *Kitâb-ı Mecmu-ı Tercüman-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*.

3. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşturulan eserler: *Ermeni Kıpçakçası Dualar Kitabı-Algış Bitigi*, *Azizlerin Hayat Hikâyeleri*, *Kıpçakça Zebur*, *Töre Bitigi*.

Tez çalışmasına üzerinde çalışılacak konunun belirlenmesi sonrasında alanda yapılan çalışmalarla tekrara düşmeme ve alandaki eksiklikleri tespit amaçlı literatür taraması yapılmıştır. Literatür çalışması sonrasında çalışmanın sınırları netleştirilerek Tarihî Kıpçak Türkçesine ait farklı zaman dilimlerinde, farklı kültürlerin etkisi altında ve farklı konular üzerine oluşturulmuş yukarıda adı geçen eserlerin transkripsiyonlu metinleri araştırılarak incelenecek eserler belirlenmiştir.

Üzerinde çalışılacak eserlerin belirlenmesi sonrasında çalışma esnasında yol gösterecek yardımcı sözlük, gramer kitapları, makale, tez çalışmaları ve diğer yardımcı kaynaklar belirlenmiştir.

Bu hazırlık süreci sonrasında yardımcı kaynaklar ve dönemin eserlerinde tespit edilen yapım ekleri sınıflandırma içerisinde belirlenip, Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde kelime örnekleri ve cümle örnekleri fişlemesi yapılmıştır. Fişleme çalışmaları esnasında eklerin oluşturdukları kelimelerin cümle içerisindeki işlevine öncelik verilmiştir. Ayrıca ele alınan her bir yapım eki örneğinin Kıpçak Türkçesinin her üç kolunda da araştırılması hususuna ve daha önceki yapılan çalışmalarda tespit edilemeyen yeni bir yapım ekinin olma ihtimaline dikkat edilmiştir.

Bir sonraki aşamada ise dilin tarihi sürecinde ve bugünkü Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bu eklerin bulunduğu kelime örneklerinin izi sürülmüştür.

Tespit edilen eklerin kelime örnekleri ve cümle örneklerinin sonunda parantez açılarak alınan eser ve sayfa numarası dipnot düşülmüştür. Çalışmanın sonunda incelenen eklerin dilin farklı tarihi süreçlerinde varsa eklerin işlek kullanım durumu, işlev ve şekil değişimlerinin incelenmesi ve tespit edilebilen bu sonuçların tablo üzerine aktarılması yapılmıştır.

Ulaşılan verilerin sonuç bölümünde Kıpçak Türkçesinin kendi kolları içerisinde, Türk dilinin tarihi dönemleri arasında ve Kıpçak grubu Türk lehçeleri arasında karşılaştırmaların yapılmıştır.

Bu çalışma kendi içerisinde üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde hazırlanan araştırmanın konusu, amacı, önemi ifade edilerek araştırmaya yönelik sorular belirtilmiş ve araştırma yöntemi hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde Tarihî Kıpçak Türkçesine kadar Türk dilinin genel durumu anlatılmaktadır. İkinci bölümde Kıpçak ismi ve Kuman-Kıpçak Türkleri, Kıpçak Türkçesinin yayılma alanları ve bu alanlarda oluşan eserler, bugünkü Kıpçak grubu Türk lehçeleri hakkında genel bilgiler verilmiştir. Üçüncü bölüm çalışmanın asıl amacına yönelik hazırlanan bölümdür. Temel bilgileri hatırama amacıyla söz yapımı, kök, ek, gövde konuları hakkında genel bilgiler verilerek Tarihî Kıpçak Türkçesindeki söz yapımına değinilmiş ve çalışmada ele alınan ekler türleri doğrultusunda gruplandırılmıştır. Devamında her bir ek detaylandırılarak ele alınmış ve en sonda karşılaştırma yapabilme amacıyla tablo üzerine aktarılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TARİHÎ KIPÇAK TÜRKÇESİNE KADAR TÜRK DİLİNİN GENEL DURUMU

Canlı bir varlık olan dil insanlık tarihi kadar eski bir yapıya sahiptir. İnsanların duygu, düşünce ve isteklerini ifade etmek için kullandıkları bu kurallar ve semboller bütünü, oluşan ihtiyaçlar doğrultusunda kendi bünyesinde bir takım değişiklikler ve gelişimler gösterebilmektedir. Türk dilinin de geçmişten bu güne yaşamış olduğu değişim ve gelişim nedenleri arasında tarihsel, kültürel, sosyolojik ve teknolojik birçok faktör bulunmaktadır. Bu faktörler Türk dilin zenginleşip gelişmesine katkıda bulunmuştur. Farklı coğrafyalarda hüküm süren ve köklü bir geçmişe sahip olan Türk dili bilim dünyasında kökenin araştırılması ve hangi dillerle akraba olduğu yönünde çalışmalara konu olmuştur.

1.1. TÜRK DİLİNİN KÖKENİ

Yeryüzündeki dillerin çeşitli ölçütler dikkate alınarak sınıflandırılması sonucunda “dil aileleri” ortaya çıkmıştır. Eklemeli bir dil yapısına sahip Türk, Moğol, Mançu-Tunguz, Kore, Japon dilleri Ural-Altay dil ailesinin Altay kolunda bulunmaktadır. Başlangıç ve bitiş tarihleri bilinmeyen bu dönem Türkçenin en eski dönemi olarak kabul edilmektedir (Ergin, 1998, s.9; Ercilasun, 2019, s.17; Özyetgin, 2006, s.2).

Yukarıda bahsi geçen Ural-Altay dil teorisinin sahibi 1709 yılında Poltava savaşında Rus'lara esir düşerek Sibirya'ya sürülen İsveçli subay Strahlenberg'dir. Kendisi Ural dillerinin Altay dilleri ile akraba olduğunu ileri sürerek esaret sürecince Sibirya'daki kavimlerin dillerini araştırmış, 32 dil ve lehçeye *Tatar dili* adını vermiştir (Caferoğlu, 1958, s.11; Ercilasun, 2019, s.17-18). Strahlenberg'in yapmış olduğu gruplandırma şu şekildedir:

1. Fin-Ugor: Macar, Fin, Vogul, Çeremis, Permyak, Votyak ve Ostyak dili,
2. Türk-Tatar: Tatar, Yakut ve Çuavaş dili,

3. Samoyed,
4. Moğol-Mançu: Kalmuk, Mançu, Tangut dili,
5. Tunguz: Tungus, Kamasin, Arin, Koryak, Kuril dili,
6. Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki halkların dili (Caferoğlu 1958, s.11; Ercilasun, 2019, s.18; Heyet, 2021, s.39).

Danimarkalı R. Rask'ın *İskit dilleri*, Müllerin *Turanî diller* olarak adlandırdığı Ural-Altay dilleri için F. Wiedemann *Çud halkları* terimini kullanmıştır. Ayrıca Wiedemann Ural-Altay dillerinin Hint-Avrupa dillerinden ayırmak için tespit ettiği 14 özellik şu şekildedir:

1. Bütün Ural-Altay dillerinde ses uyumları bulunmaktadır,
2. Kelimelerde eril-dişil ayrımı bulunmamaktadır,
3. Artikeller bulunmaz,
4. Kelime yapımı ve çekimi eklerle yapılmaktadır,
5. İsimlerin çekiminde iyelik ekleri kullanılmaktadır,
6. Fiil şekilleri zengindir,
7. Ön ekler bulunmamakta, son ekler bulunmaktadır,
8. Söz diziminde sıfatlar isimlerden önce yer almaktadır,
9. Sayı sözlerinden sonra çokluk eki kullanılmamaktadır,
10. Karşılaştırmalar *-dan* eki ile yapılmaktadır,
11. Yardımcı fiil olarak "sahip olmak" yerine "olmak" kullanılmaktadır,
12. Ural-Altay dillerinin birçoğunda olumsuzluğu gösteren özel bir fiil bulunmaktadır,
13. Soru anlamı ekle sağlanmaktadır,
14. Cümle bağlayıcısı olarak fiiller kullanılmaktadır (Ercilasun, 2019, s.18; Heyet, 2021, s.46).

Castren ise Ural-Altay dilleri arasındaki akarabalığa şüphe ile yaklaşmış, bu dillere *Altay* dilleri adını vererek şu şekilde bir gruplandırma yapmıştır:

1. Fin-Ugor,
2. Samoyed,
3. Türk-Tatar,
4. Moğol,
5. Tunguz (Caferoğlu, 1958, s.17; Ercilasun, 2019, s.19).

Schot karşılaştırmalı sesbilgisi yöntemi ile Ural-Altay dillerini iki gruba ayıran isimdir. Onun görüşüne göre Fin-Ugor ve Samoyed Ural dillerini oluştururken; Türk, Moğol ve Mançu-Tunguz Altay dillerini oluşturmaktadır. Ayrıca Türkçedeki /z/ sesinin Çuvaşçada /r/ sesine, Türkedeki /ş/ sesinin Çuvaşçada /l/ sesine denk olduğunu tespit ederek Çuvaşçanın Türk dili olduğunu ortaya koymuştur. Ramstedt ise bu denkliği 1903 yılında Türkçe ile Moğolca arasında tespit etmiştir (Caferoğlu, 1958, s.22; Ercilasun, 2019, s.19).

Yukarıda bahsi geçen isimler Strahlenberg'in ileri sürmüş olduğu soyca akrabalık teorisini desteklemektedir. J.Nemeth, J.Deny, J.Benzing, Sir G.Clauson, G.Doerfer, M.Şçerbak gibi isimler ise tüm bu özelliklerin 13. yüzyıldan önce Türkçeden Moğolcaya geçmiş alıntı olduğunu ve bu dillerin akraba olmadığını ileri sürerek karşı çıkmaktadır (Ercilasun, 2019, s.22).

1.1.1. Türk Dilinin Dönemleri

Dilbilimsel ölçütler ile siyasi, sosyal, tarihi, politik olgular göz önünde bulundurularak Türk dilinin tarihi süreçleri genel hatlarıyla altı döneme ayrılmaktadır. Bu gelişim süreçlerini ayıran tarihsel kesin çizgi bulunmamakla birlikte şu şekilde tasnif edilmektedir:

1. Altay dil birliği dönemi,
2. Proto Türk dönemi,
3. İlk Türkçe dönemi,
4. Eski Türkçe dönemi (6-11. yüzyıl),
5. Orta Türkçe dönemi (11-16. yüzyıl),
6. Yeni Türkçe dönemi (16-20. yüzyıl),
7. Modern Türkçe dönemi (Caferoğlu, 1958, s.51-52; Özyetgin, 2006, s.3).

Muhtemelen Moğolca ile ortak bir dil meydana getiren Altay dil birliğinden sırasıyla Japonca ve Korece ayrılmakta, sonrasında ise İlk Türkçe döneminde Türkçe ayrılmaktadır. Çuvaş Türkçesi'nin de Türk dillerine dâhil olduğu bu dönem milattan önceki birkaç bin yıllık dönemdir. Tahmini olarak 1-6. yüzyılı kapsayan Ana Türkçe dönemi Çuvaş Türkçesi haricinde bütün Türk dillerinin atası olarak kabul görmektedir (Caferoğlu, 1958, s.52; Özyetgin, 2006, s.4; Tekin ve Ölmez, 2018, s.15; Heyet, 2021, s.47).

En eski Türkçe olarak da adlandırılan Proto Türk dönemi hakkında elde veri bulunmamaktadır. Akabinde Hun, Bulgar Türkçesi, Peçenek ve Hazar Türkçesinin yer aldığı Köktürk devletinin kuruluşuna kadar devam eden İlk Türkçe dönemi yer almaktadır. Göktürk ve Uygur devletlerinin hüküm sürdüğü 6. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar olan süreç Türk dilinin Eski Türkçe olarak adlandırıldığı dönemdir (Caferoğlu, 1958, s.52; Heyet, 2021, s.48).

10. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar olan süreci kapsayan dönem Orta Türkçe dönemidir. Müşterek Orta Asya Türkçesi olarak da adlandırılan bu dönem Selçukluların ve Osmanlının hâkim olduğu coğrafyada oluşan Türk dilinin bir dönemidir (Caferoğlu, 1958, s.52).

16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar olan dönem ise Yeni Türkçe olarak adlandırılmaktadır. Geniş bir coğrafi alanda Osmanlı, Çağatay, Özbek ve Azerbaycan edebi dilini oluşturmaktadır (Caferoğlu, 1958, s.53; Heyet, 2021, s.48).

Modern Türkçe dönemi ise günümüzde farklı coğrafyalarda kullanılmakta olan canlı Türk dilidir (Caferoğlu, 1958, s.53).

1.1.1.1. Eski Türkçe Dönemi

Türk dilinin bilinen ilk yazılı metinlerinin oluştuğu 6. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar olan süreç Eski Türkçe olarak adlandırılmaktadır. Kendi içerisinde Köktürk Türkçesi ve Uygur Türkçesi olarak ikiye ayrılan bu dönemin ilk aşamasını Köktürk Türkçesi oluşturmaktadır.

1.1.1.1.1. *Köktürk Türkçesi*

Altay dağları bölgesi, Çin'in kuzeyi ve bugünkü Moğolistan'da 550-630, 680-745 tarihlerinde kurulan I. ve II. Köktürk Devleti, Türk dilini işlek bir yazı dili olarak kullanmıştır (Özyetgin, 2006, s.5-6; Tekin ve Ölmez, 2018, s.17-23; Ercilasun, 2019, s.126-162, Heyet, 2021, s.49).

Tarihi bilinen ve günümüze ulaşan en eski Türk yazıtı 687-692 yılları arasında dikilmiş altı satırlık *Çoyr* yazıtıdır. Bu eser haricinde *Hoytu Tamir*, *Ongin (Işbara Tamgan Tarkan)*, *İhe-Huşotu (Köl İç Çor)*, *İhe Aşete (Altun Tamgan Tarkan)*, *İhe Nur*, *Handigay* yazıtları da II. Köktürk döneminden kalan eserlerdir (Ercilasun, 2019, s.128).

Köktürk Yazıtları ya da *Orhun Yazıtları* olarak adlandırılan bu abidelerden *Tonyukuk* (720-725), *Köl Tigin* (732) ve *Bilge Kağan* (735) yazıtları Türk dilinin tarihi bilinen ilk yazılı kaynaklarıdır. *Köl Tigin* yazıtı 732 yılında kardeşi Bilge Kağan tarafından diktirilmiştir. Yazıtta I. Köktürk devletinin güçlü dönemi, zamanla zayıflayarak Çin'e tutsak olmaları ve Çin esaretinden kurtulmaları, Köl Tigin'in kahramanlıkları kardeşi Bilge Kağan'ın ağzından anlatılmaktadır. Dört cephesi olan yazıtın Doğu, Kuzey ve Güney cepheleri Türkçe, Batı cephesi Çince'dir. *Bilge Kağan* yazıtı 735 yılında oğlu Tenri Kağan tarafından diktirilmiştir. Devletin güçlü dönemi, Çin'e tutsak olmaları ve esaretten kurtulmaları, Bilge Kağan'ın kahramanlıkları anlatılmaktadır. *Tonyukuk* yazıtı ise vezir Tonyukuk'un kendisi tarafından diktirilmiştir. Bu yazıtlarda kullanılmış olan ve Türk yaşam sisteminin izlerini barındıran Köktürk alfabesi dört tanesi sesli olmak üzere toplamda 38 harften oluşmaktadır (Özyetgin, 2006, s.5-6; Tekin ve Ölmez, 2018, s.17-23; Ercilasun, 2019, s.126-162; Heyet, 2021, s.49-50).

Yukarıda vermiş olduğumuz eserlerin başlıca dil özellikleri şunlardır:

1. Kelime içi ve kelime sonundaki /d/ sesinin korunması: *adağ* “ayak”, *bod* “boy”, vb.
2. Kelime içi ve kelime sonundaki /b/ seslerinin korunması: *eb* “ev”, *sebin* “sevin-“, vb.
3. /ŋ/ sesi /g/ sesi ile nöbetleşmektedir: *bardıñız~bardıgız* “gittiniz”, *ölsikiñ ~ ölsikiğ* “öleceksin”, vb.
4. Kelime başındaki /k-/ler korunmaktadır: *keç-* “geç-“, *köz* “göz”, vb.
5. Kelime başındaki /t-/ler korunmaktadır: *tag* “dağ”, *tod-* “doymak”, vb.
6. “*var*, *var-*, *ver-*, *ol-*“ kelimelerini başında /b/ ünsüzü bulunmaktadır.
7. İlgi eki ünsüzlerden sonra +*Iŋ*, ünlülerden sonra +*nIŋ* şeklindedir. *kağan+iŋ* “hakanını”, *bayırku+nuŋ* “buyrukların”, vb.
8. Bulunma ve ayrılma hal eki +*da* ekidir. *teñri+de* “gökte”, *yış+da* “ormandan”, vb.
9. Şimdiki zaman sıfat fiil eki –*gmA* ekidir. *biti-gme* “yazan”, *kel-i-gme* “gelen”, vb.
10. Gelecek zaman sıfat fiil eki –*teçi* ekidir. *öl-teçi* “ölecek”, *kel-teçi* “kelecek”, vb.

11. Gelecek zaman gereklilik sıfat fiili –*sIk* eki ile yapılmaktadır. *kün tug-sık* “doğu”, *kün bat-sık* “batı”, vb.

12. Çokluk ekleri +*lAr*, +*An*, +(X)*t*, +*gUn* ekleridir. *beg+ler*, *er+en*, *ogul-+it*, *kelin+gün/keliñün*, (Tekin ve Ölmez, 2018, s. 19-21; Ercilasun, 2019, s.173-186).

1.1.1.1.2. *Uygur Türkçesi*

Eski Türkçe döneminin ikinci yarısını oluşturan Uygur Türkçesi, 8. yüzyılda Moğolistan’daki Köktürk hâkimiyetine son vererek kurulan Uygur Devleti’nin dilidir. Benimsedikleri Maniheizm ve Budizm inançları etkisi ile yerleşik hayata geçen Uygurlar; Mani, Sogd, Uygur, Çince, Tahorca, Sanskrit gibi alfabeler kullanılarak birçok eser oluşturmuşlardır. Yazıt türündeki eserleri oluşturmakla birlikte kâğıtlara yazılmış edebi ve dini eserlerde bırakmışlardır (Özyetgin, 2006, s.5-6; Tekin ve Ölmez, 2018, s.19-25; Ercilasun, 2019, s.214-246; Heyet, 2021, s.61-62).

Uygur Türkçesi dönemi eserleri Köktürk harfli metinler, Maniheizm inancı çerçevesinde oluşan metinler ve Budizm inancı çerçevesinde oluşan metinler olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır (Akar, 2012, s.112).

Köktürk harfli Uygur metinleri 745-840 yılları arasında Ötüken’de hüküm süren Uygurların Köktürk harfleri ile oluşturdukları *Taryat (Terhin)*, *Tes*, *Şine Usu*, *Kara Balasagun*, *Gürbelcin*, *Somon-Tes*, *Somon-Seyrev* yazıtlarıdır (Akar, 2012, s.112-114).

840 yılında Ötüken’den göçerek Hoço merkezli kurulan Kançu Uygur devletinin benimsemiş olduğu Maniheizm inancı ile dini içerikli tercümeyle dayalı nazım ve nesir türündeki eserleri Uygur Türkçesinin manici eserlerini oluşturmaktadır. *Irk Bitig (fal kitabı)*, *Huastuanıft*, *İki Yıltız Nom (İki temel esas)* bu döneme ait nesir türündeki eserlerdir (Akar, 2012, s.114-115).

Budizm inancını benimsemeleri ile manzum ve mensur olmak üzere oluşturulan eserler iki kısma ayrılmaktadır. *Altun Yaruk (Altın Işık)* manzum türde oluşturulmuştur. *Çatikler*, *Sudurlar*, *Vinayalar*, *Abidarmalar*, *Edgü Ögli Tigin ile Ayıg Ögli Tigin (İyi Düşünceli Şehzade ile Kötü Düşünceli Şehzade)*, *Şehzade ile Aç Pars Hikâyesi*, *Dantipali Bey Hikâyesi*, *Çaştani Bey Hikâyesi*, *Maytrisimit*, *Sekiz Yükme (Sekiz Bilgi, Sekiz Tomar)*, *Kuanşi İm Pusar* mensur türde Budizmin inancının esaslarının anlatıldığı eserlerdir (Akar, 2012, sy.115-117, Heyet, 2021, s.63-65).

Uygur Türkçesi Mani metinleri ile Köktürk harfli metinler *n ağzı*, Burkan metinler *y ağzı* özellikleri göstermektedir.

y ağzı metinleri şu özelliklere sahiptir:

1. Ayrılma hali için çoğunlukla +*DIn* eki kullanılmaktadır,
2. İlgı hali ünsüzlerden sonra +*nIη* ekidir,
3. Bilinen geçmiş zaman 2. tekil şahıs eki her zaman /*η*/ şeklindedir,
4. Gereklilik için her zaman –*gUUk* eki kullanılmaktadır,
5. –*p* zarf fiil eki –*pAn*’ekinden daha sık kullanılmaktadır,
6. *erki* yerine *erinç* kullanılmaktadır (Ercilasun 2019, s.273).

n ağzı özellikleri şunlardır:

1. İlk hecedeki *I* sesi ile yardımcı ünlü *I* bazen genişleyerek *A* şeklindedir,
2. Vasıta hali dudak uyumundan dolayı bazen yuvarlaklaşarak +*un* şeklindedir,
3. +*DA* eki sadece ayrılma durumu için kullanılmaktadır,
4. İlgı hali bazen ünsüzlerden sonra +*Xη* şeklindedir,
5. Gereklilik anlamı –*sIg* eki ile yapılmaktadır,
6. –*pAn* zarf fiil eki –*p* zarf fiil ekinden daha sık kullanılmaktadır,
7. –*gIl* sıfat fiil eki ve –*gmA* eki yaygın olarak kullanılmaktadır (Ercilasun, 2019, s.273).

Tüm bu özelliklerin haricinde:

1. Köktürkçedeki kelime içi ve sonundaki /*b*/ ünsüzleri Uygur Türkçesinde /*b*/’dir: *ebir*->*evir*- “çevirmek”, *eb*>*ew* “ev”, *vb*.

2. Uygur türkçesinde Köktürkçede örneği olmayan –(*X*)*gsA* fiilden fiil yapım eki bulunmaktadır: *bar-ıgsadıñaz* “gitmek istediniz”, *vb*.

3. Uygur Türkçesinde +*lAr* çokluk eki her türlü kelimenin üzerine eklenmektedir: *kuş+lar*, *bu+lar*, *vb*.

4. Ünlü ve ünsüzlerden sonra +*nIη* ilgi eki kullanılmaktadır: *biligsizniη*, *kılmakniη*, *vb*.

5. Gelecek zaman –*gAy* ek ile yapılmaktadır: *bir-gey biz* “vereceğiz”, *öl-gey*, *vb*.

6. –(*X*)*gIl* sıfat fiil eki bu dönemde kullanılmaya başlamıştır: *ö-gli* “düşünen”, *aç-ıglı* “açan”, *vb*.

7. Gelecek zaman sıfat fil eki –gUIUk/-gUIUg şeklindedir: *tuyguluk bilgülik yol “duyulacak, bilinecek yol”, vb.* (Tekin ve Ölmez, 2018, s.25-26; Ercilasun, 2019, s.276-279).

1.1.1.2. Orta Türkçe Dönemi

11-16. yüzyıl Orta Türkçe olarak adlandırılan dönemdir. İslamiyet’i kabul eden Türkler Orta Asya’da Avrasya ve Afrika coğrafyasına göçerek farklı yazı dillerini oluşturmaya başlamışlardır. Türkçe bu dönemden itibaren Batıda Oğuz Türkçesi, Kuzeyde Kıpçak Türkçesi ve Doğuda Çağatay Türkçesi olmak üzere üç farklı coğrafyada yazı dili olarak var olmuştur (Özyetgin, 2006, s.7; Akar, 2012, s.134).

1.1.1.2.1. **Karahanlı Türkçesi**

11.-13. yüzyılda Doğu Türkistan’da merkezi Kaşgar olarak kurulan Karahanlı Devleti’nin resmi dili olan Karahanlı Türkçesi Orta Türkçe döneminin başlangıcıdır. *Divan-ı Lügati’t-Türk, Kutadgu Bilig, Atabetül Hakâyık, Divan-ı Hikmet* bu dönemde oluşturulan Arapça ve Farsçanın etkilerinin görüldüğü eserlerdir. İslamiyet’in kabulüyle birlikte oluşturulan bu eserlerin dilinde ve içeriğinde bir takım değişimler mevcuttur (Özyetgin, 2006, s.6; Tekin ve Ölmez, 2018, s.33; Ercilasun, 2019, s.285-343).

Kaşgarlı Mahmud tarafından 1072’de Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla Arap dilbilgisi kuralları çerçevesinde yazılan *Divan-ı Lügati-t Türk* Türk Türkçe-Arapça bir sözlüktür. Türk dilinin sözlü edebi geleneğine ait ilk metin örneklerinin yer aldığı bu eserde 7500’den fazla kelime hakkında açıklama yapılmaktadır (Akar 2012, s.149-151; Heyet, 2021, s.67-68).

1069 yılında Yusuf Has Hacıp tarafından yazılarak Karahanlı Devleti hükümdarı Tabgaç Bugra Han’a sunulan *Kutadgu Bilig* ise mutluluk veren bilgi anlamına gelmektedir. Eser mesnevi nazım şeklinde 6645 beyit ve 173 dörtlükten oluşmaktadır. İslamiyetten sonra ilk Türkçe şiir kitabı olma özelliğine sahip bu eserde İslam dünyasında hâkim olan ahlak anlayışı ve halk-yönetici ilişkileri ele alınmaktadır. Alegorik bir anlatıma sahip eser dört sembolik kişi üzerinden ele alınmaktadır. Kün-Togdı doğru yolu ve adaleti, Ay-Toldı saadeti, devleti ve ikbali, Ögdülmüş aklı, Odgurmuş ise akıbeti temsil etmektedir (Akar 2012, s.142-143; Heyet, 2021, s.74).

Edip Ahmed Yükneci tarafından oluşturulan *Atabetü'l Hakâyık* hakikatlerin eşiği anlamına gelmektedir. 102 dörtlük ve 40 beyitten oluşan eserde bilginin faydası, bilgisizliğin zararı, dünyanın geçiciliği, cömertliğin övülmesi ve cimriliğin yerilmesi gibi konular işlenmektedir (Akar, 212, s.155; Heyet, 2021, s.79).

Divan-ı Hikmet'te ise Hoca Ahmed Yesevi'nin *Hikmet* adı verilen tasavvufi şiirlerinin yer aldığı eserdir (Akar, 2021, s.158).

11. yüzyılda Kaşgarda gelişen Karahanlı Türkçesinin edebî dili Uygur Türkçesi temellidir. 12. yüzyıldan sonra Harezmi bölgesinde Karahanlı Türkçesi temelli gelişen edebî dilde Kıpçakça-Oğuzca unsurlar ile Harezmi Türkçesinin kendisine özgü dil özellikleri bulunmaktadır. Bunun sebebi Kıpçak ve Oğuz boylarının uzunca bir süre Harezmi bölgesinde yaşamalarıdır (Özyetgin, 2006, s.7-8; Ercilasun, 2019, s.369-381).

8 tane ünlü, 26 tane ünsüz harfin bulunduğu Karahanlı Türkçesinin başlıca dil özellikleri şunlardır:

1. Kelime içi ve kelime sonundaki /d/ sesi /d̪/ olmuştur: *ad̪ak* “*ayak*”, *vb.*
2. Kelime içi ve kelime sonundaki /b/ sesi /w/ olmuştur: *eb > ew*, *vb.*
3. Şart eki –sAr’daki /r/ sesi düşmüştür: *bol-sa*, *kel-se-*, *vb.*
4. Geniş zamanın olumsuzu –mAs eki ile yapılmaktadır: *bolmas*, *bilmes*, *vb.*
5. Dar ünlüler dudak ünsüzlerinin yanında yuvarlaklaşmaktadır: *tapug* “*hizmet*”, *yawuz* “*kötü*”, *vb.*
6. Oğuz lehçelerinde çoğunlukla tonlulaşan söz başı /k/ ve /t/ sesleri Karahanlı Türkçesinde tonsuzdur: *kerek*, *küç*, *tün*, *vb.*
7. *var*, *var-*, *ver-* kelimeleri Karahanlı Türkçesinde /b/’lidir.
8. Gereklilik kipi –gU (*kerek*) kalıbı ile kurulmaktadır: *sen ay-gu kerek*, *iwme-gü*, *vb.*
9. Gelecek zaman kipi –gAy ve –gAllr’dır: *kesme-gey men*, *al-galır*, *vb.*(Tekin ve Ölmez, 2018, s.36; Ercilasun, 2019, s.343-344).

1.1.1.2.2. *Harezmi Türkçesi*

1017’de Gazneli Mahmud tarafından Harezmi bölgesinin fethedilmesi ve bölgenin Türkleşmeye başlaması ile bu bölgede oluşan dile Harezmi Türkçesi adı verilmektedir. Bölgenin Türklerin eline geçmesi sonrasında Oğuz, Kıpçak ve diğer Türk boyları bölgeye göçmüşlerdir. Böylece Harezmi Türkçesi Kıpçak-Oğuz-Karluk

dil özelliklerini de alarak zengin bir yapıya sahip olmuştur (Akar, 2012, s.165). Bu dönemin eserlerini şu şekilde verabiliriz:

Kıtasu'l Enbiya Nasireddin b. Burhaneddin er-Rabguzi'nin oğlu Nasır tarafından Farsçadan Harezmi Türkçesine tercüme edilmiş bu sahadaki ilk eserlerdendir. Peygamber kıssaları anlamına gelen eserde peygamberlerin hayat hikâyeleri ve mucizeleri, sahabe ve dört halifenin menkıbeleri anlatılmaktadır. Nesir şeklinde oluşturulmuş bu eserde manzum kısımlarda bulunmaktadır. (Akar, 2012, s.167; Ercilasun, 2019, s.371, Heyet, 2021, s.87).

Nehcü'l Feradis Kerderli Ali oğlu Mahmud tarafından kaleme alınan eser dini-ahlaki hükümler ve mucizeler konusunda öğretici ve sade bir dil özelliği taşımaktadır. Harezmi Türkçesinin kapsamlı ve önemli bu eseri harekeli olması sebebiyle kelimelerin okunuşunu kolaylaştırmaktadır (Akar, 2012, s.171; Heyet, 2021,87)

Mu'inü'l-Mürid 1313'te tasavvufi konulara üzerine manzum şekilde oluşturulmuştur. İslam inancını yeni öğrenenlere yardımcı olma amacıyla oluşturulan bu eser 900 beyitten oluşmaktadır. Dil özellikleri açısından *Nehcü'l Feradis'e* benzemektedir (Akar, 2012, sy.168; Ercilasun 2019, s.372).

Aruz ölüçüsünün *mefâilün, mefâilün, fâilün* kalıbı ile yazılan *Muhabbetname* adlı eser 11 mektuptan meydana gelmektedir. Yazarının adı bilinmemekle birlikte eserde Harezmi olduğu bilgisi yer almaktadır. Eserin Uygur harfli nüshası Oğuz-Kıpçak dil özelliklerine sahipken, Arap harfli nüshası Çağatay Türkçesi dil özellikleri göstermektedir (Akar, 2012, s.170; Heyet, 2021, s.88).

Mukaddimetül Edeb Mahmud b. Ömer ez-Zemahşeri tarafından Arap olmayan Müslümanlara Arapça öğretmek için yazılmıştır. Tıpkı *Divan-ı Lüğati't-Türk* gibi bu eser de Türk dili ve lehçeleri hakkında bilgi veren bu eserde arapça yazılan satırların altında Türkçe ve Farsça çevirisi yer almaktadır. Eser kendi içerisinde isimler, fiiller, harfler, isim çekimi ve fiil çekimi olmak üzere beş bölüme ayrılmaktadır. (Akar, 2012, s.173; Heyet, 2021, s.91).

Mir'âc-nâme Hz. Muhammed'in Mirac'a çıkmasını anlatan bu eserin Uygur harfli Herat't nüshası Mâlik Bahşi tarafından, Arap harfli Mısır nüshası ise Nureddin Ali b. Kığkine Seyyid Ali et-Tâliqânî tarafından istinsah edilmiştir (Akar, 2012, s.174).

Harezmi Türkçesinin bazı dil özellikleri şunlardır:

1. Karahanlı Türkçesinde ilk hecedeki bazı /i/ ünlüsü Harezmi Türkçesinde /è/ olmuştur: *bir->bèr-, ti->tè-, vb.*

2. Bazı kelimelerde /g>w/ değişimi görülmektedir: *yaguk >yawuk, taguk>tawuk, vb.*

3. *ékki, yetti, sekkiz, tokkuz, ottuz* kelimelerinde bazen ünsüz ikizleşmesi görülmektedir,

4. Yüklenme hali +nI ekidir: *yolnı, kimni, vb.*

5. Bilinen geçmiş zaman eki –dImIz yerine –dUk olmuştur: *alduk, keldük, vb.*

6. –(X)p *turur* ile kurulan geçmiş zaman kipi oluşmuştur: *alıp turu men, vb.*

7.-(y)A *turur* ile kurulan şimdiki zaman kipi oluşmuştur: *bara turur égidiyorum”, vb.*

8. –gU+iyelik eki+turur ile kurulan gelecek zaman kipi oluşmuştur: *algum turur “alacağım”, vb.*

9. Şart kipi iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenmeye başlamıştır: *alsam, barsak, vb.*

10. Ayrılma hali +dIn ekidir: *börü-dün, yüzündin, vb.*(Tekin ve Ölmez, 2018, s.38; Ercilasun, 2019, s.398-399).

Kıpçak Türkçesi dönemine kadar Türk dilinin tarihi seyri, oluşturulan eserleri ve bazı ses şekil özellikleri yukarıda vermiş olduğumuz bilgiler doğrultusundadır fakat kalabalık nüfusa sahip olan Oğuz, Kıpçak ve Karluk boylarını siyasi, coğrafi ve dilsel alanlarda birbirinden kesin sınırlarla ayırmak mümkün değildir. Aynı topraklarda yüzyıllardır bir arada bulunmaları sebebiyle Türk yazı dili de Harezmi sahasında yoğun bir etkileşim içerisindeydi. 12. yüzyıl sonlarına kadar Türk dili farklı coğrafyalarda tek yazı dili olarak ilerlerken bu süreçten sonra Kuzey (Kıpçak) Türkçesi, Doğu (Çağatay) Türkçesi, Batı (Oğuz ya da Eski Anadolu) Türkçesi olmak üzere üç ayrı kola ayrılmaktadır. Batıya ilerleyen Kıpçaklar, Tarihî Kıpçak Türkçesini yazı dili ve edebi dil haline getirmişlerdir (Özyetgin, 2006, s.8; Ercilasun, 2019, s.355-367).

İKİNCİ BÖLÜM

2. KIPÇAK İSMİ VE KUMAN-KIPÇAK TÜRKLERİ

Tarihî kaynaklarda Avrupalılar tarafından Kuman, Müslümanlar tarafından Kıpçak olarak isimlendirilen topluluk; aslında sonradan bir araya gelen iki farklı Türk boyudur. Bizans ve Latin kaynaklarında Kuman, Comani (Kuman), Kumanos, Cumanus; Rus kaynaklarında Polovets; Macar kaynaklarında Kun, Kuni (Kun-ok); Alman kaynaklarında Falonen, Falben, Phulagi, Valvi, Valowen, Valwen; Ermeni kaynaklarında ise Harteş olarak isimlendirilirken Müslüman bilginler, Moğollar ve Çinliler tarafından Kıpçak/Kıfçak olarak isimlendirilmektedir. Kıpçakların fiziksel özellikleri sebebiyle yapılan bu adlandırmaların ortak anlamı “sarı, sarımsı, solgun”dur (Uğurlu, 2000, s.518; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.265; Gökbel, 2020, s.35-37; TDV, 2022, s.419-421).

G.Ramsted’in Selenga ırmağının güneyindeki Mogon Şine Usu vadisinde bulmuş olduğu ve *Şine Usu Kitabesi (Bayan Çor)* olarak adlandırdığı yazıttaki *Tür(k) (Kı) bçak elig yıl olurmuş “Türk-Kıpçak elli yıl oturmuş (yönetmiş).”* cümlesindeki Kıpçak kelimesi Türklerin yazılı kaynaklarındaki ilk tespittir. İl-İtmiş Bilge Kağan’ın (747-759) mezarının bir parçası olan kitabede Türk kelimesinin son harfi ve Kıpçak kelimesinin ilk iki harfi silinmiş olsa da bu kelimelerin Türk ve Kıpçak olduğu kabul edilmektedir (Öner, 1998, s.XVI; Ercilasun, 2019, sy.355).

Kaşgarlı Mahmut’un da Kıvcak (Kıpçak) olarak adlandırdığı Türk toplumu 8. yüzyıldan itibaren sırasıyla Doğu Köktürklerin ve Kimeklerin içerisinde bulunmakta, 10. yüzyıldan itibaren bağımsız bir boy olarak Oğuzlar ve Kimekler arasında yaşamaktadırlar. 11. yüzyılın başlarında Yayık boylarında bulunan Kıpçaklar 1031’li yıllarda İdil’i geçerek Oğuz boylarını Batıya iterek Rus prenslikleriyle komşu olmuşlardır. 1055 yılında Doğu Avrupa bozkırlarındaki Kıpçaklar, 1061’den itibaren Rus bozkırlarını ele geçirerek Bizans’a karşı akınlar düzenleyen Kıpçaklar 1080’lerde sınırları Batı’da Tuna boylarından Kafkaslara, Batı Sibirya’dan Müslüman Orta

Asya'ya kadar genişletmektedirler. (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.265-266; Ercilasun, 2019, s.357).

Kumanlar ise 8. yüzyılda Batı Köktürk Kağanlığının içerisinde yaşayan Türk boyudur. 1017'de Karakitayların etkisiyle Batıya göç eden Kumanlar 1050'de doğu Avrupa'ya yerleşmişlerdir. Karadeniz'in kuzeyine daha önce yerleşen Oğuz ve Peçeneklerle bir araya gelerek Ruslarla ve Macarlarla mücadele etmişler, 1103'de Ruslara yenilerek yerlerini doğudan gelen Kıpçaklara bırakmışlardır (Karamanoğlu, 2019, s. XVII).

Bu süreçten itibaren İslam kaynaklarında Doğu Avrupa-Batı Sibirya bölgelerinin tamamını kapsayan Kuman-Kıpçak sahasına *Deşt-i Kıpçak (Kıpçak Bozkırı)* adı verilmiştir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.265-266).

11. yüzyılın sonlarında Macaristan, Lehistan ve Bizans topraklarına giren Kıpçaklar Rus prenslikleriyle savaşır ve 12. yüzyılda Gürcistan, Güney Rusya, Romanya, Güney Bulgaristan ile Macaristan'da önemli bir güç olurlar. Bu geniş coğrafyada bulunan Kıpçaklar siyasi bir birlik oluşturamadıkları için merkezi bir devlet kuramamışlardır. 1241 yılında Kıpçakların bir bölümü Batu Han'ın kurmuş olduğu Altın Orda Devleti'nin hâkimiyeti altına girerken bir bölümü de Mısır ve Suriye topraklarına yerleşerek Memlûk Devletini kurmuşlardır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.266).

2.1. KIPÇAK TÜRKLERİNİN YAYILMA ALANLARI VE KIPÇAK TÜRKÇESİ

Göktürk, Uygur, Karahanlı dönemlerine kadar tek bir kol halinde ilerleyen Türk dili, XIII. yüzyıldan itibaren Türk boylarının geniş kitleler halinde farklı coğrafyalara göç etmeleri sonucu farklı kollara ayrılmıştır. Batıya göç eden Kıpçaklar Karadeniz'in kuzeyini yurt edinirken Oğuzların Güneybatıya göç etmeleri sonucu bu iki Türk boyunun dili birbirinden ayrılmıştır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.270; Güner, 2020, s.25).

Günümüzde farklı kollara ayrılarak Kıpçak grubu Türk lehçelerinin temelini oluşturan Tarihî Kıpçak Türkçesini; Güney Rusya'da, Kırım'da ve Orta Asya'nın batı bölgelerinde yaşayan göçebe Kıpçak Türkleri, Mısır ve Suriye'deki Memlûk

Devleti'nin Türkçe konuşan yönetici sınıfı ile Ukrayna'da yaşayan Türkleşmiş Ermeniler tarafından kullanılmıştır (Tekin ve Ölmez, 2018, s.43-44).

Tarihî Kıpçak Türkçesi ile oluşturulmuş eserler yaşamış oldukları coğrafi sınırlar göz önünde bulundurularak bugün şu üç grupta değerlendirilebilmektedir:

1. Kuman Kıpçakçası (Bozkır Kıpçakçası),
2. Mısır-Memlûk Kıpçakçası,
3. Ermeni Kıpçakçası (Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi) (Tekin ve Ölmez, 2018, s.43-44).

2.1.1. Kuzey Kıpçak Türkçesi

Kuzey Kıpçak Türkçesi, Bozkır Kıpçakçası ya da Kumanca olarak adlandırılan bu dönem 13-15. yüzyılda Altın Orda Devleti'nin sınırları içerisinde yaşayan Kıpçakların kullandığı dilidir. Bu coğrafi sınırlar içerisinde oluşan *Codex Cumanicus* Kuzey Kıpçak Türkçesinin tek ve en önemli eseridir.

2.1.1.1. Kuzey Kıpçak Türkçesi Eseri

13. yüzyılın sonlarında Karadeniz'in kuzeyinde Venedikli ya da Cenevizli tüccarlar ile misyonerler tarafından yazıldığı kabul edilen *Codex Cumanicus* “*Kuman Kitabı*” adlı eser Kuzey Kıpçak Türkçesi ile oluşturulan tek eserdir (Özgür, 2020, s.58). Tek nüshası Venedik Katedrali Kütüphanesi'nde bulunan eseri şair ve kitap toplama meraklısı Francesco Pétrarque, Antonius von Finale'den satın alarak 1362'de Venedik Cumhuriyeti'ne hediye etmiştir (Güner, 2020, s.25).

Eserin adı kitabın hiçbir yerinde geçmemekle birlikte kütüphaneye verildikten sonra dış kapağına “*bir dizi kağıt, parşömen ya da papirüs gibi yazılabilir materyallerden oluşan kitap*” anlamına gelen *Codex* adı yazılmıştır. *Codex Cumanicus* adı ilk defa 1880 yılında Comes Gèza Kuun tarafından kullanılmıştır (Argunşah ve Yüksekaya, 2022, s.29).

Latin alfabesinin Gotik harfleri ile yazılan eser İtalyan ve Alman olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Eserin 55 varaktan (110 sayfa) oluşan İtalyan bölümü kendi içerisinde iki bölümdür. İlk kısmı kısa bir giriş bilgisinden sonra Latin, Fars ve Kuman (Kıpçak) dilleri üzerine üç sütun halinde düzenlenmiş sözlük çalışmasıdır. Kıpçak Türkçesinin gramer özelliklerini yansıtan 1560 tane Türkçe kelimenin

bulunduğu bu bölümde fiil, isim, sıfat, zamir ve zarf türünde sözcükler ele alınmaktadır. İkinci kısım ise Türklerin kültürel ve sosyal hayatı hakkında bilgi edinebileceğimiz 1120 kelimelik bölümdür. Eserin bu bölümü Cenevizli ve Venedikli tüccarlar ile Fransiskan misyonerler ya da İtalyan bir kesiş tarafından yazıya aktarıldığı düşünölmektedir (Argunşah ve Yüksekaya, s.275; Argunşah ve Güner, 2022, s.35).

Kitabın 27 varaklık (54 sayfa) ikinci kısmı olan Alman bölümünde Kıpçak Türkçesi-Almanca ve Kıpçak Türkçesi-Latince sözlük yer almaktadır. Dil açısından değerli malzeme taşıyan bu bölüm İtalyan bölümü gibi düzenli değildir. Sözlük bölümü haricinde Hristiyanlığa ait dini metinler ve kırk yedi adet bilmece bulunmaktadır. Alman misyonerler tarafından kaleme alındığı düşünölen bu bölüm sözlük haricinde metinlerinde bulunması nedeniyle Kıpçak Türkçesinin gramerini belirleme bakımından İtalyan bölümünden daha değerlidir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.276; Argunşah ve Güner, 2022, s.35-36).

Günümüze kadar farklı biçimlerde yayımlanarak ses, şekil ve cümle bilgisi açısından incelenen *Codex Cumanicus*'tan 1650 yılında ilk bahseden Aemona psikoposu Jacob Philipp Tomasini'dir. Antonio Zanetti, Leibnitz, Daniel Cornides haricinde ilk bilimsel çalışma 1828 yılında Julius von Klaproth eseri yayımlaması ile oluşmaktadır. Comes Gèza Kuun 1880 yılında İtalyan ve Alman bölümlerinin tam metnini ve sözlüğünü yayımlayarak esere *Codex Cumanicus* adını vermiştir. W.Radloff, E.Teza, W.Bang, Grönbech, A.Von Gabain, A.N. Samoylaviç, T.Halasi Kun, A.Tetze, V.Drimba, P.Golden, A.Garkavets gibi araştırmacılar Batıda *Codex Cumanicus* üzerine önemli çalışmalar yapan isimleridir. Türkiye'deki ilk çalışma 1943 yılında Saadet Çağatay'ın Grönbech'in sözlüğü üzerine yapmış olduğu değerlendirme ve tanıtım yazısıdır. Aynı yıl Ahmet Caferoğlu Kuun'un çalışmasından hareketle Türk Dil Tarihi adlı kitabında *Codex Cumanicus*'u detaylı tanıtmıştır. Orçun Ünal'ın 2010'da hazırlamış olduğu yüksek lisans tezi sonrasında 2015 yılında eserin tamamı ilk defa Mustafa Argunşah ve Galip Güner tarafından ortak yayımlanmıştır. Ayrıca Abdulkadir İnan, Akartürk Karahan, Zeki Kaymaz, Muharrem Özden, Musa Salan, Ufuk Tavkul *Codex Cumanicus* üzerine çalışan diğer isimlerdendir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.276; Argunşah ve Güner, 2022, s.5063).

2.1.2. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi 11-15. yüzyıl arasında Kıpçak Türkçesini öğrenerek eserlerini bu dille oluşturan Ermenilerin kullanmış oldukları dildir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.277; Güner, 2020, s.27).

Selçuklu hükümdarı Alparslan'ın 1064'te Ermeni Bagrat (Bagratid) Devletini yıkması ve Ermenilerin önemli şehri olan Ani'yi fethetmesiyle burada yaşayan Ermeniler Karadeniz'in kuzeyine özellikle Kırım ve çevresine göç etmişlerdir. 13. yüzyıldan itibaren bölgede yoğun bir Ermeni kolonisinin oluşmasıyla dönemin yazarları tarafından bölgeye *Armenia Maritima (Ermeni Denizi)* ya da *Armenia Magna (Ermeni Adası)* gibi adlandırmalar yapılmıştır. 11. yüzyıldan itibaren başlayan Kıpçak-Ermeni etkileşimi zamanla konuşma dili ile dini inançlarına yansımış ve Kıpçaklar Hristiyanlığın Gregoryan mezhebini benimsemişlerdir. 14. yüzyıl sonrasında ticari ilişkilerin gelişmesiyle Kıpçak dili Ermeniler tarafından tamamen benimsenmiştir (Chirli, 2005, s.3; Arıkan, 2006, s.131-132; Çengel, 2012, s.20; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.277-278; Güner, 2020, s.26-27).

İki toplumun temasları sonucu ortaya çıkan Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi olarak adlandırılan dilin ve bu dile ait eserlerin ortaya çıkışı hakkında bilim dünyasında yaygın olan iki görüş mevcuttur.

Bu görüşlerden ilki 11. yüzyıldan itibaren Deşt-i Kıpçak'a göç eden Ermenilerin 13-14. yüzyılda nüfuslarının artmasına rağmen nüfus olarak daha yoğun olan Kıpçakların dilini konuşma, yazma, dua etme hususlarında kullanılmış oldukları ve Lehçe ile Ukranca'dan ayırt etmek için *Tatarça, bizim tili, hıpçağ tili* gibi adlandırmalar yapmış olduklarıdır. Bu görüşün en önemli savunucusu Garkavets'dir (Arıkan, 2006, s.132-133; Çengel, 2012, s.22-24).

G.Alişan, R.Açaryan ve E.Hurşudyan'ın birlikte yapmış oldukları incelemelerde Ermenistan'ın Şiraksk bölgesindeki Ariç köyünün *Kipçag* adını taşıması ve bugünde köydeki varlığını koruyan 12. yüzyıldan kalma *Xpçaxavank (Kıpçak manastırı)* adında bir manastırın bulunması bu görüşü kuvvetlendirmektedir (Chirli, 2005, s.6; Arıkan, 2006, s.132-133; Çengel, 2012, s.22-24; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.278).

Bu konudaki ikinci görüşün sahibi Clauson; Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinin aslında Kıpçak dili olduğu, Kıpçakların bilinmeyen bir zamanda Ermeni Gregoryan inancını kabul ettiklerini ve oluşturdukları metinleri ise inançları gereği Ermeni harfleriyle kaydettiklerini belirtir. Ayrıca kullanılan dilin söz varlığı ve biçim bilgisi bakımından Kıpçak Türkçesi temelli olduğuna dikkat çekerek Slav kökenli Lehçe ve Ukranca kelimeler ile Ermenice söz varlığının Kıpçak Türkçesine göre daha az olduğunu ifade eder. Ona göre Kıpçak dilini konuşanların Ermeni kökenli olması durumunda temel kelimelerin Ermenice olması gerekmektedir (Chirli, 2005, s.6; Arıkan, 2006, s.133; Şahin, 2015, s.20; Çengel, 2016, s.22; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.278; Güner, 2020, s.28).

Konuşma ve ibadet dili olarak 15. yüzyılın sonlarına kadar varlığını sürdüren Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi 16-17. yüzyılda Batı Ukrayna'da önemli yazılı belgeler bırakacak düzeye ulaşmıştır fakat 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren unutulmaya yüz tutarak bu dili konuşanlar Slav halkları ile karışmıştır (Çengel, 2016, s.23).

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinin tarihi gelişimi kendi içerisinde üç döneme ayrılmaktadır:

1. Yazı öncesi dönem (13. yüzyılın sonu-15. yüzyıl),
2. Yazı dili olarak ortaya çıkması ve yazı dilinin parlak dönemi (16. yüzyıl-17. yüzyıl),
3. Dilin kaybolduğu dönem (17. yüzyılın ikinci yarısı) (Chirli, 2005, s.6).

2.1.2.1. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Eserleri

1521-1669 yılları arasında Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşan ve toplamda 112 adet olan bu eserler ekonomik, politik ve kültürel hayatı kapsamaktadır. Zengin bir miras oluşturan bu eserler konularına göre vakayinameler (kronikler), mahkeme tutanakları ve hukuk belgeleri, filolojik eserler, edebi eserler, dini eserler, doğa bilimleriyle ilgili eserler şeklinde gruplandırılmaktadır. (Chirli, 2005, s.11; Şahin, 2015, s.22; Çengel, 2016, s.25; Akbulut, 2017, s.5; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.280; Güner, 2020, s.29-31).

2.1.2.1.1. *Vakayinameler*

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşan metinler arasında üç tane vakayiname bulunmaktadır.

2.1.2.1.1.1. *Karmanets Vakayinamesi*

1582-1621 yılları arasında Papaz Agop tarafından yazılmış ve 1650-1652 yılları arasında kardeşi Aksent Der Krikor tarafından bazı düzenlemeler yapılan vakayinamedir. Metinde 1430-1652 yılları arasında Ukrayna'nın Kamanets Podolsk bölgesinde yaşanan tarihi olaylar ve Hotin Savaşı anlatılmaktadır. İki nüshası bulunan vakayinamenin bir nüshası Venedik'te Ermeni Mehitarist Kütüphanesi'nde, diğer nüshası ise Paris Milli Kütüphanesinde bulunmaktadır (Chirli, 2005, s.11; Şahin, 2015, s.23; Çengel, 2016, s.28; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.280; Güner, 2020, s.29).

2.1.2.1.1.2. *Polonya Vakayinamesi*

Her iki vakayiname de Paris'te Milli Kütüphanede bulunmaktadır. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile yazılan bu iki nüsha İsa'nın doğumundan başlayarak 1537'ye kadar geçen olaylar anlatılmaktadır (Chirli, 2005, s.12; Şahin, 2015, s.23; Çengel, 2016, s.28; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.280; Güner, 2020, s.29).

2.1.2.1.2. *Mahkeme Tutanakları ve Hukuk Belgeleri*

Bu eserler Batı Ukrayna'da Gregoryan inancını kabul eden Ermeni kimselerin işledikleri suçlar konusunda kendi oluşturdukları kanunlar çerçevesinde yargılanabilmeleri amacıyla hazırlanan hukuk belgeleridir. Kamenets-Podolsk Ermeni mahkemesindeki bu belgeleri ilk defa kabul eden I. Sigismund'dur. On sekiz bin sayfadan fazla olan bu belgelerin en önemlileri mahkeme tutanakları ve Töre Bitigi'dir (Chirli, 2005, s.12-15; Çengel, 2012, s.28; Şahin, 2015, s.24; Güner, 2020, s.29-30).

2.1.2.1.2.1. *Kaments-Podolsk Ermeni Mahkeme Tutanakları*

32 ciltten oluşmakta ve bir cildi Kıpçakça'dır. Grunin 1944 yılında hazırlamış olduğu Polovetskiy yazı. Ego mesto sredi Tyukskih yazıkov (Kıpçak dili. Onun Orta Asya Türk Dilindeki Yeri) adlı doktora tezinde bu belgelerden ilk defa bahsetmiştir. Bu gün Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile yazılan 40 tutanak defterinden üç tanesi

kayıptır (Chirli, 2005, s.14-15; Çengel, 2012, s.28; Şahin, 2015, s.24; Güner, 2020, s.29).

2.1.2.1.2.2. Töre Bitigi (Kanun Kitabı)

1184-1213 yılları aralığında Mhitar Goş tarafından Ermenice yazılan eser Latince, Lehçe ve Kıpçak Türkçesine çeviri yapılmıştır. Giriş, dünyevi kanunlar ve hukuki kanunlar olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Wrocław, Paris ve Viyana'da olmak üzere üç yazması bulunan eser üzerine en kapsamlı çalışmayı A. Garkavets yapmıştır (Çengel, 2012, s.29-31; Şahin, 2015, s.24-25; Güner, 2020, s.30).

2.1.2.1.3. Filolojik Eserler

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi üzerine yazılmış iki dilbilgisi kitabı, beş Ermenice-Kıpçak Türkçesi sözlük ve bir Zebur sözlüğü bulunmaktadır. Lviv'de kim tarafından kaleme alındığı bilinmeyen dilbilgisi kitapları bu gün Erivan Matenadaran, Viyana ve St. Petersburg kütüphanelerinde bulunmaktadır. Ermenice-Kıpçak Türkçesi sözlükler ise Kıpçak Türkçesine yapılan tercümelere ve Lviv, ST. Petersburg, Viyana kütüphanelerinde koruma altındadır. Eski kelimeleri açıklama amacıyla Lussig tarafından hazırlanan Zebur sözlüğü Erivan'da kütüphanede bulunmaktadır (Chirli, 2005, s.15-16; Çengel, 2012, s.33; Şahin, 2015, s.25).

2.1.2.1.4. Dini Eserler

Avrupa, Ermenistan ve Rusya kütüphanelerinde Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile yazılmış beş adet Zebur, dokuz adet dua kitabı, Vartabed Anton'un dört adet vaaz kitabı, Havari Pavel'in bir adet mektubu, azizlerin hayat hikâyeleri, bir adet Paskalya takvimi, bir adet basma eser, bir tane Ermenice-Eski Türkçe 12 yıllık hayvan takvimi listesi bulunmaktadır. Eserlerin kim tarafından Kıpçak Türkçesine tercümesinin yapıldığı bilinmemektedir (Chirli, 2005, s.16; Çengel, 2012, s.31; Şahin, 2015, s.26; Güner, 2020, s.30).

2.1.2.1.4.1. Zebur

Beş adet Zebur kitabından bir tanesi Polonya Çartoriyski, bir tanesi Avusturya Viyana, üç tanesi İtalya Venedik kütüphanesinde bulunmaktadır. Kıpçak Türkçesine ilk çevirisi 1575 yılında yapılan Zebur'un ikinci çevirisini 1580'de Lussing yapmıştır

ve hazırlamış olduğu Ermenice-Kıpçak Türkçesi sözlük Erivan Matenadaran Kütüphanesi'ndedir. A. Garkavets ve E. Khurshudian eser üzerine çalışma yapan diğer isimlerdir (Chirli, 2005, s.15-16; Çengel, 2012, s.31-32; Şahin, 2015, s.26).

2.1.2.1.4.2. *Dua Kitapları*

Dua kitaplarından en önemlisi 1618'de Lviv'de basılan Alğış Bitigi'dir. Hollanda Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan eser üzerine yapılan ilk çalışma 1962'de Edmund Schütz'e aittir. İkinci çalışma ise eserin Ermeni alfabesinden Latin alfabesine aktararak, çevirisini ve şekil bilgisi çalışmasını yapan Nadejda Chirli'ye aittir (Chirli, 2005, s.16; Çengel, 2012, s.32; Şahin, 2015, s.26).

2.1.2.1.4.3. *Vaazlar*

Vartabed Anton'a ait vaazlardan bir tanesi Varşova'da, üç tanesi Viyana'da bulunmaktadır (Şahin, 2015, s.26).

2.1.2.1.4.4. *Havari Pavel'in Mektupları*

286 sayfadan oluşan Havari Pavel'in Mektupları, Venedik Mekhitarist Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Arıkan, 2006, s.12).

2.1.2.1.4.5. *Azizlerin Hayat Hikâyeleri*

Nüshaları Viyana ve Paris kütüphanelerinde olan bu didaktik eser din büyüklerinin mucizelerini konu almaktadır (Arıkan, 2006, s.12).

2.1.2.1.5. *Edebi Eserler*

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile yazılan *Hikmetli Hikâr'ın Hikâyesi* adlı edebi eser hikmetli sözler ve azizlerin mucizevi hayatlarının ele almasından dolayı didaktik bir özelliğe sahiptir. Viyana'daki bu eser üzerine J.Deny ve E.Tryjaski'nin çalışmaları bulunmaktadır (Chirli, 2005, s.16; Çengel, 2012, s.33; Şahin, 2015, s.28; Güner, 2020, s.30).

2.1.2.1.6. *Doğa Bilimlerine Ait Eserler*

Kimya problemlerini konu alan *Taynu Filosofskogo Kamnya (Filozof Taşının Sırları)* adlı eser Andrey Torosoviç tarafından yazılmıştır. Kiev'de bulunan eserde kimyasal deneyler, meyvecilik, Eski ve Ortaçağ bilim insanlarının çalışma notları yer

almaktadır (Chirli, 2005, s.17; Çengel, 2012, s.33; Şahin, 2015, s.27; Güner, 2020, s.31).

2.1.3. Memlûk Kıpçak Türkçesi

9. yüzyıldan itibaren Mısır ve Suriye’de hissedilmeye başlayan Türk varlığı etkisi Mısır’da kurulan ilk Müslüman Türk Devleti Tolunoğulları döneminde nüfus yoğunluğunu daha da arttırmıştır. 12-13. yüzyıllarda Mısır’da hüküm süren Eyyubiler Devleti döneminde Deşt-i Kıpçak ve Kafkaslardan satın alınan köleler asker olarak yetiştirilmiştir. Ayrıca bölgenin gelişmiş olması ve ticari faaliyetlerin yüksek olması Orta Asya’dan göçen Oğuz ve Kıpçak Türklerinin bu bölgeye yerleşmelerinde etkili olmuştur. Eyyubiler Devleti içerisinde etkisini arttıran Kıpçak Türkleri 1250 yılında Eyyubilerin varlığına son vererek Memlûk Kıpçak Devletini kurmuşlardır. Kıpçak kökenli hükümdarların anadilleri haricinde dil bilmemeleri Mısır ve Suriye’de Türkçe’nin önem kazanmasında etkili olmuştur. Kıpçak hükümdarlar; Arapça konuşan halkın Türkçeyi öğrenmesi amacıyla gramer kitapları ile sözlük yazılması, Arapça ve Farsça eserlerin Türkçeye tercüme edilmesi konusunda yazarları teşvik etmişlerdir. Bu teşvikler doğrultusunda 14. yüzyılda Altın Ordu ve Türkistan’dan gelen âlimler Kahire Medresesinde hoca olarak görevlendirilmiştir (TDV, 2004, s.90-97; Kafesoğlu, 2011, s.186; Vural ve Toparlı, 2013, s.16; Sertkaya, 2017, s.52).

15. yüzyıldan itibaren Mısır-Suriye ile Anadolu arasında kültürel etkileşimin artması oluşturulan eserlerin dilinde Oğuzca’nın (Türkmence) etkisinin arttırmasına ve Kıpçak Türkçesine ait unsurların azalmasına neden olmuştur. Bu etkiden dolayı Kıpçak Türklerinin önce Altın Ordu sahasında sonra da Memlûk sahasında oluşturdukları edebi dil kalıcı bir yazı dili olamamış, 1517’de Yavuz Sultan Selim’in bu topraklara hâkim olmasıyla Kıpçak Türkçesi yerini Osmanlı Türkçesine bırakmıştır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.269-270; Güner, 2020, s.32).

Memlûk Kıpçak Türkçesinin tarihi gelişimi göstermiş olduğu dil özellikleri bakımından şu üç gruba ayrılmaktadır:

1. Asıl Memlûk Kıpçak Türkçesi: Harezmi-Altın Ordu Türkçesi dil özelliklerine yakın bir dil ile *Gülistân Tercümesi*, *İrşâdül’l Mülûk ve’s-Selâfîn*, *Bayataratü’l-Vâzih*, *Münyetü’l-Guzât* adlı eserler,

2. Oğuz-Kıpçak karışımı Türkçe:

a. Kıpçak Türkçesine ait dil özelliklerinin hakim olduğu dil özellikleri ile *Kitâb fî İlmi'n-Nüşşâb (Hulâsa), Kitâbu'l-Hayl* adlı eserler,

b. Oğuz (Türkmen) dil özelliklerinin hakim olduğu dil ile *Kitâb fî'l-Fıkh bi-Lisâni't-Türkî, Hulâsa'nın Paris nüshası, Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî* adlı eserler,

3. Oğuzlaşmış Memlûk Kıpçak Türkçesi: Osmanlı Türkçesi dil özellikleri ile Sultan Kayıtbay'ın oğlu *Muhammed b.Kayıtbay'ın şiirleri* ve *Kansu Gavi'nin şiirleri* yer almaktadır (Eckmann, 2017, s.53-54; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.270; Güner, 2020, s.32).

2.1.3.1. Memlûk Kıpçak Türkçesi Eserleri

Memlûk Kıpçak Türkçesine ait eserler iki grupta ele alınmaktadır. Birinci grubu sözlük ve gramer kitapları oluştururken ikinci grubu ilmi, dini, edebi, filolojik ve askeri eserler oluşturmaktadır. Kıpçak Türkçesinin dil özelliklerini yansıtan sözlük ve gramer kitapları Araplara Türkçeyi öğretme amacı taşımaktadır. İkinci gruptaki tamamı mensur olan eserlerde ise edebiyat, askerlik, okçuluk, atçılık, veterinerlik, fıkıh gibi konular ele alınmaktadır. Bu eserlerden bazıları Arapça ve Farsçadan çeviridir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.282).

2.1.3.1.1. Sözlük ve Gramer Kitapları

Mısır ve Suriye topraklarında kurulan Memlûk Devleti'nin yöneticileri ve ordusu Kıpçaklardan köle olarak satın alınan Türklerden oluşurken halkı ise Araplardan oluşmaktadır. Bu sebeple Türkçeyi bilmeyen Araplara Türkçeyi öğretme amacıyla sözlük ve gramer kitapları hazırlattırılmıştır. Hazırlanan bu filolojik eserlerin dili edebi bir özellik göstermekte ve Kıpçak Türkçesi ile Oğuzca dil unsurları bir arada bulunmaktadır.

Hazırlamış olduğumuz bu çalışmada da Memlûk Kıpçak Türkçesi ile oluşturulan sözlük ve gramer kitaplarından *Kitâbü'l Ef'âl ve Resûlî Sözlüğü* haricinde *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk, Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügâti't-Türkiyye, El-Kavânînü'l-Küllîyye li-Zabti'l-Lügâti't-Türkiyye, Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye, Kitâbu*

Bulgatü'l-Müşâk Fî'l Lügâti't-Türk ve'l-Kıfçak adlı eserler taranmıştır. Bu eserler hakkında kısaca şu bilgileri verebiliriz:

2.1.3.1.1.1. *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk*

Memlûk Kıpçak Türkçesiyle yazılan sözlük ve gramer türündeki eserlerin en eskisi olan bu eser “Türklerin dilini anlama kitabı” anlamına gelmektedir. Türkçe bilmeyen Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla 18 Aralık 1312 tarihinde Ebû Hayyan tarafından yazılmıştır. Eserdeki kelimeler Kıpçak Türkçesi ve Türkmence olarak iki ana bölüme ayrılmaktadır. Türkçe-Arapça sözlük olan birinci bölümde isim ve fiil ayrımı yapılmadan Türkçe kelimeler madde başı alınarak alfabetik dizilmiştir. Arap dili kuralları dikkate alınarak Türkçe'nin gramerine ayrılan ikinci bölümde cümle bilgisinden de kısaca bahsedilmektedir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.283; Güner, 2020, s.35).

Üç nüshası bulunan eserin birinci nüshası, İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Bölümü'nde kayıtlıdır ve yazarı bilinmemektedir. Asıl nüshadan 23 yıl sonra 1335'te istinsah edilen bu nüsha baştan sona harekeli ve 66 varaktır (132 sayfa). Türkçe kelimelerin kırmızı mürekkeple yazıldığı eserin her sayfasında 23 satır bulunmaktadır. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Bölümü'nde kayıtlı olan ikinci nüshayı 1402 tarihinde Ahmet İbni Şafî istinsah etmiştir. 97 varaktan (194 sayfa) oluşan eserin her sayfasına 15 satır bulunmaktadır. Harekeli bu nüshada Türkçe kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Kahire Dârü'l-Kütüp'de bulunan üçüncü nüsha 97 varaktan (194 sayfa) oluşmakta ve ikinci nüshanın kopyasıdır (Vural ve Toparlı, 2013, s.19-20; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.283-284).

Eser üzerine ilk Selânikli Mustafa Bey çalışmıştır. L.Bouvat 1906 yılında eseri tanıtmış, Ahmet Caferoğlu ise 1931 yılında eseri gramer ve indeksi ile yayımlamıştır. Ayrıca Velet İzbudak, R.Ermes, Melek Özyetgin, Musa Salan, Zeki Kaymaz eser üzerini çalışmaya yapan diğer isimlerdir (Vural ve Toparlı, 2013, s.20; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.284).

2.1.3.1.1.2. *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugalî*

Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla kaleme alınan eserin yazarı, yazıldığı tarih ve yazıldığı yer bilinmemektedir. 1343 yılında Konyalı Halil Muhammed b.Yusuf el-Konevî tarafından istinsah edilen eserde Kıpçak Türkçesi için “*halis Kıpçak Türkçesi*”, “*halis Türkçe*” gibi isimlendirmeler yapılarak Türkmenceden ayrılmıştır. Tek nüshası Leiden İlimler Akademisi Kütüphanesi’nde bulunmaktadır (Vural ve Toparlı, 2013, s.20; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.284).

2000 kadar Türkçe kelimenin ele alındığı eser, 76 varaktan oluşmakta ve her sayfasında 13 satır bulunmaktadır. Türkçe kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır ve harekelidir. İki bölüm olan sözlüğün 63 yapraktan oluşan birinci kısmında Arapça-Türkçe kelimeler yer almaktadır. 13 yapraktan oluşan ikinci bölüm ise Moğolca-Farsça sözlüktür. Eserin birinci kısmı kendi içerisinde dört alt başlığa ayrılmaktadır. 3b-35a yaprak aralığındaki birinci kısımda 26 başlık altında tematik sıralanmış isim türündeki kelime listesi bulunmaktadır. 35a-46b yaprak aralığındaki ikinci kısımda alfabetik düzen içerisinde Arapça tekil 2.kişi emir çekimli fiil listesi yer almaktadır. 46b-53b yaprak aralığındaki üçüncü kısımda fiil kipleri hakkında bilgi verilerek hangi eklerle oluşturulacağına değinilmektedir. 53b-63b yaprak aralığındaki dördüncü kısımda ise Arapça ile karşılaştırmalı bazı ek ve gramer bilgileri bulunmaktadır (Vural ve Toparlı, 2013, s.21; Ercilasun, 2019, s.386; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.284; Güner, 2020, s.34).

Eser üzerine ilk çalışmayı yapan Martin Theodor Houtsma Almanca olarak eserin tıpkıbasımını, Arapça-Türkçe sözlük bölümünü ve dizinini yayımlanmıştır. Bizde ise Recep Toparlı, Sadi Çögenli ve Nevzat H. Yanık birlikte eserin tıpkıbasım ve dizini hazırlamışlardır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.285; Ercilasun, 2019, s.386).

2.1.3.1.1.3. *Ed-Dürretü’l-Mudiyye fi’l-Lügati’t-Türkiyye*

14-15. yüzyılda Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla hazırlanan bu eser Arapça-Türkçe sözlük ve konuşma kılavuzudur. Yazıldığı yer, yazım tarihi ve yazarı bilinmeyen eseri Hüsrev b.Abdullah istinsah etmiştir. “*Türk dilinin parlayan incisi*” anlamına gelen bu eseri Zajaczkowski bulmuştur. Tek nüshası Floransa Medicae Bibliotheca Laurenziana’da bulunan eserde Türkçe kelimeler kırmızı mürekkeple

yazılmış ve baştan sona harekelidir. 24 bölümden oluşan eserin her sayfasında 15-16 satır bulunmaktadır. Sözlüğün 2a-19a varak aralığındaki ilk 23 bölümde çeşitli başlıklar altında kelime listeleri, 19a-24a varak aralığında bulunan 24. bölümde ise 220 kısa konuşma cümleleri yer almaktadır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.286-287; Ercilasun, 2019, s.390).

Eseri ilk bulan ve eser üzerine ilk çalışan isim Zajaczkowski'dir. 1993 yılında Recep Toparlı eserin tıpkıbasımını ve dizin çalışmasını yapmıştır (Toparlı, 2018; s.V-VI; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.188; Ercilasun, 2019, s.391).

2.1.3.1.1.4. *El-Kavâninü'l-Küllîyye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*

Türkçenin temel kural ve gramerini Araplara öğretme amacıyla 15. yüzyılda Kahire'de yazıldığı düşünülen eserin yazarı bilinmemektedir. Memlûk sahasında oluşturulan bu eserin diğer eserlerden ayrılan yönü sadece gramer konularının ele alınmış olmasıdır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.287).

Eser giriş, üç ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde yazılma sebebi belirtilerek Türkçedeki seslerin tanıtılması sonrasında birinci bölümde fiil kipleri, ikinci bölümde işlevlerine göre tasnif edilmiş isimler ve ona bağlı diğer kelimeler, üçüncü bölümde ekler yer almaktadır. Sonuç bölümünde ise filin II. şahıs emir çekim listesi bulunmaktadır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.288; Ercilasun, 2019, s.389).

Tek nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan eserde Türkçe kelimeler kırmızı mürekkeple harekeli yazılmıştır. 85 varak olan gramer kitabının her sayfasında 13 satır bulunmaktadır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.288; Ercilasun, 2019, s.389).

1928 yılında Kilisli Bilge Rıfat tarafından ilk çalışma yapılmıştır. 1988 yılında Recep Toparlı şekil bilgisi ve indeksini yayımlamış, 1999 ise yılında Recep Toparlı, Sadi Çögenli ve Nevzat H. Yanık metin çevirisini yaparak dizin ve tıpkıbasımını hazırlamışlardır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.288).

2.1.3.1.1.5. *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye*

Memlûk-Kıpçak sahası sözlük çalışmaları arasında önemli bir yere sahip olan eser "*Türk diline temiz bir armağan*" anlamına gelmektedir. Eserin yazarı, nerede

yazıldığı ve ne zaman yazıldığı bilinmemektedir (TDV, 2012, s.359-360; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.288-289).

Sözlük ve gramer olmak üzere iki bölümden oluşan eserde Türkçe kelimeler harekeli ve kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 39 varaktan (78 yapraktan) oluşan eserin Arapça-Türkçe sözlük bölümünde her harf için önce isim türündeki kelimeler sonra fiil türündeki kelimeler ele alınmaktadır. Arapça gramer kurallarına uygun oluşturulan 39a-91a varakları arasındaki ikinci bölümde Kıpçak Türkçesinin dilbilgisi kuralları anlatılmaktadır (Vural ve Toparlı, 2013, s.22; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.289).

İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde kayıtlı olan tek nüsha 91 varaktan (182 sayfa) oluşmakta. Her sayfasında ortalama 13 satır ve her satırda 7 kelime bulunmaktadır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.289).

1922 yılında eserden ilk defa Fuat Köprülü bahsetmiştir. 1945 yılında Besim Atalay eserin ilmi neşrini yaparak yer alan kelimelerin tamamının Anadolu ağzlarındaki karşılığını vermiştir. Gülhan Al-Türk, Musa Salan, Zeki Kaymaz ve Raghed Mohammad eser üzerine çalışma yapan diğer isimlerdir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.290).

2.1.3.1.1.6. *Kitâbu Bulgâtü'l Müştâk Fî'l Lügati't-Türk ve'l-Kıfçak*

Türk asıllı Cemâleddin Ebu Muhammed Abdullah et-Türkî tarafından yazılan eser Arapça-Türkçe sözlüktür (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.290).

Sözlükte yer alan kelimelerin her biri baklava diliminin bir kenarını oluşturacak biçimde dizilmiş olup bir kenarı Türkçe bir kenarı Arapça yazılarak dörtkenarı tamamlanmıştır (Argunşah ve Yüksekaya 2019, sy.290-291).

Türkçe kelimeleri kırmızı mürekkeple yazılan eser harekelidir. Kısa bir girişten sonra önce isimler (7a-8a), sonra fiiller (8a-20b) bölümü yer almakta ve fiiller Arapça alfabetik düzene uygun sıralanmaktadır. Tek nüshası Paris Biblioteque Nationale Türkçe Yazmalar bölümünde kayıtlıdır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.290-291; Ercilasun, 2019, s.388).

Eserin ilmi yayını Zajączkowski yapmıştır. Bizde Gülhan Al-Türk ve Savaş Karagözlü eser üzerine çalışmıştır. Ayrıca Savaş Karagözlü *Kitâbu Bulgâtü'l Müştâk Fî'l Lügati't-Türk ve'l-Kıfçak'ın Bilinmeyen Bir Nüshası Üzerine* adlı makalesinde,

eserin bilinmeyen bir nüshasının daha olduğunu belirtmektedir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.291; Ercilasun, 2019, s.388; Karagözlü, 2021, s.681-690).

2.1.3.1.2. Edebi Eserler

2.1.3.1.2.1. Kitâb Gülistân bi't-Türkî (Gülistan Tercümesi)

Memlûk Kıpçak Türkçesinin tek edebi eseri olan *Kitâb Gülistân bi't-Türkî* İran'ın ünlü şair ve yazarlarından Sadi'nin 1258 yılında yazmış olduğu *Gülistân* adlı eserin Seyf-i Sarâyî tarafından Kıpçak Türkçesine yapılan çevirisidir. Tercümeden çok serbest bir çeviri niteliği taşıyan eser Sarâyî tarafından 1 Eylül 1391 yılında tamamlanmıştır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.292-293; Ercilasun, 2019, s.392).

Tek nüshası Hollanda Leiden İlimler Akademisi Kütüphanesi'nde bulunan eserin her sayfasında 13 satır bulunmakta ve harekelidir. Ayrıca kitabın sonunda Seyf-i Sarâyî'ye ait şiir ve nazirelerde bulunmaktadır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.293).

1954 yılında Feridun Nafiz Uzluk eserin tıpkıbasımını yapmış, 1969 yılında ise A. Bodroglıgeti ilmi yayımını yapmıştır. Ali Fehmi Karamanoğlu ve Emir Necib eser üzerine diğer çalışan isimlerdir (Ercilasun, 2019, s.393).

2.1.3.1.3. Fıkıh Kitapları

2.1.3.1.3.1. İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn

Melik ve sulatanlara yol göstermek amacıyla yazılmış Arapça bir eserin Türkçeye satır altı tercümesidir. Eserin Arapça aslının yazarı ve Türkçeye kim tarafından tercüme edildiği bilinmemektedir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.293; Ercilasun, 2019, s.391).

Fıkıh konularını içeren bu kitap Hanefî mezhebinin görüşlerini benimseyen fıkıhçıların eserlerinden toplanan fetvalar ve müellifin kendisine ait vermiş olduğu görüşler bulunmaktadır. Eser giriş, 29 kitâb (ana bölüm), 55 bâb, 93 fasıl ve sonda fıkıh konularına dair 49 meselin bulunduğu bir bölümden oluşmaktadır (Toparlı, 2017, s.10).

Kitabın eldeki tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Bölümü'nde kayıtlıdır. Her sayfada sekizi siyah mürekkeple Arapça, sekizi kırmızı mürekkeple

Türkçe 16 satır bulunmakta ve 498 varaktan oluşmaktadır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.294; Güner, 2020, s.37).

Eser üzerine Recep Toparlı 1978 yılında yüksek lisans tez çalışmasını, 1981 yılında doktora çalışmasını yapmıştır. 1992 yılında doktora çalışmasını yayımlayarak eserin ilmi neşrini yapmıştır. Çalışmasında eserin transkripsiyonlu metin ve sözlüğünü hazırlayarak gramer özelliklerini ortaya koymuştur (Toparlı, 2017, s.17; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.294; Ercilasun, 2019, s.392).

2.1.3.1.3.2. *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisâni't-Türkî*

Çeşitli fıkıh kitaplarından toplanan fetvaların bir araya getirilmesiyle oluşan eserin yazarı, yazıldığı yer ve tarihi bilinmemektedir. Oğuzca dil özelliklerinin de bulunduğu bu eser 14. yüzyılın sonu 15. yüzyılın başında yazıldığı tahmin edilmektedir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.294; Ercilasun, 2019, s.397).

İki bölümden oluşan eserin birinci bölümü *Kitâbü-d-da'vâ* (1a-177b)'da bir davanın sağlıklı yürütülebilmesi için gerekli şartların incelenmesi, ikinci bölümde *Kitâbü'l-Cinâye* (178a-420b)'de ise suç ve cezaların ele alınması konularına yer verilmektedir (Ağar, 1989, s. XXVI).

İstanbul Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi Bölümü'nde kayıtlı olan tek nüsha 429 varaktan oluşmakta ve aralardaki 9 varağında boşluk bulunmaktadır (Ağar, 1989, s. XX; Güner, 2020, s.37).

Fuat Köprülü *Türk Edebiyatı Tarihi* adlı kitabında eserin adını vermeden kütüphane adı ve numarasını vererek eserden ilk bahseden kimsedir. Abdülkadir İnan, J. Eckmann, Zeynep Korkmaz çeşitli yazılarında eser hakkında bilgi vermişlerdir. Birgül Çirik ve Şükran Erdem'in eserin belli bir varağı üzerine hazırladıkları tezler haricinde kapsamlı çalışma 1989 yılında Mehmet Emin Ağar'ın hazırlamış olduğu doktora tezidir. Çalışmada metnin çevirisi, incelemesi ve indeksi yer almaktadır. Ayrıca Recep Toparlı 1978 yılında doktora ön çalışmasında eser hakkında çeşitli bilgiler vermiş, 1983 yılında *Orta Türkçe Metinler* adlı kitabında eserin birkaç sayfa çevirisine yer vermiş ve 1986 yılında Kıpçak Türkçesi adlı kitapta eserin iki sayfasını örnek metin olarak vermiştir (Ağar, 1989, s.XXV; Ercilasun, 2019, s.396).

2.1.3.1.3.3. *Kitâb fi'l-Fıkh*

Arapça bir fıkıh kitabının Kıpçak Türkçesine satır altı tercümesidir. Hanefi mezhebindeki ibadet şekillerini ele alan eserin Arapçasını Ahmed bin Muhammed bin Sa'id el-Gaznevî el-Hanefi yazmıştır. Oğuzca dil özelliklerinin ağır bastığı bu eserin iki nüshası bulunmaktadır (Demirci, 2010, s.73; Argunşah ve Yüksekşah 2019, s.294-295; Çelik, 2021, s.415).

İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Bölümü'ndeki birinci nüshanın başında ve sonunda eksikler bulunmaktadır. Eserin tam adının nüshada bulunmamasından dolayı *Kitâbu'l-Fıkh* ya da *Kitâb fi'l-Fıkh* olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca eseri tercüme edenin adı, tercüme yeri ve tarihi hakkında da bilgi bulunmamaktadır (Demirci, 2010, s.73; Argunşah ve Yüksekşah, 2019, s.295). 266 varaktan oluşan bu nüsha 1b-138a varakları arasında 6 satır, 138b-266a varakaları arasında 7 satır yer almaktadır. Türkçe satırlar Arapça satırlar altına kırmızı renk mürekkeple yazılmıştır ve harekelidir. 8 bölümden oluşan bu nüshanın her bölümünde namaz, abdest, zekât, oruç gibi konuların ele alındığı farklı sayılarda fasıllar bulunmaktadır (Sadykbekov, 2015, s.121; Argunşah ve Yüksekşah, 2019, s.295).

İkinci nüsha İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Reisülküttab Bölümü'nde *Mukaddimetü'-Gaznevî fi'l-İbâdât (ez-Ziyâü'l-manevî)* adıyla kayıtlıdır. Eseri tercüme edenin adı, tercüme yeri ve tarihi bilinmemektedir. 248 varaktan oluşan bu nüshanın her sayfasında 7 satır bulunmaktadır (Sadykbekov 2015, sy.121; Argunşah ve Yüksekşah 2019, sy.295).

Kuvanışbayev 2006'da her iki nüshayı karşılaştırarak Arapça aslı aynı olan eserin iki farklı kişi tarafından Kıpçak Türkçesine çevirisinin yapıldığını belirtmektedir (Argunşah ve Yüksekşah, 2019, s.295).

Jale Talan Demirci 1987 yılında yüksek lisans tez çalışmasını, 2010 yılında ise her iki nüshanın karşılaştırmasını yapmıştır. 1993'te Recep Toparlı şekil bilgisi özellikleri üzerine çalışmıştır. Ercan Kuvanışbayev eserin dil incelemesi üzerine çalışarak dizin ve tıpkıbasımını hazırlamıştır (Argunşah ve Yüksekşah, 2019, s.295).

2.1.3.1.3.4. *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî*

Hanefî mezhebinin kurallarının anlatıldığı bu eser, fıkıh âlimlerinden Ebu'l-Leysi's Semerkandî'nin yazmış olduğu Arapça eserin Kıpçak Türkçesine satır altı tercümesidir. Çeviri tarihi ve mütercimi belli olmayan eserin 15. yüzyılda yazıldığı tahmin edilmektedir. Namaz, abdest, temizlik ve fıkıh konuları Hanefî mezhebine uygun olarak anlatılmaktadır. Arapça aslındaki bazı yerlerin çevirisinin yapılmadığı eserin dili Oğuzca özellikler göstermektedir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.296; Güner, 2020, s.38; Çelik, 2021, s.415).

İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Bölümü'nde kayıtlı olan eldeki tek nüsha 1510-1517 tarihleri arasında İsenbay bin Sudun tarafından istinsah edilmiştir. 47 varaktan oluşan eserin her sayfasında siyah mürekkeple 6 Arapça satır, kırmızı mürekkeple 6 Türkçe satır olmak üzere toplam 12 satır bulunmaktadır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.296; Güner, 2020, s.38).

Zajaczkowski 1962'de eserin tıpkıbasımını, 1989'da Recep Toparlı tıpkıbasım ile transkripsiyonlu metin ve indeksini yayımlamıştır. 2018'de ise Abdurrahman Özkan eserin metin incelemesini yaparak dizin ve tıpkıbasımını yayımlamıştır (Özkan, 2018, s.7-8; Ercilasun, 2019, s.397).

2.1.3.1.4. *Askerlik ve Okçulukla İlgili Eserler*

2.1.3.1.4.1. *Münyatü'l-Guzât*

Binicilik, ok atma ve kılıç kullanma gibi askerlikle ilgili konuların ele alındığı bu eser 14. yüzyılın ikinci yarısı 15. yüzyılın ilk yarısında Arapçadan Kıpçak Türkçesine çevrilmiştir. Arapça aslı *el-Furûsiyye fî-Remyi'l-Cihâd* olan eserin adı “gazilerin arzu ettikleri şey” anlamına gelmektedir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.297; Ercilasun, 2019, s.394).

Ata binmek, mızrak tutmak, kılıç kullanmak, kalkan tutmak, ok atmak, top vurmak gibi konuların ele alındığı eserin 4. bölümü (kalkan tutmak) müstensih tarafından atlanarak çevirisi yapılmamıştır. 5. bölüm (ok atmak) de başlıksız olarak eserde bulunmaktadır (Uğurlu, 1984, s.X).

Kitabın bilinen tek nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmet Bölümü'nde kayıtlıdır. 1446-1447'de Gazi Altunboğa adına istinsah edilen bu nüsha

115 varaktır ve Arapça olan ilk iki sayfada yedişer satır, diğer sayfaların her birinde ise 9 satır bulunmaktadır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.298; Güner, 2020, s.39).

Zajaczkowski 1970 yılında eserin transkripsiyonlu metnini hazırlamış ve tıpkıbasımını yapmıştır. Mustafa Uğurlu 1984'te yüksek lisans tez çalışmasını hazırlamış, 1987 yılında transkripsiyonlu metin ve gramatikal dizinini yayımlamıştır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.298).

2.1.3.1.4.2. *Kitâb fî İlmi'n-Nüşşâb (Hulâsa)*

14. yüzyılın sonlarında ok ilmi kitabı anlamına gelen kitap Mahdum Tolu Bey'in isteği üzerine Arapça kaynaklardan derlenerek oluşturulmuş çeviri bir eserdir. Ne zaman, kim tarafından bir araya getirildiği bilinmeyen eserin adı kapakta *Kitâb fî İlmi'n-Nüşşâb* olarak geçmekte fakat yazar kitabın içerisinde eserin adının Hulâsa olduğunu söylemektedir. İçerikte okçulukla ilgili yer alan ayet ve hadislerin sonrasında okçuluğun insanlık tarihindeki yeri, okçuluğun esasları, yayın özellikleri, ayakta ve oturarak ok atma yöntemleri, ok atma esnasında yapılan hatalar anlatılmaktadır (Ercilasun, 2019, s.396; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.298).

İki nüshası bulunan eserin yazmalarından bir tanesi İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Bölümü'nde kayıtlıdır. 1b-66a varakları arasındaki bu nüshada sık kullanılan bazı Arapça ve Farsça kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Kıpçak Türkçesi dil özelliklerini yoğun olarak barındıran bu nüshanın her sayfasında 9 satır bulunmakta ve müstensihî Hüseyin bin Ahmed el-Erzurumî'dir (Şirin, 1989, s. III; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.299).

İkinci nüshası Paris Biblioteque Nationale Türkçe Yazmalar Bölümü'nde kayıtlıdır. 100b-143a varakları arasındaki bu nüsha Oğuzca dil özellikleri ağır basmaktadır (Şirin, 1989, s. III; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.299).

Eserin İstanbul nüshası üzerine 1944 yılında Nurettin Rüştü Büngül çalışmıştır. Zajaczkowski'nin 1955 yılında Paris nüshasını üzerine olan çalışmasında transkripsiyonlu metin, tıpkıbasım, dil özellikleri incelemesi ve sözlük yer almaktadır. Recep Şirin 1989 yılında *Riyazâti'l-Hayl* ile birlikte ele alarak yüksek lisans tezini hazırlamıştır. İbrahim Delice ve Kurtuluş Öztopçu eser üzerine çalışan diğer iki isimdir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.299).

2.1.3.1.5. Veterinerlikle İlgili Eserler

2.1.3.1.5.1. Kitâb Fî Riyâzati'l-Hayl

14. yüzyılın sonları 15. yüzyılın başlarında Farsçadan Türkçeye çevrilen atçılık ve veterinerlik üzerine bilgilerin bulunduğu bu eser *Kitâb fî İlmi'n-Nüşşâb*'ın tercümesi ile aynı nüsha içerisinde yer almaktadır. Bu iki eserin bir arada bulunmasının sebebi, ne zaman ve kim tarafından tercüme edildiğinin bilinmemesidir. Kitabın adının metin içerisinde geçmemesi ve eserin içeriğinde atların özellikleri, at hastalıkları, tedavi usulleri, kullanılan ilaçlar, ilaçların yapımı, atların eğitimi gibi konuların ele alınmasından dolayı araştırmacılar tarafından *Kitâb fî Riyâzati'l-Hayl* olarak adlandırılmaktadır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.299; Ercilasun, 2019, s.395).

İki nüshası olan eserin birinci nüshası İstanbul Üniversitesi Beyazıt Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Bölümü'nde 66b-102b varakaları arasındadır. Kıpçak dil özelliklerinin hâkim olduğu bu nüshanın her sayfasında harekeli 9 satır bulunmaktadır. Eserin müstensihisi Hüseyin bin Ahmed el-Erzurumî'dir (Şirin, 1998, s. III; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.300; Ercilasun, 2019, s.395).

63b-99a varakaları arasındaki ikinci nüsha Paris Biblioteque Nationale Türkçe Yazmalar Bölümü'ndedir. Oğuzca dil özelliklerinin hâkim olduğu bu nüsha harekelidir ve her sayfasında 9 satır bulunmaktadır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.300; Ercilasun, 2019, s.396).

Nurettin Rüştü Büngül eserin İstanbul nüshasını ilk çalışan isimdir. 1989'da Recep Şirin yüksek lisans tezini eser üzerine hazırlamış, 1993'te Kurtuluş Öztopçu ise İstanbul nüshasının transkripsiyonunu ve İngilizce çevrisini yapmıştır. Can Özgür ve İbrahim Delice eser üzerine çalışan diğer iki isimdir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.300).

2.1.3.1.5.2. Baytaratü'l-Vâzih

14. yüzyılın sonunda Memlûk hükümdarının nedimi Mahdum Tolu Bey'in isteği doğrultusunda Baytara adlı Arapça bir eserin tercümesidir. Atçılık ve baytarlığa ait bilgilerin ele alındığı bu eserin kim tarafından, nerede tercüme edildiği bilinmemektedir. 10 bölümden oluşan eserin ilk 8 bölümünde atların özellikleri, 9. bölümde atların görünen kusurları, 10. bölümde atların hastalıkları ve tedavi

yöntemleri anlatılmaktadır (Özgür, 1994, s.4-5; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.300).

Eserin iki nüshasından bir tanesi İstanbul Topkapı Sarayı Revan Köşkü Kütüphanesi'nde kayıtlıdır. 69 varaktan oluşan Kıpçak dil özelliklerinin hâkim olduğu bu eserin her sayfasında harekeli 25 satır bulunmaktadır (Özgür, 1994, s.5; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.300).

1b-61b varakları arasındaki ikinci nüsha Paris Bibliotheque National Türkçe Yazmalar Bölümü'nde kayıtlıdır. 143'da Kahire'de istinsah edilen eserin her sayfası 7 satırdan oluşmaktadır. Oğuzca dil özelliklerinin hâkim olduğu bu nüshada eksiklikler bulunmaktadır (Özgür 1994, s.5; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.301).

1986'da Mehmet Emin Ağar İstanbul nüshası üzerine yüksek lisans tezinde metin incelemesine ve dizin çalışmasına yer vermektedir. 1988'de Can Özgür yüksek lisans, 1994 yılında doktora tez çalışmasını yapmıştır. 2000 yılında Kurtuluş Öztöpeçü makalesinde Paris nüshasının dil özelliklerini ele almıştır (Özgür, 1994, s.6-7; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.301).

2.2. KIPÇAK TÜRKÇESİNİN BUGÜNÜ⁸⁷

KIPÇAK GRUBU TÜRK LEHÇELERİ	KONUŞAN SAYISI	KONUŞULAN YERLER
KARAIM TÜRKÇESİ	Ölmek üzere	Litvanya 100, Ukrayna < 10, Polonya < 10
KIRIM-TATAR TÜRKÇESİ	500.000	Ukrayna 200.000, Özbekistan 190.000, Kırgızistan 40.000, Türkiye belirsiz
KARAÇAY- BALKAR TÜRKÇESİ	300.00	Rusya (Karaçay-Çerkesya, Kabardino- Balkarya)
KUMUK TÜRKÇESİ	420.000	Rusya (Dağıstan)
TATAR TÜRKÇESİ	8,8 milyon	Rusya 5.800.000, Özbekistan 470.000, Kazakistan 330.000, Kırgızistan 70.000, Tacikistan 80.000, Türkmenistan 50.000, Ukrayna 90.000, Azerbaycan 30.000, Etnik olarak Tatarlar 6,6 milyon
BAŞKURT TÜRKÇESİ	2,5 milyon	Rusya 1.8 milyon, Özbekistan 35.000, Kazakistan 20.000
KAZAK TÜRKÇESİ	16 milyon	Kazakistan 11,7 milyon, Çin 700.000 Özbekistan 800.000, Rusya 650.000, Moğolistan 100.000, Türkiye 30.000
KARAKALPAK TÜRKÇESİ	400.000	Özbekistan
NOGAY TÜRKÇESİ	70.000	Rusya (Kuzey Kafkas)
KIRGIZ TÜRKÇESİ	5,5 milyon	Kırgızistan 4,5 milyon, Özbekistan 200.000, Çin 200.000, Türkiye 5.000

⁸⁷ https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrk_dilleri (29.06.2024).

Altın Ordu Devleti'nin yıkılması sonrasında İdil-Ural-Hazar bölgesi Rusların dikkatini çekmiştir. 16. yüzyıldan itibaren Rus toprağına dönüştürme amacıyla bu coğrafyada yaşayan Türkler üzerinde milli kimlik aşılama çalışmaları başlatılarak birbirlerinden ayırıştırma politikası uygulanmıştır. Türkler üzerinde uygulanan bu politikalar doğrultusunda çağdaş Türk lehçeleri olarak adlandırdığımız bazı ufak ses ve şekil değişikliklerin yer aldığı diller ortaya çıkmıştır (Öner, 1998, s.XXI-XXII).

20. yüzyıldan itibaren yazı dili olarak kullanılan Türk lehçeleri sınıflandırılmak istenildiğinde kendi içerisinde Kıpçak/Kuzey grubu, Karluk/Doğu grubu, Oğuz/Batı grubu olmak üzere üç ana gruba ayrılmaktadır. Coğrafi açıdan geniş alana yayılan Kıpçak grubu Türk lehçeleri bazı kaynaklarda Kuzey Batı Türkçesi ya da Kuzey Türkçesi olarak da adlandırılmaktadır (Öner, 1998, s. XXII).

Kıpçak grubu Türk lehçeleri şunlardır:

2.2.1. Karadeniz-Hazar Bölgesi

2.2.1.1. Karaim (Karay) Türkçesi

Karaim (Karay) Türkçesi Ukrayna, Kırım, Litvanya ve Polonya'da ufak topluluklar halinde yaşayan Musevi Karay Türklerinin konuştuğu ve yok olmak üzere olan bir dildir. Dini inanışları etkisiyle İbrani alfabesini kullanmaktadırlar. Cümle kuruluşunda Gagavuz lehçesindeki gibi Slav dillerinin etkisi görülmektedir (Öner, 1998, s. XXIII-XXIV).

2.2.1.2. Kırım-Tatar Türkçesi

Sovyet politikaları nedeniyle anavatanlarından sürgün edilen Kırım Türklerinin dilleri aslen Kıpçak Türkçesine dayanmaktadır. Yaşanılan göçler sebebiyle Merkezi Kırım Türkçesi, Kırım Osmanlıcası, Kırım Tatarcası (kuzey-batı ağzı), Kırım Nogaycası (kuzey-doğu ağzı), Dobruca Tatarcası, Dobruca Nogaycası gibi ağızlar oluşmuştur. Geçmişten günümüze Arap, Latin ve Kiril alfabelerini kullanmışlardır (Öner, 1998, s. XXV).

2.2.1.3. Karaçay-Balkar Türkçesi

Anavatanları Kuzey Kafkasya olan Karaçay-Balkar Türkleri Kırım Türkleri gibi sürgüne gönderilmişlerdir. Tarihi bir yazı dili olmamakla birlikte sözlü

edebiyatları gelişmiştir ve Kiril alfabesini kullanmaktadırlar (Öner, 1998, s. XXVI-XXVIII).

2.2.1.4. Kumuk Türkçesi

Kafkasya Dağıstan'da yaşayan Kumuk Türkleri Kiril alfabesini kullanmaktadırlar (Ercilasun, 2007, s.943-944). Zengin bir halk edebiyatına sahip olan bu toplumun yazı dili önceleri Kazan ve Kırım tesirindeyken, Sovyetler birliğinin yıkılması sonrasında sözlü edebiyatları edebi dil halini almıştır (Öner, 1998, s. XXVII).

2.2.2. İdil-Ural Bölgesi

2.2.2.1. Tatar (Kazan) Türkçesi

Karadeniz'in kuzey sahillerinden başlayıp İdil nehri ile Urallar arasındaki geniş coğrafyada yaşamış ve Altın Ordu Devleti zamanında Tatar adıyla ünlenmişlerdir (Ercilasun, 2007, s.681).

Bugün Kıpçak grubu Türk lehçeleri arasında yazı dili geleneği en eski olan Tatar Türkçesinde Kiril alfabesi kullanılmaktadır. (Öner, 1998, s. XXVIII-XXXI).

2.2.2.2. Başkurt Türkçesi

Rusya'da Güney ve Orta Ural bölgesinde yaşayan Başkurt Türklerinin kullanmış oldukları dil şekil yapısı açısından Tatar Türkçesi ile aynı özelliklere sahipken ses bakımından farklılıklar göstermektedir. Diğer yazı dillerinden kendine has peltek ve sızıcı ünsüzlerle ayrılan Başkurt Türkçesi, Kazak Türkçesindeki gibi ileri derecede ünsüz uyumları bulunmaktadır. Halk edebiyatı bakımından zengin olan Başkurt Türkçesi 1919'dan itibaren sözlü dilini yazı dili olarak kullanmaktadır (Öner, 1998, s. XXXII-XXXIII).

2.2.3. Aral-Hazar Bölgesi

2.2.3.1. Kazak Türkçesi

15. yüzyılın ikinci yarısında Altın Ordu Devleti'nin dağılmasıyla bir araya toplanan Kazak Türkleri 20. yüzyılın başlarına kadar göçebe bir yaşam sürmüştür (Ercilasun, 2007, s.431). Kıpçak grubu Türk lehçeleri arasında geniş coğrafi sınırlar

içerisinde konuşulan Kazak Türkçesi ünlü ve ünsüz uyumu açısından en gelişmiş lehçedir. Tarihi süreç içerisinde Arap, Latin ve Kiril alfabelerini kullanmışlardır (Öner, 1998, s. XXXVI).

2.2.3.2. Karakalpak Türkçesi

Amuderya havzasında yaşayan Karakalpak Türkleri bugün Özbekistan'a yarı bağlı Türk kavmidir. Kiril alfabesini kullanan bu toplumun sözlü ve yazılı edebiyatları gelişmiş durumdadır (Öner, 1998, s. XXXVIII-XXXIX).

2.2.3.3. Nogay Türkçesi

16. yüzyılın ikinci yarısında Ak Nogaylar ve Kara Nogaylar olarak parçalanan Nogay Türkleri adını Cengiz Han'ın torunundan almaktadır. Gramer yapısı bakımından Karakalpak Türkçesine yakın olmakla birlikte Kiril alfabesini kullanmaktadırlar (Öner, 1998, s. XL-XLI).

2.2.3.1. Kırgız Türkçesi

Kırgızistan Cumhuriyeti'nin resmi dilidir. Kiril alfabesini kullanmaktalar ve Kırgız sözlü ve yazılı edebiyatları gelişmiştir (Öner, 1998, s. XLI-XLV).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TÜRK DİLİNDE SÖZ YAPIMI

Dil insanlar arasında iletişimi sağlayan, kendisine özgü sistemi olan ve bu sistem dâhilinde gelişim gösterebilen canlı bir varlıktır. İnsanlar arasındaki anlaşmayı sağlamada en etkili araç olan dil aynı zamanda geçmişin birikimini geleceğe taşımaktadır.

Yeryüzünde kullanılan diller yapı bakımından tek heceli, eklemeli ve çekimli olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Ural-Altay dil ailesinin Altay koluna bağlı sondan eklemeli Türk dili köklü ve zengin bir geçmişi bulunmaktadır (Ergin, 1998, s.7-9). Takibini, bilinen ilk yazılı kaynaklarımız Orhun Yazıtları ile sağlayabilmekle birlikte Türkçe-Sümerce ilişkisi sonucu tespit edilen Türkçe kelimeler bize Türk dilinin ne kadar köklü ve zengin olduğunun bir göstergesidir. Dildeki var olan bu zenginlik dilin sözcük türetme olanakları ile ilgilidir.

Türk dilinde ihtiyaç duyulan birçok sözcüğün türetilmesinde ekleme, birleştirme, örneksime ve ses değiştirme gibi yöntemler kullanılmakla birlikte çok kullanılan ekleme yöntemidir (Albekiroğlu, 2017, s.44-45). Genel olarak iki gruba ayrılan eklerden çekim ekleri sözcüğün cümle içerisindeki görevini belirlerken, yapım eki ise kök ya da gövde üzerine gelerek kelimenin anlamını değiştirmektedir.

Her dilin kendisine özgü bir işleyiş sistemi bulunmakla birlikte, gelişigüzel bir hece ya da kelime oluşturulamaz. Seslerden meydana gelen heceler anlamlı birlikler yani kelimeler oluşmaktadır. Sondan eklemeli bir yapıya sahip Türk dilinde kelime, üzerine aldığı yapım ya da çekim ekleri ile yeni anlam değeri kazanmaktadır.

3.1. SÖZCÜKTE ŞEKİL YAPISI

3.1.1. Kök

Kök bir anlam değerine sahip, yapısı bozulmadan parçalanamayan, hecelerden meydana gelen dil birliğidir. Bir anlam değerine sahip olması sebebiyle tek başına kullanılabilmesi gibi üzerine ekler alarak da kullanılabilir (Ergin, 1998, s.106).

Bir bakıma kelimenin çekirdeği olarak kabul edilen köklerin Eski Türkçedeki asıl şekilleri tek hecelidir. Günümüzde tek heceli kök sayısı daha işlek kullanıma sahip olmakla birlikte tek sestem (ünlemler) ve birden fazla heceden oluşan köklerde bulunmaktadır. Kendi içerisinde tür olarak ikiye ayrılan bu en küçük birim, varlıkları ve kavramları karşıladığı takdirde isim kök, hareketleri karşıladığı takdirde fiil kök olarak adlandırılmaktadır. İsim kökleri bir nesnenin, varlığın karşılığı olduğu için tek başına kullanılabilirken fiil kökleri ise varlıklardan ve nesnelere doğan hareket olması sebebiyle o nesneye bağlı olarak kullanılmaktadır (Ergin, 1998, s.107-110).

Sondan eklemeli bir yapıya sahip Türk dilinde ekler hep kökün üzerine eklenmektedir ve tek başına bir anlam değeri taşımasından dolayı üzerine ne kadar ek alırsa alsın kendisini net bir şekilde belli etmektedir (Ergin, 1998, s.114).

3.1.2. Ek

Ek, bir anlam değerine sahip olmaması sebebiyle tek başına kullanılmayan, köklerin üzerine gelerek bir anlam değeri kazanan şekillerdir. Oluşturdukları gövde ile kökün taşıdığı anlamı genişleterek çeşitli halleri, durumları ve eylemleri ifade etme olanağı sağlamaktadır (Ergin 1998, sy.114-115).

Köklerden gövde oluşturma ya da kök ve gövdelere yeni anlam değeri katarak işlek hale getirme görevinden dolayı eklemeli dillerde dilin temel yapıtaşısıdır. Tek başına bir anlam değeri olmayan eklendiği kelimeye yeni bir anlam katan eklerin sayısı çoktur. Ayrıca köke bir anlam kazandırmayan sadece ses yapısı bakımından şekil değişikliği yapan ekler de dilimizde mevcuttur (Ergin, 1998, s.115-116).

Türk dilinde ünlü ve ünsüz uyumundan dolayı *-yor*, *-ki*, *-ken* gibi bazı ekler haricinde bir ekin birden fazla şekli bulunabilmektedir. Çok şekilli durumu tek ünsüz harften oluşan eklerde fazla bulunmuyorken tek ünlü harften oluşan eklerde sayıca daha fazladır. Eklerdeki bu çok şekilli durum Türk dilinin her döneminde aynı olmayabilmektedir. Bazı ekler dilin takip edilebilir sürecinin en başından itibaren ses uyumlarına bağlı olarak çok şekilli görülebilirken bazı eklerde bu çok şekilli durum sonradan ortaya çıkmış olabilmekte ya da dilin tarihi seyrinin ara bir döneminde sadece tek şekilli olarak bulunabilmektedir. Bu durum Türk dilinin üretkenliğinin bir göstergesidir (Ergin, 1998, s.117-119; Gedizli, 2012, s.3352-3368). Ayrıca Türk dilindeki yardımcı ünlüler ve ek bünyesindeki bazı ünlüler Eski Türkçe döneminden

itibaren ünlü uyumuna girerken bazı dönemlerde Eski Anadolu Türkçesi döneminde olduğu gibi uyum dışı kalmaktadır (Ergin, 1998, s.120).

Köken bakımından ekler Türk dilinde ikiye ayrılmaktadır. Bazı ekler bilinen tarihi seyir içerisinde başlangıçtan itibaren ek olarak bulunurken bazıları ise birden fazla ekin birleşiminden ya da bir kelimenin ekleşmesinden oluşabilmektedir. Geçmişten itibaren ek olarak kullanılan şekiller asıl ek olarak adlandırılmaktadır (Ergin, 1998, s.119). Tarihi Kıpçak Türkçesi eserlerinde asıl eklerin kullanımı yaygın olmakla birlikte eklerin birleşiminden oluşan şekillerde karşımıza çok sayıda çıkmaktadır.

Dilde kelime türetiminde çok fazla kullanılan ekler tarihi süreç içerisinde büyük değişimler gösterebilmekle birlikte bir ekin tamamen kullanımı bırakılarak yerini başka bir ek de alabilmektedir. Eklerde yaşanan değişimler çoğunlukla ses uyumlarından kaynaklanmakta kimi zamanda herhangi bir sebebe bağlanmayan değişimlerde görülebilmektedir. Bir ekin tamamen değişimi yani kullanımdan düşerek yerini, kendisine yakın başka bir eke bırakma durumu ise dilin tarihi seyirinde karşımıza çıkmaktadır (Ergin, 1998 s.120).

Eklemeli dillerde ön ek, iç ek ve son ek olmak üzere üç türlü sistem bulunmaktadır. Ön ek kök ya da kelimenin başına getirilirken, iç ek kök ya da kelimenin içine yerleştirilerek oluşturulmaktadır. Son ek ise Türkçede olduğu gibi kök ya da kelimenin sonuna getirilerek anlamı kuvvetlendirmektedir (Ergin, 1998, s.120-121).

Ekler kendi içerisinde köklerin üzerine eklenerek gövde oluşturan, yeni bir kelime yeni bir anlam türeten yapım ekleri ve kök ya da gövdeye sadece işlevlik kazandıran çekim ekleri olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Türk dilinde sözcük türetiminde kullanılan yapım ekleri; isimden isim yapım ekleri, isimden fiil yapım ekleri, fiilden isim yapım ekleri ve fiilden fiil yapım ekleri olmak üzere dört başlık altında ele alınmaktadır. Kökteki anlamı değiştirme, güçlendirme gibi göreve sahip bu ekler kökün üzerine gelmekte ve kelimedeki çekim eklerinden önce yer almaktadır. Çekim ekleri ise isim çekim ekleri ve fiil çekim ekleri olmak üzere iki farklı grupta ele alınmakla birlikte aynı çekim eki bir kelimedeki üst üste gelmemektedir (Ergin, 1998, s.121-126). Dildeki bu canlılığı sürdüren yapım ekleri gövde adını verdiğimiz bir diğer şekli oluşturmaktadır.

3.1.3. Gövde

Nesne ve hareketlerin dildeki karşılığına gövde ya da genişletilmiş kök adı verilmektedir. Anlam, görev ve kullanılış bakımından köke benzemekle birlikte kök gibi muamele görmektedir. Kendi içerisinde isim ve fiil olmak üzere ikiye ayrılan bu dil birimi, kökler gibi asli olamamakla birlikte köklerden sonra oluşarak ondaki anlamı taşımaktadırlar. Ayrıca yapım eki de alarak anlam ve görev bakımından değişebilirler (Ergin, 1998, s.147).

Bir dilde oluşan kelime gereksinimi karşılamak için yabancı dilden alıntılama, kelime gruplarına başvurma ve ekler vasıtasıyla yeni gövdeler oluşturma olmak üzere üç farklı yola başvurulmaktadır. Bunlardan ilki dilin kendi bünyesine ve sistemine uygun olmayan dış etkilerle oluşan ihtiyacı karşılamadır. Diğer ikisi dildeki doğal bir zenginliktir. Alıntılama yöntemi dile zarar verebilirken kelime gruplarına başvurma ve türetme yöntemleri dili geliştirip zenginleştirmektedir (Ergin, 1998, s.148).

Yapım eki vasıtasıyla kelime türetme yöntemi belli bir kural sistem içerisinde gerçekleşmek zorundadır. Kök ya da gövde üzerine gelişigüzel getirilen ekler kelime türetiminden ziyade kelime uydurma olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca kelime türetirken kökün canlı olması, ekin işlek olması ve kelimeyi oluşturma şekli dikkat edilmesi gereken önemli hususlardır (Ergin, 1998, s.149-152).

3.2. TARİHİ KIPÇAK TÜRKÇESİNDE SÖZ YAPIMI

Yapım eki, dildeki söz varlığının gelişmesine katkı sağlama amacıyla kök ya da gövde halindeki sözcüğün üzerine gelen ek sınıfıdır. Türk dili farklı coğrafyalardaki kültürlerin etkisi altında ve farklı alfabelerle çeşitli değişim süreçlerinden varlığını korumuş ve günümüze ulaşmıştır. Bu süreçlerden bir tanesi de şüphesiz bugünkü Rusya, Ukrayna, Kafkaslar, Mısır ve Suriye topraklarında kullanılan Tarihi Kıpçak Türkçesidir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.271). Böylesine geniş bir coğrafyada kullanılmış olmakla birlikte bugünkü Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de varlığını devam ettirmesi Türk dilinin köklü ve zengin bir dil olmasından kaynaklanmaktadır.

Genel kabul görüş çerçevesinde gruplandırılan yapım eklerinden bazıları Eski Türkçede işlek bir kullanıma sahipken dilin tarihi seyri içerisinde bu işlekliliği kaybetmiş, bazıları ise kelime kökleriyle birleşmiştir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.324).

3.2.1. Kıpçak Türkçesinde Yapım Ekleri

Dildeki zenginliği oluşturan yapım ekleri Tarihi Kıpçak Türkçesi kaynaklarında ve bugünkü Kıpçak grubu Türk lehçelerinde şu şekilde gruplandırılmaktadır: (Karamanoğlu, 2019, s.23-55; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.324-331; Güner, 2020, s.105-190).

İsimden İsim Yapım Ekleri: +A, +ç/+ş/+Aç, +AGU/+AvU/+Av/+Ov, +AK/+Ah, +An, +Ay, +cA/+çA/+şA, +CAK/+şAK, +CI/+şI, +çIK/+çUK, +çUKAz/+çUKAs, +çII/+çUI, +dA, +dAm, +dAş, +dUz/+dIz, +dUK, +dIrIK/+dUrUK/+tIrIK, +GA/+KA/+ha, +GI/+GU/+KI, +GII/+GUI/+KUL, +GUnA/+KInA, (U)K, +(I)l, +IA, +IIG/+IUG/+II/+IU, +IIK/+IUK/+IIh /+IIh, +(I)n/(U)n, +(I)nç/(U)nç; +(I)nCI/(U)nCU/(I)nçI/(U)nçU, +rAK/+rAh, +sAK, +sI/+sU, +sIK/+sUK, +sUl, +sIz/+sUz, +şIn, +t, +tU, +tUk.

Fülden İsim Yapım Ekleri: -A+, -Aç+, -AçAK+, -AGAn+, -AK+, -Am+, -An+, -AnAk+, -AsI+, -ç+, -çAK+ -çUK+, -DI+/-DU+, -(I,U)G+/--(I/U)K+/--(I/U/O)v+, -GA+/-KA+/-ha+, -GAç+/-KAç+, -GAK+/-KAK+, -GAn+/-KAN+/-An+, -GI+ /-GU+/-KI+/-KU+/-vU+/-v+, -GIç+/-GUç+/-KIç+/-KUç+/-vUç+, -GIn+/-GUn+/-KIn+/-KUn+/-hIn+/-hUn+/-vUn+, -I+/-U+, -ICI+/-UCI+/-GIçI+, -(I/U)K+/--(I/U)h+, -(I/U)l+, -(I/U)m+, -mA+, -mAç+, -mAK+/-mAh+, -mAn+, -mIr+/-mUr+, -(I/U)n+, -(I/U)r+, -sA+/-sU+, -(I/U)ş+, -(I/U)t+, -(I/U)z+.

İsimden Fiil Yapım Ekleri: +A-, +(A)l-, +(A)r-, +Ay-, +DA-, +GA-, +GIr-/+GUr-/+KIr-/+KUr-/+hIr-/+hUr-, +I-/+U-, +(I/U)K-/(I/U)h-, +IA-, +rA-, +(Ir)GA-, +sA-, +sIn-/+sUn-, +sIrA-.

Fülden Fiil Yapım Ekleri: -A-, -AlA-, -Ar-, -Dir-/-DUr-, -Gir-/-GUr-/-KIr-/-KUr-/-vUr-, -Giz-/-GUz-/-Kiz-/-KUz-, -I-/-U-, -(I/U)K-/(I/U)h-, -(I/U)l-, -(I/U)n-, -(I/U)r-, -sA-, -(I/U)ş-, -(I/U)t-, -y-, -(I/U)z-.

3.2.1.1. İsimden İsim Yapım Ekleri

İsimden isim türeten ekler, isim kök ya da gövdelerinin üzerine eklenerek yeni isimler oluşturmak için kullanılmaktadır. Bu eklerin bir kısmı işlek kullanımından dolayı canlıdır. Bir kısmının ise işlek olmaması türettiği kelime sayısını oldukça sınırlandırmaktadır. Bazı ekler ise kullanılmamaları nedeniyle ölü ekler olarak

adlandırılmaktadır. Söz konusu bu ekler yeni türetme yapma özelliklerini yitirip dilin tarihî bazı dönemlerinde eklendiği kelime üzerinde kalıplaşarak günümüze ulaşmış durumdadır (Korkmaz, 2009, s.33).

İsimden isim türeten ekler Tarihi Kıpçak Türkçesi eserlerinde diğer yapım eklerine nazaran sayıca daha fazladır. Söz konusu bu eklerin birçoğu dilin hem tarihi dönemlerinde hem de bugünkü Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bulunmaları sebebiyle dilin devamlılığını ve zenginliğini sağlayan canlı eklerdir.

Tarihi Kıpçak Türkçesi metinlerinde isimden isim türeten bazı ekler şunlardır:

3.2.1.1.1. +A+

İsim kök ya da gövdesine eklenerek sözcüğün anlamını değiştirmeden pekiştirerek güçlendiren ektir (Hatipoğlu, 1981, s.15; Korkmaz, 2007, s.33).

Eski Türkçede *üzä* “üstte”, *kiçä* “akşamleyin” gibi örneklerde geçen bu ek verme-bulunma durumu eki olarak geçerken, yine bu dönemde yer alan +gA ekinden geldiği ve *özge*, *başka*, *dizge*, *içge* gibi bazı kalıplaşmış kelimelerde bulunduğu yönünde görüş de yer almaktadır (Banguoğlu, 1974, s.171; Tekin, 2003, s.80).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi eserlerinde +A isimden isim yapım eki olarak yer almaktadır.

Kıpçak Türkçesi dönemi eserleri ile oluşturulan metinlerin incelemesinde eklendiği isme yeni bir anlam değeri katmadan pekiştirerek zarf görevinde zaman ve mekân isimleri türettiği tespit edilmektedir (Akbulut, 2017, s.51; Sarıtken, 2019, s.847; Güner, 2013, s.1606; 2020, s.105).

İsimden isim türeten +A eki Kazak, Kırgız, Tatar, Başkurt, Karakalpak ve Kumuk Türkçesinde *erke* “nazlı”, *uçä* “kuyruk sokumu kemiği”, *türe* “başkan”, *şaşa* “firça”, *kıra* “dağın sırtının üst kısmı” gibi örnekler üzerinde görülmektedir. Ayrıca ekin Kırgız Türkçesinde *cüzö* “yüzey” örneğinde +O şekli de bulunmaktadır (Sağlam, 2014, s.81).

Ekin işlevleri:

-Zarf görevinde zaman ve mekân ismi türetmektedir:

üze, öze “üzerinde, üzerine, üstüne” < üz “üst kısım” +e+; ö:z “üst, üzeri” +e+ (MG 7a1, İM 1b3).

fârislik da‘vi kılurlar irdi ‘arabî at üze sâbit (MG 7a1).

Taķı du ‘a taķı salāmatlık Muħammed öze bolsun. (İM 1b3).

yaņa “cihet, yan, taraf” < yaņ “yan, taraf” +a+ (Kİ 119, TZ 12a).

-*Addan organ ismi türetmiştir:*

uça “kuyruk sokumu kemiği” < uç “uç taraf” +a+ (TZ 14a5, CC II 57a15).

3.2.1.1.2. +ç+ / +ş+ / +Aç+

Küçültme, kuvvetlendirme, benzetme, sevgi ve okşama anlamına sahip kelimeler türetmektedir (Gabain, 1988, s.43; Banguoğlu, 1974, s.171; Hatipoğlu, 1981, s.141; Ergin, 1998, s.176; Ercilasun, 2007, s.42, Clauson, 2007, s.188).

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde isme küçültme ve sevgi anlamı katmaktadır (Hacıeminoğlu, 1996, s.13; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.59).

Bu ek Eski Türkçedeki +çl, +açl eklerinden gelişerek küçültme ve sevgi anlamına sahip isimler türetmektedir (Güner, 2020, s.105). Ayrıca Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde +ç+ / +ş+ / +Aç+ ekinin sıfat, alet ismi, hayvan ismi, soyut ve somut isimler türettiği tespit edilmektedir (Akbulut, 2017, s.51; Sarıten, 2019, s.847).

Bugünkü Kıpçak grubu Türk lehçelerinde benzerlik ve eşitlik fonksiyonu ile kalıplaştıktan sonra yer, alet ve küçültme isimleri türetmektedir (Öner, 1998, s.46). Kazak, Karakalpak, Nogay Türkçesinde ç > ş değişimi görülen bu ek ile *cañalaş* “apaçık”, *abaş* “ablacık”, *jalañaş* “elbisesiz, yalın” gibi isimler türemektedir. Kırgız Türkçesinde +Aç+ / +Oç+ eki ile *tokoç* “ekmek”, Kırım Tatarcasında +ç+ eki ile *bikeç* “gelin”, Tatar Türkçesinde +(A)ç+ / +es+ eki ile *tupaç* “askeri top”, *ciles* “esinti”, Başkurt Türkçesinde +(A)s+ eki ile *yiles* “esinti”, *tires* “kenar, pervaz” örnekleri oluşmaktadır (Sağlam, 2014; s.82).

Ekin işlevleri:

-*Hayvan ismi türetir:*

êrkêç “koç, inelmiş keçi erkek keçi, teke” < êrk “koç” +êç+ (Kİ 11, CC II 82b29).

êrkeç yoħladım (CC II 82b29).

ögeç, ökeç, ükeç “üç yaşındaki koyun” < ög~ök “orta yaştaki hayvan” +eç+ (TA 15b13)

-Somut ve soyut isim türetir:

ayrıç “iki çatallı olan ok, yol, tahta” < ayrı “ayrı” +ç+ (Kİ 27).

kulaç, kulaş “insan iki kolunu açtığı zaman bir kolundan öteki koluna kadar olan mesafe” < kul “kol” +aç+ (Kİ 78, TZ 7a5, BM 14b10).

yalañaç~yalıñaç, yalañş “çıplak, yalın” < yalıñ “yalın” +aç+ (AB 141/5, TZ 24b, CC I 37b26- CC II 58a39).

yalañaç nact köböptür altun kur balteus yü(v)üt bêrdim consolavi (CC II 58a39).

ħarıblarını օvuma tındırmıyirmen, yalanaçlarını kiydirmıyirmen, açlarını susamışlarını yedirip içirmıyirmen, da (AB 141/5).

-Alet ismi türetir:

bıçkış~bıçkuş “makas” < bıçkı “bıçak, bıçkı” +ç+ (DM 9b13, TA 24b13).

deginç “değın, kadar” < degin “kadar” +ç+ (RH 5a3).

başından burnuna deginç iki yanından armudğa (RH 5a3).

kölgeç “başa sarılan nesne, kölgelik” < kölge “gölge” +ç+ (TZ 25a5)

küneş” güneş” < kün “gün” +eş+ (TZ 20a13).

3.2.1.1.3. +AGU+ / +AvU+ / +Av+ / +Ov+

Eski Türkçede *biräğü* “her biri”, *ikägü* “her ikisi”, *bişägü*, *yitägü*, *yüzägü* “yüzlerce”, *kamağı* “bütün, hepsi”, *adınağı* “başkası”, *tüzüğü* “bütün” gibi örnekleri bulunan bu ek sayı isimlerinden topluluk ve ortaklık isimleri türetmektedir (Gabain, 1988, s.75).

Topluluk sayılarının Orhun Türkçesinde +AgU(n+) eki ile oluştuğu yönündeki görüş haricinde isimden fiil türeten +A- eki ile fiilden isim türeten -gI+ ekinin birleşimi ile isim ve sıfat türettiği yönünde görüşte bulunmaktadır. (Banguoğlu, 1974, s.172-173; Hatipoğlu, 1981, s.24; Tekin, 2003, s.132; Korkmaz, 2007, s.34).

Karahanlı Türkçesinde topluluk isimleri türeten bu ek Harezmi Türkçesi eserlerinde işlek olarak kullanılmamaktadır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.58, 188).

Kİ' deki bilgiye göre bu ek sayılarda ikävü "ikisi birden", üçävü "üçü birden", dördävü "dördü birden", bişävü "beşi birden", altävü "altısı birden", yädävü "yedisi birden", toksävü "dokuzu birden" gibi içtima için kullanılmaktadır. Ayrıca sekiz ve on sayıları için böyle bir şey işitilmediğinden säkiz "sekizi birden" şeklinde olabileceği bilgisi yer almaktadır (Kİ 39).

TZ'de ise bu ek sayıdan dönme (madul) sıfat yapılmak istenildiğinde birev "bir tek", ikkev "ikisi birden", üçev "üçü birden", dörtev "dördü birden" şeklinde kullanıldığı bilgisi yer almaktadır (TZ 61b).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde +AgU+, +AvU+, +Av+ varyantlarının yanı sıra CC'da kösov, karov örneklerindeki gibi +öv+ şeklide tespit edilmektedir.

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde sayı isimlerine eklenerek onlardan birev, ekev, üçev, törtev, altav, cidev gibi ortaklık, beraberlik ifade eden isimler türeten bu eki Kırgız Türkçesinde ünsüzü düşerek biröö, eköö, beşöö, altoo gibi uzun ünlü oo / öö şekli bulunmaktadır (Öner, 1998, s.52; Keskin, 2017, s.54).

Ekin işlevleri:

-Sayı isimlerinden ortaklık ve beraberlik ifade eden isimler türetmiştir:

altağu, altavu "altısı bir arada, bir arada toplu olan altı şey" < altı "altı" +ağu+ (Kİ 22)

altağu alağsa altındaqın altuzur (Kİ 22).

biregü, birev "birinci" < bir "bir" +egü+ (TZ 61b10).

dördävü "bir arada toplu olan dört şey" < dört "dört" +ävü/egü+ (Kİ 22).

ékkev "ikisi birden, ikisi bir arada" < eki "iki" +ev+ (TZ 61b10).

üçevü, üçegü “üçü birden, bir arada toplu olan üç şey” < üç “üç” +evü+ (TZ 61b10).

-Somut ve soyut isimler türetmiştir:

qaraġu, qaraŋu, qaraŋı” karanlık < kara “kara” +ġu+ (TA 28a13).

qarav, karov “tazminat, ücret, ödöl” < qar “kar” +av+(CC II 71b14).

qarav bêrdim (CC II 23a18).

kıraw, kırawu, kırawu “kıraġı, domuş ince su damlacıkları” < kır “kır” +av+ (TZ 17b10, BM 18b3).

küsawüw, küsevüv, kösegi, kösev, kösöv “ateşi karıştırmaya yarayan demir, ıskara, eğseren, ocak demiri” < kös “köz” +egi/ev/öv+ (Kİ 82, TZ 34a6, CC II 58a14).

küyawüw, küyägü, küyev, küyöv “güvey, damat” < küyaw “güvey, damat” +üw+ (Kİ 84, TZ 12b4, CC I 49a12, TA 33b12).

tiröv “hayat, yaşama, dirilik” < tiri “diri, canlı” +öv+(CC II 61a21-22).

bolġay size arı tirö(v)ten (CC II 61a21-22).

-Organ ve hastalık isimleri türetmiştir:

eyegü “eye kemiġi” < eye “kaburga” +gü+(TZ 23a7).

içegü, içegi “kaburga kemiklerinin içerisinde bulunan beyaz sıvı” < iç “iç taraf” +egü+ (İM 143b2).

murdâr koynıŋ içegillerini anıŋ birle namâz kılsa revâ bolur namâzı qaçan kim kuruġ bolsa (İM 143b2).

sanġrav “saġır, işitmeyen” < sanġ “kulak kiri” +av+ (TZ 4a8).

tumaġı, tumav, dumaġı, tumav, tumov “nezle” < tum “soġuk” +aġı+ (TZ 4a7).

3.2.1.1.4. +AK+ / +ah+

Tek heceli isimlere eklenerek benzetme, küçültme, pekiştirme anlamlarına sahip isimler türetmektedir (Hatipoğlu, 1981, s.82; Ergin, 1998, s.175; Korkmaz, 2007, s.35; Ercilasun, 2007, s.42).

İsimden isim türeten +AK+ ekinin Eski Türkçede +GAk+ küçültme ve kuvvetlendirme ekiyle ilişkisi olduğu ve dilin tarihi süreci içerisinde –g ünsüzünün düşmesi ile bu ekin olduğu düşünülmektedir (Banguoğlu, 1974, s.173; Korkmaz, 2007, s.35).

Orhun Türkçesinde *çorak* “çorak”, *irkäk* “erkek” gibi örneklerde bulunmaktadır (Tekin, 2003, s.80). Gabain *Eski Türkçenin Grameri* adlı çalışmasında *ärkäk* “erkek”, *tozgak* “çiçek tozu”, *ärängäk* “adamcık”, *äşgäk* “eşek” örnekleri ile küçültme ve kuvvetlendirme anlamı katan +KAK+ / +GAK+ ekini vermektedir (Gabain, 1988, s.45).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesinde benzerlik, küçültme ve kuvvetlendirme işlevleri ile *başak*, *oğlak* gibi örneklerde yer alır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.58, s.187).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserleri ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde bu ekin isimlere sevgi ve küçültme anlamları katması haricinde alet, hayvan, hastalık ve organ isimleri türettiği görülmektedir (Akbulut, 2017, s.51; Saritiken, 2019, s.847; Güner, 2013, s.1606; 2020, s.107).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak, Nogay ve Karakalpak Türkçelerinde +Ak+ eki *butak* “budak”, *içek* “bağırsak”, *manak* “özensiz”, *yolak* “çizgi”, *masak* “başak”, *kısırak* “kısırak” gibi isimler türetirken Kırgız Türkçesinde *tüzük* “düzgün”, *çıbık* “çubuk”, *ortok* “dost” örneklerinde ünlü değişimi ile ekin +Uk+, +Ik+, +Ok+ şekilleri de bulunmaktadır. Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerinde ise +AkAy+ şeklinde bulunan bu ek *solağay* “solak” örneğinde tespit edilmektedir (Sağlam, 2014, s.83).

Ekin işlevleri

-Hayvan isimi türetmiştir:

kısrak, kısrak “kısrak, doğurmamış olan” < kısr “kısr” +ak+ (BV, TZ 13a3, DM 8a9, KK 61/19, TA 13a2, CC I 54a17).

oğlak, ovlak, avlak, oğulak, ulaḥ “oğlak, keçi yavrusu” < oğla “genç” +ak+ (CC I 54b5, TZ 19b3, Kİ 50, DM 7a15, TA 16a9, BM 13a10).

-Alet, eşya, varlık isimleri türetmiştir:

bardaḥ “testi, bardak, kulplu kupa, büyük testi, fiçi” < bart “su içmek için kullanılan testi, kap” +ak+ (TZ 31a5, KK64/7, DM11a4, TA 18a9, Kİ 29, CC I 52b15, KFT 296a41).

bardaḥnuḥ içinde süd olsa, ol süd bir aḥça degir olsa. (KFT 296a41).

başak “okun ucundaki sivri demir, ok başı” < baş “baş” +ak+(İM 278b7, Kİ 50).

Ve eger ḳalsa içinde oḳnuḥ yinçkesi yā başaḳı ḳarnı içinde oruçı fāsıd bolur. (İM 278b7).

benek “siyah nokta, benek” < ben “ben, tende bulunan koyu renkli leke” +ek (Kİ 36).

budaḥ, butaḡ, butaḥ, butaḳ “dal, ağaç dalı, budak” < but “dal” +ak+(İH 4, DM 5b13, KFT 107a13, Kİ 29, TZ 30a6, CC I 53a18, MG 79b7, TA 7b13, İM 359a3, GT 6/4, BM 9b11, AB 154/1).

bolḡay taḳı muḥettem bolḡay taḳı butaḳyirleri çuḡur (MG 79b7).

aḡaçnun budaḳları sarḳımış olsa daḥı ol kişi olsa. (KFT 107a13).

Ve eger ḳuş atsa aḡaç butaḳı öze baḳılır anıḡ içinde kedikniḡ yirine. (İM 359a3).

butaḳlar aldı bustān-dan yana bāc (GT 6/4).

butaḥ boyumnu çurgadı, da çirik ‘ yazıḥ yaptı boyumnu (AB 154/1).

çanaḳ, çanaḥ, şanaḳ “çanak” < çan “kase” +ak+ (TA 18b2).

ḳabuḳ, ḳabıḳ, ḳabuḡ “kabuk, ağaç kabuḡu” < ḳab/ḳav “bir şeyin üzerini kaplayarak dış etkenlerden koruyan sertçe bölüm” +uḳ+ (CC I 53a21, DM 5b2, İM 339b2, RH 28a1, TZ 29a10).

yā azuḳ ḳoyḡanıḡ ḳulaḳımı baḡlaḡay yā aḡaç ḳabuḳımı baḡlaḡay. (İM 339b2).

ve dahı tatlu naruñ kabuğın döğülmüş ancılayın (RH 28a1).

özek “öz, ağacın özü, ağacın bedeni” < öz “bir şeyin esası, içi” +ek+ (TZ 28b13, İH 4).

yalak “hayvan yemeğı koyulan kap, toprak çanak” < yal “hayvanlara yedirilmek için un ve kepekle hazırlanan yiyecek” +ak+ (Kİ 97, İH 31, TA 12a7).

-*Organ isimleri türetmiştir:*

içeh, içek, içeğ, işeh “bağırsak, iç organlar” < iç “iç” +ek+ (KK 61/11, CC I 48a15).

kulak, kulağ, kulağ “kulak” < kul- “işitmek” +ak+ (TA 21a3).

yañak, yañah, yāñah “yanak” < yañ “yan” +ak / +ah+ (AB 44/3).

alarda ağıl, yuganda da nohta da, hıstrırsen yāñahlarından alarnın, k’i sana heç nema tiymaslar (AB 44/3).

3.2.1.1.5. +An+

Çokluk anlamına sahip isimler türeten +An+ eki zaman içerisinde bu özelliğini kaybederek sayılı örneklerde kalıplaşmıştır (Banguoğlu, 1974, s.174; Ergin, 1998, s.174; Ercilasun, 2007, s.43; Clauson, 2007, s.190; Korkmaz, 2007, s.37).

Eski Türkçe döneminde *ärän* “erkek, yiğit”, *oğlan* “küçük çocuk”, *örtän* “alev”, *yägrän* “kestane rengi” gibi örneklerde geçen ek sadakat ifadesi ve kuvvetlendirme anlamı taşımaktadır (Gabain, 1988, s.44; Tekin, 2003, s.80).

Ek için ifade edilen görüşlerden ilki isimden fiil türeten +A- eki ile fiilden isim türeten -n+ ekinin birleşiminden oluştuğu yönündedir (Hacıeminoğlu, 1996, s.14). Bir diğer görüş ise Eski Türkçede çokluk anlamına sahip *eren*, *oğlan*, *kızan* gibi örneklerde kalıplaşan bu ekin yapım eki olarak anlam ve görevinin tespit edilemediği yönündedir (Gülsevin, 1997, s.115; Timurtaş, 2010, s.346). Ek hakkında ileri sürülen bir başka fikirde bu ekin +Ak+ eki gibi küçültme eki olduğu Eski Türkçedeki *eren*, *oğlan* gibi isimlerde çokluk anlamı katmaktan ziyade topluluk ismi türetmiş

olabileceğidir (Banguoğlu, 1974, s.174). Bize göre Eski Türkçede çokluk eki olarak kullanılan +An+ dilin tarihi dönemlerinde bu işlevini kaybedip sınırlı sayıdaki kelimeler üzerinde kalıplaşarak kaldığı yönündedir.

Kıpçak Türkçesi dönemi eserleri ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi eserlerinde çokluk işlevini yitirerek eklendiği isimle kalıplaştığı tespit edilmektedir (Güner, 2013, s.1606; Çetin Milci, 2014, s.70; Akbulut, 2017, s.52). Ayrıca Kİ'in "N harfinin ziyade edildiği yerler" başlığı altında *uşlu erenler kördüm "akıllı adamlar gördüm", anlar eren uşlulardır "onlar akıllı adamlardır"* örnekleri ile *er* kelimesinin çoğulu yapılırken -n sesinin eklendiği bilgisi yer almaktadır (Kİ, s.143).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak Türkçesinde bu ek +Aη+ şekli ile *soraη "kireçli yer", beleη "sırt"* örneklerini; Kırgız Türkçesinde +An+, +Aη+, +Oη şekli ile *bozoη "tepecik", caşaη "yeşil"* örneklerini; Karakalpak Türkçesinde +Aη+, +An+ şekli ile *beleη "işaret"* örneğini türetmektedir. Başkurt Türkçesinde ünlü harfinin kalın varyantı +an+ ile *tuzan "toz"* örneğinde yer alırken Tatar Türkçesinde +An+ şekli ile *çitan "inceltimiş ağaç dalı ile yapılan çit"* örneği bulunmaktadır (Sağlam, 2014, s.86).

Ekin işlevleri:

-Topluluk ismi türetmiştir:

tümen, t'uman, dümen "on bin, binlerce, pek çok" < tüm "bütün" +en+ (GT 235/2, Kİ 40, CC II 60b10, AB 72/4-5).

tümen bülbül kıılır 'ışkında efgān (GT 235/2).

oηlu sollu ay(1)rgan otuz tümen öneydir (CC II 60b10).

sunovlu bölhiyē biz, neçik' but'ov ħurban ħoylarnıη da t'uarlarnıη da neçik' t'uman t'uman semiz ħozular. (AB 72/4)

-Kalıplaşarak isim olmuştur:

eren, éren "er, yiğit, erkek" < er "erkek" +en+ (İM 228a5, GT 22/4, KFT 297b47).

Altısı namāz kılğan kişiniη nefsinde-turur; ol ħürr bolmağ-turur taķı érenler bolmağ-turur taķı muķım bolmağ-turur taķı sağ bolmağ taķı (İM 228a5).

oğlan ayttı ay irenler yet çerige ot uruη (GT 22/4).

erenler udruşmasalar. Dağı māl almasalar. (KFT 297b47).

oğlan, oğulan, olan, oylan “oğul, çocuk, erkek çocuk” < oğul “evlat” +an+ (İM 6b2, GT 19/13, KFT 387b7, Kİ 16, MG 90a3, RH 27a7, TZ 78b7, CC I 45a29, CC II 61b35, MS 41a3, TA 26a12, BM 14b1, AHH 58v4, BV 1b4).

Ve eger ayıtsa: akır imek yā zine kılmak yā ir oğlan birle cimā´ kılmak alāl turur tise kāfir bolur Teğri Te´ālīge. (İM 6b2).

boylı oğlına akāret kōzi bile bağtı oğlan (GT19/13).

Ammā kaan, yā zānī diyū sōgen kiři ođlan kiři (KFT 387b7).

ođlan sidūginden iki batman dōgūlmiř rāzıyānc (RH 27a7).

yūgūnūđiz ođlanlarım , aytıđız kēsni yazıkıđız (evlat CC II 61a1), sili ođlanıđ kövsi boldı Tēđriniđ konuđu (kız, gen kız CC II 76a6)⁸⁸.

abūl olmaz andan. Eyit: āyız ebcı dađı ođlan dođurđan (MS 41a3).

Johannēsni. Da oğlan zamanında övrāndı yazov (AHH 58v4).

ādem oğlanlarını barđadın artuk kılp ´akıl ve fehim (BV 1b4).

řimen, imen, ūmen, řimgen “imen” < im “bahelerin yeřillendirilmesinde kullanılan bitki” +en+ (Kİ 46, TZ 14a13).

-Soyut isim oluşturmuştur:

ūrkeken, ūrkegen “ūrkek, ūrken” < ūrkek “korkak, ekingen” +en+ (MG 36b9, TZ 11b3).

atıđ ūrkegen ađ tađı birisi bir kōzi sođur ađ bular (MG 36b9).

3.2.1.1.6. +Ay+

Eski Tūrkede ilgey “ön”, özgey “sadık”, ođay “kolay”, kügey “zorba”, yokay “yukarı”, olay “kolay”, günāy “güney” gibi örneklerdeki bu eki Erdal +GAY+ şeklinde alarak yön ile nitelik anlamı taşıdığını ifade etmektedir (Erdal, 1991, s.165).

Eski Tūrkede kullanımı sınırlı olup Harezmi Tūrkesi ile örnekleri artan bu ekin sıfat tūrettiđi ve iřlevinin tam olarak bilinmediđi yönünde görüřte belirtilmektedir (Clauson, 2007, s.191).

⁸⁸ CC II bölümünde *oğlan* kelimesi Eski Tūrke döneminde olduğu gibi *ocuk*, *bebek*, *evlat* anlamlarını koruması haricinde *kız*, gen kız anlamlarını da barındırmaktadır.

Kıpçak Türkçesi ile oluşturulan metinlerde *iley*, *kolay*, *küçey* gibi örneklerde yer alan +Ay+ eki edat ve zarf görevinde kelimeler türetmektedir. Ayrıca *KK*’ de *iley* sözcüğü +n ekini alarak *ileyin* “arka” biçiminde anlam değişimine uğramıştır (Kalsın, 2004, s.94; Güner, 2020, s.108).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Karaçay-Balkar Türkçesinde ek +Ay+ ve +GAy+ kullanımı ile *södegey* “yatay”, *solağay* “solak”, *celpegey* “eğik” kelimelerinde; Kumuk Türkçesinde işlek olmamakla birlikte *solağay* “solak” kelimesinde yer almaktadır (Ercilasun, 2007, s.899- s.964). Kazak Türkçesinde +GAy+ şeklindeki kullanımı ile *küngey* “gün doğusu”, *betkey* “yamaç” örneklerinde; Karakalpak Türkçesinde +GAy+ ve +Ay+ şeklindeki kullanımı ile *betkey* “yamaç”, *bawıray* “bayır” örneklerinde; Kırım-Tatar Türkçesi ve Kırgız Türkçesinde +kAy+ şeklindeki kullanımı ile *terskey* “kuzey”, *küngöy* “güney” örneklerinde bulunmaktadır (Sağlam, 2014, s.105).

Ekin işlevleri:

-Edat ve zarf görevinde isim türetmiştir:

iley “ön, ön taraf” z il “ön” +ey+ (İM 156a3, GT 105/9, KFT 373b2, MG 50b6, RH 5b6, TZ 76a8).

imāmnıñ ileyinde oşbu, hilāf öze turur. Ammā kaçan kim farz namāznı kılsa ‘özr birle aţ öze yā nāfile namāznı kılsa (İM 156a3).

közüm yummayın kelāmu’l lāh ileyim-de koyup (GT 105/9).

ileyinde ıkrar iddi ugurladum diyü. (KFT 373b2).

ileyine tüşer-sen yāhûz ol seniñ üze ħabs kılğay (MG 50b6).

töküp ileyine qoya iskemeyüp yimek tilese dımağı (RH 5b6).

térkey “tezce, çabucak, hızlı” < tærk “tez, çabuk” +ey+(CC I 32a14).

-Akrabalık ismi oluşturmaktadır:

ögey “üvey, öz olmayan” < ög “anne” +ey+ (TA 34a2).

3.2.1.1.7. +cA+ / +çA+ / +şA+

Eklendiği isme eşitlik, benzerlik, küçültme, kuvvetlendirme ve karşılaştırma anlamı katan +cA+, +çA+, +şA+ temelde çekim eki işlevindeyken zaman içerisinde bu

işlevini yitirerek sıfat, zarf ve isim türeten yapım ekine dönüşmüştür (Gabain, 1988, s.43; Clauson, 2007, s.188; Korkmaz, 2007, s.36). Eski Anadolu Türkçesi sonrasında /c/'li varyantı oluşmaktadır (Ergin, 1998, s.167).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde eşitlik anlamı taşıması haricinde *'arabça, barça, neçe* gibi kalıcı isimler de türettiği tespit edilmektedir (Hacıeminoğlu, 1996, s.30-31; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.58, s.187).

Kıpçak Türkçesi dönemi metinleri ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde küçültme, benzerlik ve sevgi anlamları taşımakla birlikte renk ismi, alet ismi, dil ismi, hayvan ismi türetmektedir. Ayrıca sıfat ve zarf görevinde sözcükler de türetmiştir (Çetin Milci, 2014, s.69; Akbulut, 2017, s.52; Saritiken, 2019, s.848; Güner, 2013, s.1606).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bu ekin işlevi *+llk* ekine benzemekte ve eşitlik anlamı taşımaktadır (Öner, 1998, s.46). Kazak, Nogay, Karakalpak Türkçelerinde *+şA+* şeklinde yer alan bu ek ile *ögüzşe "dana", yaşılşa "sebze", alaşa "güzel", "sandıkşa "sandıkçık"* gibi örnekler türetmektedir. Tatar Türkçesi, Kumuk Türkçesi ve Kırım Tatar Türkçesinde *+cA+*, *+çA+* şeklinde bulunarak *Nemtsece "almanca", yeşêlçe "sebze", Rusça* gibi örnekler; Başkurt Türkçesinde *+sA+* şeklinde yer alarak *Russa "Rusça", kükreke "yelek"* örneklerinde görülmektedir. Kırgız Türkçesinde ise yuvarlaklaşma hadisesinden dolayı *+çA+* kullanımının beraberinde *+çO+* kullanımı da bulunarak *belçe "ince", mokoço "öcü", böyrömçö "eteğin ön kısmı"* örnekleri türetmektedir (Sağlam, 2014, s.89).

Ekin işlevleri:

-Renk ismi türetmiştir:

akça, aḥça "akça, beyaz, beyazımsı" < ak "beyaz" +ça+ (CC II 60a23).

aḥça kayda kışlamış (CC II 60a23).

alaça, alaca "ala renkli, alaca" < ala "çok renkli, karışık renkli" +ça+ (Kİ 20, RH 10a1, DM 9a7, TA 14a6, CC II 57b25).

daḥı kök közlü daḥı ablaḥ alaca daḥı (RH 10a1).

ḳızılça "kıızıl, kırmızı" < ḳızıl "kırmızı" +ça+(Kİ 84, RH 11b2, DM 12b10).

ḳızılcasu uluca yeteklü bolsa ya boz at kim (RH 11b2).

şaruca, saruça “sarımtırak” < saru “sarı” +ca+ (Kİ 84, DM 9a9,).

-Alet ismi türetmiştir:

burguça “küçük boru, ney, üfleyerek çalınan bir çalgı” < burgu “boru” +ça+ (CC I 45a21).

sünjülçe “neşter” < sünjül “süngü” +çe+(CC I 43b31).

-Dil ismi türetmiştir:

‘arabça “Arapça” < Arap “Arap” +ça+(GT 264/7).

bu sözniñ ma‘nısın ‘arabça şāmī-ler-ge ayttım ise (GT 264/7).

Tatarça “Tatarca” < Tatar “Tatar” +ça+ (CC II 61b24-25).

Yesus Kritus bitik/ tilinçe, Tatarça kutkardaçı (CC II 61b24-25).

Türkişe “Türkçe” < Türk “Türk” +çe+ (DM 19a7).

-Hayvan ismi türetmiştir:

ķaraça “bir tür geyik, karaca” < ķara “siyah” +ça+ (Kİ 84, BM 38).

-Sıfat ve zarf görevinde kelimeler türetmiştir:

baħça, baķça, bağça “bahçe, bağ, bostan” < bağ “bağ” +ça+ (Kİ 10, TZ 8a4, CC II 63b11).

çıraklar bile nè bile anı izdediler baħçada dağı kensi ka(y)gısı (CC II 63b11).

barça, barşa, barçay “bütün, hep, hepsi, tüm” < bar “var” +ça+ (İM 171a7, GT 5/5, KK 40/6, KFT 78b50, Kİ 30, MG 11a1, İN 1b6, TZ 82a5, CC I 35a7, CC II 70b9, MS 7b1, DM 22b6, AB 78/1).

taķı barmaķları arasını aķğay ve lākin barmaķları arasını barça aķmağay. (İM 171a7).

yitip dağı tükenmes ni‘meti-niñ hōnı barça yirge (GT 5/5).

Barçasını alamaz.(KFT 78b50).

tutup mingey-sen mingil bularnı barça (MG 11a1).

ve dahi âdem oğlanlarını barça mahûlıklardan (İN 1b6).

ave saa kim köterdiñ barça tügel küsençleriñ Têñrige (CC IIc70b9).

Algıŝlañız, t' ağlar da orlar, barça bitişları yerniñ, biyni al (AB 78/1).

çalaça “azıcık” <çala “yarım yamalak, az” +ça+ (Kİ 45).

değinçe “kadar, ...e kadar” < değin “değın, kadar” +ça+ (KK 42/11).

destârçe “mendil” < destâr “örtü” +çe+ (TA 19b12).

irkinçe, irikinçe “mühlet” < irken “o anda, hemen” +çe+ (TZ 35b1).

nêçe, neçe, neşe “kaç, bazı, nice, ne kadar” < ne “ne” +çe+ (İM 195b1, GT 19/6, KK 17/11, KFT 389b25, Kİ 89, MG 3b2, İN 26a6, TZ 57a13, CC I 32a19, CC II 61a17, TA 60a8, MS 5a4, BM 19b5).

ol kimerse haqqında ayıttı añar: niçe kıldıñ namâz kılğan kişi işâret kıldı ili birle alar namâz kıldılar iki rek'et namâzı fâsıd bolaz. (İM 195b1).

ay niçe big-ni melik-ni eyletip-tür bu cehân (GT 19/6).

atası ya atasınuñ atası niçe yuqaru kidse (KFT 389b25).

teveccüh kıldılar iy niçe qalmıŝ kişiler-niñ rızqına sebeb (MG 3b2).

halâŝ kılğay muña ferke dirler ammâbir nice (İN 26a6).

nêçe kêlip Têñr(i)ge yalbarsa (CC II 61a17).

têrçe “tez, çabuk, hızlı” < têt “tez” +çe+ (TA 44b2, CC II 61a24-25).

mên têrçe dağı yakŝı/ til üvrengey-mên (CC II 61a24-25).

uluca “ulu, yüce, büyük” < ulu “ulu, büyük” +ca+ (RH 11b2).

kıızılcaŝu uluca yetekli bolsa ya boz at kim (RH 11b2).

yamañça “kötü, kötüce” < yaman “kötü” +ça+ (DM 23a4).

3.2.1.1.8. +CAK+ / +şAK+

Türkçede başlangıçtan itibaren küçültme ve sevgi anlamına sahip isim, sıfat, zarf görevinde sözcükler türeten ve zamanla işlek kullanımını kaybetmiştir. Kesin olmamakla birlikte bu ekin +CA eşitlik eki ve +ok kuvvetlendirme edatının birleşimi ile oluştuğu düşünülmektedir (Ergin, 1998, s.165; Korkmaz, 2007, s.39). Söz konusu ek hakkında farklı bir görüş ise fiilden somut nesne isimleri türettiği ve türettiği bazı kelimelerin kesin bir etimolojisinin olmadığı yönündedir (Clauson, 2007, s.189)

Eski Türkçede küçültme anlamına sahip isimler türettiği belirterek *bıçak* “çaki”, *kolıçak* “kolcuk” örnekleri verilmektedir (Gabain, 1988, s.43).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde *alçak*, *yumuşak* gibi isimler türetmektedir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.58, s.187).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserleri ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinleri incelendiğinde bu ekin küçültme anlamı taşımakla birlikte alet, yer, hayvan isimleri ve sıfat görevinde kelime türettiği görülmektedir. (Akbulut, 2017, s.52; Sarıtiken, 2019; s.848; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.324).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde *kilênçek* “gelin”, *kulınşak* “küçük tay”, *çuñkurçak* “çukur”, *jetkinşek* “genç”, *gökçek* “güzel” gibi birçok örnekte +CAk+, +şAK+ eki varlığını sürdürmektedir (Öner, 1998, s.47; Ercilasun, 2007, s.501, s.554, s.965). Ayrıca bu ek Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçelerinde +şAk+; Kırgız, Kumuk, Karaçay-Balkar ve Tatar Türkçelerinde +çAk+; Kırım Tatar Türkçesinde +CAk+; Başkurt Türkçesinde +sAk+ şeklinde bulunmaktadır (Sağlam, 2014, s.90).

Ekin işlevleri:

-Alet ve kıyafet ismi türetmiştir:

ağırçak, ağırşak, ağırşak, avurçuk “iplik eğrilecek iğe takılan ağır, yuvarlak tahta” < ağır “ağır” +çak+ (Kİ 16, TZ 11a1, DM 10a2, TA 18a12).

baltacak “küçük balta” < balta “balta” +çak+ (Kİ 36).

baltıçak “çekiç” (CC II 58a20).

qabarçak, qabarşak, qabırçak, qabırşak, qaburçuk, quburçuk “ağacın içi oyularak yapılan sandık, kutu, hokka” < kap “kap, torba” +çak+ (Kİ 68, TZ 22b1, TA 19b1, CC I 41b18).

oyunçağ “oyuncak, şaka” < oyun “vakit geçirmeye yarayan belli kuralları olan eğlence” +çağ+ (GT 123/1).

kilür ahmağ kulağına oyuncak (GT 123/1).

sapçağ “kova” < sap “sap, tutacak” +çağ+(İM 113b5, Kİ 56).

tağı koyunı tağı sığırın tağı tēweniñ tēzeği arasında. Tağı koy tēzeklese sūt sapçağı içinde bir tēzek, yā iki tēzek (İM 113b5).

-Hayvan ismi türetmiştir:

külünçağ “yeni doğmuş, küçük tay” < külun “tay” +çağ+ (TA 13a6).

-Sıfat türetmiştir:

ilçek “küçük el, elcik” < il “el” +çek+ (İM 6a4).

issicek “sıcacık” < issi “sıcak” +çek+(TZ 46a10).

kökçek, gökçek “güzel, sevimli, alımlı, cana yakın” < kö(r)k “güzellik” +çek+ (İH 26, İM 81b2, MG 14b4, RH 3b9, TZ 30b5, BV 3a12).

yañı yigit, yüzi kökçek, yigitligini şarf kılğay Tēñri’ge tã’at kılmağ içinde (İM 81b2).

kökçek tüz tizgingey-sen kaçan kayıtğay-sen (MG 14b4).

atnıñ körişi kökçek yüzli kerek ve dağı bağacağ (RH 3b9).

tağı tişi at-larda kayusu kökçek tutur kayusu yavuz turur (BV 3a12).

yağınçağ “yakın” < yağın “yakın” +çağ+ (TZ 46a10).

yalınçağ “yalın, çıplak” < yalın “çıplak” +çağ+ (KFT 171a11, TZ 24b13).

yalınçağ idi yoğdur didi. Dağı borçlu kişini māl (KFT 171a11).

-Yer ismi türetmiştir:

alçağ, alşak “alçaş” < al “alt” +çağ+ (DM 3a14).

3.2.1.1.9. +CI+ / +şI+

Eski Türkçe döneminden itibaren sığıtçı “ağlayıcı”, tamgaçı “mühürdar”, yogçı “yasçı” gibi örneklerde yer alarak bir meslek mensubu ya da bir işi sürekli yapan anlamında isimler türeten işlek bir ektir (Banguoğlu, 1974, s.162; Hatipoğlu, 1981, s.53; Ergin, 1998, s.157; Korkmaz, 2007, s.41). Eski Anadolu Türkçesi dönemine kadar /ç/’li olarak kullanılan ek zamanla /c/’li şekli ile kullanılmaktadır (Gülsevin, 1997, s.115; Timurtaş, 2010, s.346-347).

Hacıeminoğlu Karahanlı Türkçesi dönemi için alçı “hile yapan”, asıgçı “faydacı”, atçı “süvari”, basutçı “yardımcı”, bedizçi “ressam”, sakçı “nöbetçi” gibi örnekleri vererek Türkçenin işlek kullanılan eklerinden olduğu belirtmektedir (Hacıeminoğlu, 1996, s.13).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde sıfat ve bir alışkanlığı ya da bir işi meslek olarak edinen isimler türetmektedir (Güner, 2013, s.1606; Çetin Milci, 2014, s.69; Akbulut, 2017, s.52; Saritiken, 2019, s.848). TZ’ nin *ism-i fâil* bölümünde; İH ve KK’ nin *nisbet bölümünde* yer alan ek herhangi bir zanaata nispet edilirken bu ekin kullanıldığı bilgisi bulunmaktadır. Ayrıca KK’ de eserin özelliğinden dolayı bu ek hep +şI+ şeklinde yazıldığı tespit edilmektedir (TZ, 47a-b; İH, s.113-114; KK, s.54-55).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde +CI+, +şI+ eki bir mesleğe, kuruluşa veya görüşe bağlılık anlamını taşıyan “bakırçı, yulçı, ügitsi, kasapçı” gibi isimler türetmektedir (Öner, 1998, s.37-38). Tatar Türkçesinde +çI+ olarak geçen ek yulçı “yolcu”, köreşçé “güreşçi”; Kazak, Nogay, Karakalpak Türkçelerinde +şI+ şeklinde yer alarak tilşi “dilci”, temirşi “demirci”, balıkşı “balıkçı” örneklerini türetmektedir. Kırgız, Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerinde +çI+ ve +çU+ şeklindeki ek cılıkçı “at çobanı”, malçı “çoban”, yazıvçu “yazar” örneklerinde; Başkurt Türkçesinde +sI+, +sU+ şeklindeki ek *aldaqsı* “sahtekâr”, *kötöwsi* “çoban” örneklerinde; Kırım Tatar Türkçesinde +CI+ şeklindeki ek *kömürçi* “kömürcü”, *ırkçı* “ırkçı” örneklerinde yer almaktadır (Sağlam, 2014, s.92).

Ekin işlevleri:

-Meslek ismi türetmiştir:

alkışçı, algışçı “alkışlayan, öven” < alkış “övme” +çI+ (MG 4a8, AB 6/4).

siziy ihsânıñız sizge kılur alkışçı barçayı (MG 4a8).

Da hali menda, neçik' iniy alğışçisi. (AB 6/4).

altunçı "kuyumcu, sarraf" < altun "altın" +çu+ (CC I 42b2).

avçı, avlavcı "avcı" < av "av" +çı+ (GT 209/6, TZ 22a9)

avçı çıkıban kiyik-ler avlar vaqtın (GT 209/6).

baķırşı, baķırçı "baķırcı" < baķır "baķır" +çı+(KFT 102a31, TA 25a12).

Ammā baķırçı eyiddi daķı ħamīri ve Berī eyiddi: (KFT 102a31).

başçı "yönetici, lider, başkan" < baş "baş, lider" +çı+ (MG 115a3, AB 93/3).

kim bu iki bölek-niñ her birisi-ne bir başçı kirek (MG 115a3).

Balgama ħanlarından alarnın bağ bilay, çeruv başçıların alarnıñ ħol bışovları bila temirdan. (AB 93/3).

basmaķçı "pabuçu, ayakkabıcı" < basmak "merdiven" +çı+ (KFT 74a35).

daķı basmaķçılarnuñ ālātları (KFT 74a35).

bazārcı "pazarcı, ticaretle uğraşan" < bazār "pazar, çarçı" +çı+ (DM 17b15).

bıřaķşı "bıřaķçı" < bıřaķ "bıřaķ" +çı+(KK 54/16).

bitigçi, bitikçi "yazıcı, kātip, hatat" < bitig "kitap" +çı+ (TA 24b6, CC I 25b26).

çekmençi "kumaş dokuyan kimse" < çekmen "bez, örtü" +çı+ (CC II 64a21).

çıgrıgçı "çarkçı, bileyici" < çıgrıg "çark" +çı+ (CC I 45a8).

değirmençi, teğirmençi "değirmenci" < değirmen "değirmen" +çı+ (KFT 45b27).

değirmenincinüñdür. Ba'zıları eyiddi: (KFT 45b27).

demürçi, temirçi, temirşi “demirçi” < demür “demir” +çi+ (KFT 360b9, DM 18a4).

virgey. Egerçi kim demürcilik işlemek (KFT 360b9).

ebçi, ebşi, epçi, ebçı, ibçi, ibşi, ipçi “eş, hanım, kadın” < eb “ev”+çi+ (KFT 388b1, Kİ 7, RH 36b2, DM 14a4, MS 16b2, MG 84a2).

Kaçan bir kişi hayız körgen ebçisine katılsa (KFT 388b1).

celep kişi minmek atı harāb eyler ve dahı ebçi (RH 36b2).

dünyāyıçun yitişür yā ebçi evlenmege oldı anuñ seferi (MS 16b2).

kötürmek-lik ya'nī bilge asınmaqlıkyaraşır (MG 84a2).

ekinçi, ikinci “çiftçi” < ekin “ekin” +çi+ (İM 449a4, GT 93/2, KFT 9b4, TA 10a5, DM 14a10).

andan soñra ikinçiliki andan soñra sinā'at işlemek. Taķı andan biri farz turur (İM 449a4).

ol gāyet-de idi kim bir kün ikinci-ler kilip (GT 93/2).

kişi eyidse, ol yir ekinçi kişinüñ elindedür (KFT 9b4).

ekmekçi, etmekçi, ötmekçi “fırıncı, ekmekçi” < ekmek “ekmek”+çi+ (İM 477a8, TZ 47a2, DM 18a2, TA 25a13, CC I 44b18, CC II 64a20).

taķı kim satın alsa bir ku anıñ öze kim ötmekçi turur yā yazıçı turur tip. (İM 477a8).

elçi, elçi “ elçi” < el “aracı, vasıta” +çi+ (Kİ 20, TZ 16b4, TA 26b8, DM 2a7, CC I 17a10, CC II 60a12).

ay altundan elçi keliy(i)r (CC II 60a12).

èsrikçi “ sarhoş, içkici” < èsrik “sarhoş” +çi+ (CC II 66a7)

etçi, etçi “kasap” < èt “et” +çi+ (TZ 47a 12, TA 25a13).

eyerçi, éyerçi “eyerci” < éyer “eyer” +çi+ (DM 18a6).

inçüci “incici” < inçü “inci” +çi+ (KFT 346a21).

Kaçan bir inçüci kişi birle bir deri eyletici kişi (KFT 346a21).

işçi “işçi, amele” < iş “iş” +çi+ (KFT 116b28, CC II 82b16, DM 17b13).

işçileri olsa dağı begleri olsa. İmdi ol işçiler ol begler barçası kendüler (KFT 116b28).

kalқанçı “kalkancı” < kalқан “ok veya kılıçtan korunmak için kullanılan korumaluk” +çi+ (DM 18a4).

kaşıkçı “kaşıkçı” < kaşık “ağaç veya metalden yapılmış saplı sofraya aracı” +çi+ (KK 54/15).

kemeçi, kemiçi, kimeci “gemiçi” < kemi “gemi”+çi+ (İM 471a1, GT 88/9, KFT 112a7, TA 25b6).

Ve eger tapulsa ölüg kemi içinde, ant içmek kemiçiler öze-turur tağı mingenler öze. (İM 471a1).

kişi-ge yüz altun ayttı kimeçi tüşüp birin (GT 88/9).

dibi ırakdur dağı kemi berikdür dağı kemiçi alımdur kirse ne olgay? (KFT 112a7).

kirişçi “yay, giriş yapan” < ok atılan yayın iki ucu arasındaki esnek bağ” +çi+ (TA 18a6).

kişifçi “casusus” < keşif “keşif, açığa çıkarma” +çi+ (DM 11b2).

kobuzçı, kopuzçı, kubuzçı “kopuz çalan, çalgıcı” < kopuz “ozanların çaldığı telli Türk sazı” +çi+(İH 21, TA 26a3, CC I 45a12).

közüğü, küzüğü “aynacı” < köz “göz” + gü “ayna” +çi+ (DM 18a10, GT 109/5).

mağallesinde közüğücilik itmek velikin ma'nī (GT 109/5).

ķulluķķi “hizmetķi” < ķulluķ “kulluk, k lelik” +ķi+ (KFT 214b42, CC I 45a5).
vekiln n ķulluķķuları danuķlıķ virseler (KFT 214b42).

ķumķi “kum  zerinde fal bakan” < ķum “kum  zerinde fal bakan” +ķi+(Kİ 75).

ķuyumķi, ķuyunķi “kuyumcu” < ķuyum “değerli metal ya da taşlardan yapılan s s eşyası” +ķi+ (Kİ 77, KFT 73b29, TA 25b7).

ķaķan ol er ķuyumķi olmasa (KFT 73b29).

k reķķi, k reķķi “g reķķi” < k reķ “g reķ” +ķi+ (GT 76/13, TZ 32b12).

ę yetķa yetti kim bu vel yet-de ni ķadar k reķķi bar idi (GT 76/13).

k t vķi “ķoban” < k t v “otlak, mera” +ķi+ (CC II 61b6).

ķaķan ol s zni ayt(t)ı frişte k t vķige (CC II 61b6).

mamuķķi “pamuķķi” < mamuk “pamuk” +ķi+ (İM 144a3).

barķasın ķaytaręay ol k nden kim mamuķķięa birgen k nden bir . (İM 144a3).

muştici “m jdecı” < muşti “m jde, g zel haber” +ķi+ (Kİ 88).

oķķi, oķķi “oķķu” < oķ “ok” +ķi+ (İN 11a5, DM 18a8, TA 25b9, CC I 45a7).

uş bu k ne degin bu b b burunķı oķķi (İN 11a5).

otaķı, otaķı “tabip, hekim,  f r k ” < ota “ot, yaban  bitki, tıbb  ot, ilaķ” +ķi+ (GT 265/5, Kİ 15, TZ 23b5, TA 24a10, CC I 44a18).

k r otaķı aņa dev  buyurur (GT 265/5).

 tr kķi “yalancı” <  tr k “yalan” +ķi+ (CC I 50a17).

sabanķi “ķiftķi” < saban “saban” +ķi+ (CC II 65b27).

savķi “savcı, davacı” < sav “dava” +ķi+ (Kİ 61).

süngüçü “süngü kullanan” < süngü “süngü, kargı” +çi+ (MG 66a1, TA 25b10).
yirde hoş körmes-men taķı bilgil kim süngüçiniñ (MG 66a1).

şanakşu “çanakçı” şanak < toprak, metal ya da ağaçtan yapılmış yayvan, çukur kap” +çi+ (KK 54/14).

şefâ’atçi “şefaât eden” < şefâ’at “birisinin suçunun affi veya dileğinin kabulü için edilen aracılık” +çi+ (İM 240b4, KFT 116a1).

bizge kizlençi taķı ecr kılğıl taķı kılğıl anı bizge şefâ’atçi, şefâ’at kılğay bizge kıyâmet küni anıñ üçün ol ikisiniñ yazuķı yoķ turur. (İM 240b4).

şefâ’atçılar düşrüp kadılık almaķlık (KFT 116a1).

tapuçı, tapuğçı “hizmetçi” < tapu “hizmet” +çi+ (İM 244b3, GT 183/8, Kİ 61, DM 14a4)

taķı tapuğçı kullarda taķı kèyilür silâhlarda zekât yoķ. (İM 244b3).

tapuğçı hıdmatında bir kiçe meni ivine iltti şem’i cem (GT 183/8).

tarakşu “tarakçı, tarak yapan” < tarak “tarak” +çi+ (KK 54/15).

tegirmençi “değirmenci” < tegirmen “değirmen” +çi+ (DM 18a2, 18a18).

tifeçi, teveçi “deveci” < teve “deve” +çi+ (İM 296b6, GT 333/4).

taķı hulķını kökçek kılğay tapuğçılar birle taķı tifeçi birle taķı yoldaşalar birle taķı tilençiler birle (İM 296b6).

külük atlar arıp kaldı teveçi (GT 333/4).

tonçı “kürkçü” < ton “kıyafet, elbise” +çi+ (CC I 42b24).

uruşçı “savaşçı” < uruş “vuruş, dövüşme, savaş” +çi+ (GT 336/9, RH 2b2).

baş uruşmağıl uruşçı pehlevân çoķar bile (GT 336/9).

yumşak bolur ve biri uruşçı bolur ve daķı her (RH 2b2).

ügütçi (I) “öğütçü” < öğüt “nasihat” +çi+(TZ 16b10).

yarğıcı, yarğuçı “hüküm veren kimse” < yarğu “yagı, karar, hüküm” +çı+ (CC I 45b13, CC II 63b18, AHH 9r5).

nêçik êlt(t)iler anı tört yarğıcı allında (CC II 63b18).

Ayttı dinsiz yarğuçı: (AHH 9r5).

yarıkçı “zırhçı, zırh yapan” < yarık “zırh” +çı+ (TA 25b11).

yayçı, yayşı “yay yapan kimse” < yay “yay” +çı+(CC I 45a6, KK54/14, DM 18a8).

yazıcı, yazışı “yazıcı, yazan” < yazı “yazma işi” +çı+(KK 54/8, KFT 80a4, DM 18a14).

yolçı “tüccar” < yol “yol” +çı+(DM 17b13).

yolçu “yolculuğa çıkmış kimse” < yol “yol” +çu+ (CC II 81a27b).

yumuşçı, yumuşçu “hizmetçi” < yumuş “hizmet, vazife” +çı+ (İH 19, Kİ 98).

yügençi “dizgin ustası” < yügen “gem, dizgin, yular kayışı” +çı+ (CC I 44a16).

yünçi “yün satan” < yün “keçi kılı, yün” +çı+ (DM 18a12).

-Bir şeyi alışkanlık haline getiren isim türetmiştir:

du‘âçı “dua eden, duacı” < du‘â “dua, yakarış”+çı+ (MG 4b2).

bes vâcib boldı bu du‘âçı kılğa taķı ol dergâh-ı (MG 4b2).

künüçi “kıskanç” < küni “kıskanç” +çı+ (CC II 66b12).

yalançı, yalğançı “yalançı, yalan söyleyen” < yalan “yalan” +çı+ (İM 22b8, TZ 30b8, DM 22a12)

Bir kişi ayıtsa: eger biz yalğançı bolsağ Təñri yalğançı-turur tèse (İM 22b8).

zināçı “zina yapan” < zinā “zina” +çı+ (İM 28b3).

namāz kılmak revā-turur her bir kişiniñ artında; kerekse ezgü kişibolsun, kerekse yazuklu kişi bolsun kerekse zināçı bolsun, kerekse çaçır iççi (İM 28b3).

-Sıfat türetmiştir:

artuqçı “fazla, daha fazla, üstün” < artuq “artık, fazla, fazlalık” +çı+ (KFT 73a25, İN 4b6).

birisinüñ danıku sol artuqçı neme içre kim da'vī (KFT 73a25).

yay üzre artukçı turur tiyib eyitti ve dahi Nebi (İN 4b6).

3.2.1.1.10. +ÇIK+ / +ÇUK+

İşlek kullanıma sahip olmakla birlikte eklendiği isme küçültme, sevgi, acıma, anlamı vermekte ve yer, alet, hayvan, organ, hastalık isimleri türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.164; Hatipoğlu, 1981, s.39; Korkmaz, 2007, s.43).

Ek hakkındaki belirtilen görüşlerden ilki +çIK+, +çUK+ ekinin +sI ve -g eklerinin birleşiminden oluştuğudur (Gabain, 1988, s.48). İkinci görüş ise ekin Eski Türkçe döneminde olmaması sebebiyle +cAK+ ekinden türediği ve Batı Türkçesinin başlangıcından itibaren kullanılarak yaygınlaştığıdır (Ergin, 1998, s.164).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde türettiği sözcüğe küçültme anlamı veren bu ek zamanla alet ismi de türetmektedir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.58, 187).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinden *KK*, *Kİ*, *TZ* gibi eserler ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde küçültme, sevgi, acıma anlamlarına sahip sıfat ile çeşitli isimler türettiği tespit edilmektedir (Akbulut, 2017, s.53; Çetin Milci, 2014, s.69; Saritiken, 2019, s.848).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde küçültme, sevgi, acıma anlamlarına sahip isim türeten bu ek Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçelerinde +şIk+ şeklinde yer alarak *oyınşık* “oyuncak”, *kapşık* “küçük torba”, *balaşık* “yavrucak” örneklerinde

geçmektedir. Kırgız, Karaçay-Balkar, Kumuk Türkçelerinde +çIk+ ve +çUk+ şeklinde *kölçük* “küçük göl”, *tülküçük* “tilkicik”, *kolçuk* “dere” örneklerinde yer almaktadır. Tatar Türkçesi ve Kırım-Tatar Türkçesinde +çIk+ olarak yer alan ek *yelçik* “hafif esen yel”, *koşçık* “kuşcağız” örneklerinde; Başkurt Türkçesinde +sIk+, +sUk+ şeklindeki ek *koşsoğ* “işaret”, *sıyırık* “sığırcık” örneklerinde bulunmaktadır (Sağlam, 2014, s.93).

Ekin işlevleri:

-*Yer ismi türetmiştir:*

alaçuk “baraka, kulübe” < ala “yarım açık” +(a)çık+ (CC I 40a14).

-*Organ ismi türetmiştir:*

bebeçük “göz bebeği” < bebe(k) “kübük” +çük+ (Kİ 28).

köprücük “geyrek kemiği” < köbrüg “herhangi bir engelle ayrılmış iki yakayı birbirine bağlayan” +cük+ (İH 25).

-*Küçültme, acıma ve sevgi anlamı taşıyan ismi türetmiştir:*

atçuk “küçük at” < at “at” +çuk+ (TZ 46a7).

ayaçuk “ayakçık” < ayak “ayak” +çuk+ (İM 7a5).

maşharalık vechi öze yāḥūd ḥafīf körüp Nebī endāmını, kim ayıtısa: ayaçuk tēse (İM 7a5).

azacuk, azaçık “azıcık” < az(a) “az” +cuk+ (KFT 386a27, TA 27a6).

Kaçan üzüm suyını azacuk bişürseler aña bāzık dirlir.(KFT 386a27).

birezçük “birazcık” < birez “biraz” +cük+ (KFT 62a36).

Daşra çıksalar daḥı birezcük (KFT 62a36).

itçük “köpekçik” < it “köpek” çük+ (TZ 46a8).

kıskaçuk “kısacık” < kıska “kısa” +çuk+ (TA 27a8).

kiçiçük, küçüçük “küçücük” < kiçi “küçük” +çük+ (İM 7a4, Kİ 79).

Ve eger kiçiçük tесе bir endāmını Nebī endāmlarından (İM 7a4).

kölçük “küçük göl” < köl “göl” +çük+ (İM 104b6).

taķı közler suwı kibi taķı kıyuğlar suwı kibi taķı қollar suwı kibi taķı теңizler suwı kibi taķı ırмақ suwı kibi taķı һavzlar suwı kibi taķı kölçükler suwı kibi (İM 104b6).

қuburçuқ “küçük kutu” < қobur “ok çantası, boru biçiminde kap” +çuқ+ (CC I 41b18).

oğlançuқ, oğlançuқ, oğlançılı “oğlancık” < oғu(l)an “oğlan” +çık+ (KFT 83a31).

Muһammad қatında ol oğlançuқ (KFT 83a31).

tağarçuқ, tağarçık “dağarcık” < tağar “torba, çuval” +çuқ+ (Kİ 64, TZ 11b1).

tekeçük “küçük teke” < teke “teke” +çük+ (TA 16a7).

yançık, yançuқ “çanta, kese, torba” < yān “yan, yön, taraf” +çık+ (İM 419b2, Kİ 99, DM 10a14, TA 20a7, CC II 60b22).

Ve eger yançık varsa yеnden taşқaru el kесilmes (İM 419b2).

al savrı yançığım altı(n) tovrām aşkınam (CC II 60b22).

yinçeçük “incecik” < yinçe “ince” +çük+ (DM 14b6).

-Somut ismi türetmiştir:

қapçuқ (I) “buğday üzerindeki sert kabuk” < қap “kabuk” +çuқ+ (KFT 268a2).

Қаған bir kişi buğday uғurlasa ol buğday қapçuқında iken ol kişinüñ eli kesilmez (KFT 268a2).

қapurçuқ “kabuk” < қapur “kabuk” +çuқ+ (MG 92b8).

kapurçuklu bakla rāyihasına oḥşar yāhūz ҡan rāyihasına (MG 92b8).

kılçık “balık etinde ya da buğday başağı üzerinde bulunan ufak ve uzun dikenler” < kıl “kıl” +çık+ (İH 23, Kİ 74, TZ 19a5).

-Hayvan ismi türetmiştir:

balaçuk “civciv; tecrübesiz genç kız” < bala “yavru, çocuk” +çuk+ (CC I 55a18).

sığırçuk, sığırçık “sığırçık” < sığır “sığır” +çuk+ (BM 16b5, İH 22, TZ 18a11, DM 12a8, TA 11a5, CC I 55a23).

-Alet ismi türetmiştir:

çapçaçık “fiçıcık, küçük fiçi” < çapçak “fiçi” +çık+ (CC II 60b3).

çapçaçık üstünde çapçaçık (CC II 60b3).

3.2.1.1.11. +çUKAz+ / +çUKAs+

Eklendiği isme küçültme, sevgi, merhamet, acıma anlamlarını katan bu ek zamanla işlevliğini kaybederek yerini +CAğIz+ ekine bırakmıştır (Ergin, 1998, s.166; Korkmaz 2007, sy.41; Ercilasun, 2007; s.43).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde /ç/’li olan ekin /c/’li şekli Eski Anadolu Türkçesi dönemi sonrasında ortaya çıkmıştır (Ergin, 1998, s.166).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde eklendiği isime küçültme ve acıma anlamı katan bu ekin son ünsüz harfini bazı örneklerde sızıcılaşarak +çUKAs+ biçiminde de kullanılmaktadır (Güner, 2020, s.113).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde ekin varlığı tespit edilememiştir.

Ekin işlevi:

-Küçültme ve acıma anlamı taşıyan ismi türetmiştir:

atçukaz “küçük at” < at “at, binit hayvanı” +çukaz+ (TZ 46a9).

azçukas “azıcık” < az “az” +çukas+ (Kİ 136sy.).

itçükes, itcügez “küçük köpek” < it “köpek” +çükes+(Kİ 136sy. TZ 46a9).

kulçukaz, kulçuķas “küçük kul” < kul “köle” +çukaz+ (KK 56/9, Kİ s.136, KFT 46a9).

yayçukaz “küçük yay” < yay “yay” +çukaz+ (KK 56/10).

yêrçügez “yercik” < yêr “yer” +çügez+ (KFT 42b2).

vaķtındur kim ol ırmaķ yircügez (KFT 42b2).

yüzçükez “küçük yüz” < yüz “yüz” +çükez+ (İM 7a6).

yā êlçek tēse, yā yüzçügez tēsei kāfir bolur Tēņri Te‘ālā’ge. (İM 7a6).

3.2.1.1.12. +çII+ / +çUl+

Çoğunlukla kuş isimleri üzerine gelen bu ek bir şeye düşkünlük, alışkanlık, bağımlılık anlamları katarak yiyen ve seven anlamına sahip isimler türetmektedir. Ayrıca renk isimlerinin üzerine eklenme durumunda benzerlik, yakınlık anlamında isimler oluşturmaktadır (Banguoğlu, 1974, s.165; Hatipoğlu, 1981, s.55-56; Ergin, 1998, s.175; Korkmaz, 2007, s.44-45).

Eski Türkçede +çII+, +çUl+ biçiminde olan bu ek zamanla +cII+, +cUl+ şeklinde de kullanılmıştır (Ergin, 1998, s.176). Karahanlı Türkçesi döneminde *igçil* “*hastalıklı*”, *yağmurçil* “*çok yağmurlu yer*” gibi isimler türetmektedir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.58).

Kıpçak Türkçesi eserlerinde isimlerden fazlalılık, bir şeye bağıllık ve düşkünlük anlamına sahip isimler türetmesinin haricinde *TZ*’de bir yerde hayvan ismi de türetmektedir (Güner, 2020, s.113). Ayrıca *İH*’de bu ek +sAK+ eki ile aynı işleve sahip olduğu değerlendirilerek *evçül*, *avçul*, *etçil*, *yağmurçil*, *yilçil* örnekleri verilmiştir (İH 35b).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde işlek kullanılan bu ek Kazak, Karakalpak, Nogay Türkçelerinde –ç > -ş değişimiyle +şII+ ve Kırgız Türkçesinde yuvarlak ünlülü +çUl+ şekilleri bulunmaktadır. Başkurt ve Karaçay-Balkar Türkçelerinde ise –ç > -s değişiminden dolayı ek +sII+, +sUl+ şeklinde yer almaktadır (Öner, 1998, s.49;

Ercilasun, 2007, s.899; Sağlam, 2014, s.95). Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçelerinde *uykuşıl* “uykucu”, *oynışıl* “oyuna düşkün”, *kökşil* “mavimsi” örnekleri; Kırgız Türkçesinde *emgekçil* “çok çalışan kimse”, *külküçül* “çok gülen kimse” örnekleri; Başkurt ve Karaçay-Balkar Türkçesinde *könsöl* “kıskanç”, *kınaksıl* “misafirperver”, *çiysil* “pürüzlü”, *köksül* “mavimsi” örnekleri yer almaktadır. Tatar, Kırım-Tatar ve Kumuk Türkçelerinde *sakçıl* “tutumlu”, *aqçıl* “beyazlıkların artması”, *konakçıl* “konuksever” örnekleri üzerinde tespit edilmektedir (Ercilasun, 2007, s.899; Sağlam, 2014, s.95).

Ekin işlevleri:

-*Hayvan ismi türetmiştir:*

tavşancıl “tavşancıl, tavşan avlayarak beslenen yırtıcı kuş” < tavşan “tavşan” +çıl+(TA 10b7).

-*Bir şeye bağlılık, düşkünlük anlamı taşıyan isim türetmiştir:*

avçul “avla çok uğraşan kimse” < av “av” +çul+ (İH 35b).

evçül “evine bağlı olan kimse” < ev “ev” +çül+ (İH 35b).

etçil “eti çok yiyen, etle beslenen” < et “et” +çil+ (İH 35b).

oynçıl “oyunu seven” < oyun “oyun” +çıl+ (CC I45a13).

yağmurçıl “yağmuru çok olan yer” < yağmur “yağmur” +çıl+ (İH 35b).

yilçil “çok rüzgârlı olan yer” < yil “rüzgâr, yel” +çil+ (İH 35b).

3.2.1.1.13. +dA+

Eski Türkçede işlek kullanımı olmayan bu ek *kanata* “kanlı”, *okta* “ok atımı” örneklerindeki gibi isimden isim türetmektedir (Gabain, 1988, s.48).

Bulunma hali ekinin kalıplaşarak yapım eki niteliği kazandığı düşünülmektedir (Güner, 2013, s.1606; 2020, s.114).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi eserlerinde isimden isim yapım eki olarak örneği tespit edilmemiştir.

Kıpçak Türkçesi eserlerinde bu ek altında, altında, artında, arasında, katında, üstünde gibi yer zarfları ve *düşte* “öğle”, *kinde* “ikinci vakti”, *songda* gibi zaman zarfları türetmektedir (Karamanoğlu, 2019, s.104-105).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak, Kırgız ve Karakalpak Türkçelerinde ökte “inatçı”, egde “yaşı büyük, yetişkin”, ordo “mağra” gibi örneklerde sınırlı sayıda bulunmaktadır (Kara, 2005, s.59).

Ekin işlevi:

Zarf türünde isim türetmiştir:

tañda, tанда, җанда “yarın, ertesi gün” < tañ “sabah vakti” +da+ (İM 329b1, KK 36/10, CC I 36a28, BM 17b10).

қаған kim сақ үлiсе қурбан күни Мекке’ге келгеу ошол күн, yā tañdası күн, yā andan taқı соңрақı күн (İM 329b1).

tañda devül birisi күн (CC I 36b28).

soñda “sonunda, sonra” < son(g) “son, bir şeyin sonu” +da+ (BM 18a4).

3.2.1.1.14. +dAm+

Benzer anlamına sahip isim ve sıfat türünde sözcükler türetmektedir (Hatipoğlu, 1981, s.58; Erdal, 1991, s.68; Clauson, 2007, s.190).

+tağ+, +taş+ ekleri ile karıştırılan bu ek Eski Türkçe döneminde +ta ve -m eklerinin birleşimi ile *ärdäm* “erdem”, *birdäm* “birlik”, *kündäm* “güneşli” gibi isimler türetmektedir (Gabain, 1988, s.46).

Karahanlı Türkçesi döneminde işlek olarak kullanılmayan ek *erdem* “erdem”, *birtem* “uzun süre”, *oқtam* “bir ok atımı yer” gibi örneklerde yer almaktadır (DLT I-107, 484; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.58).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde *erdem* kelimesi üzerinde bu ek tespit edilmektedir.

Kıpçak grubu Türk lehçelerin işlek olmayan ek Başkurt Türkçesinde ismin üzerine gelerek *yıldam* “süratli”, *kündäm* “uysal” gibi sıfat türetmektedir (Ercilasun, 2007, s.761).

Ekin işlevi:

-Soyut isim türetmiştir:

erdem “erdem, fazilet” < ér “insan” +dem+ (Kİ 11, TA 27b5, DM 21a8, CC I 49b2, CC II 66a14).

3.2.1.1.15. +dAş+

Eski Türkçe döneminden itibaren kullanılan bu ek ortaklık, beraberlik, eşitlik, bağlılık ifade eden isimler türetmektedir (Hatipoğlu, 1981, s.58-59; Banguoğlu, 1974, s.169; Ergin, 1998, s.167; Korkmaz, 2007, s.46; Clauson, 2007, s.191).

+tağ+ ve +tam+ ekleri ile karıştırılabilen bu ek bulunma hali +ta ile –eş ekinin birleşimi ile oluşmakta ve +tAş+ şeklinde de kullanılmaktadır (Gabain, 1988, s.46).

Eski Türkçede ortaklı, beraberlik gibi anlama sahip *kadaş* “akraba”, *karındaş* “kardeş” isimlerini türeten bu ek Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde *emükdeş*, *sözdeş*, *karındaş*, *kıldaş*, *könüldüş* gibi örneklerde geçmektedir (Gabain, 1988, s.46; Hacıeminoğlu, 1996, s.14; Tekin, 2003, s.81; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.58, 187).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserleri ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşturulan metinlerde ortaklık ve birliktelik anlamları taşıyan isimler türetmektedir (Güner, 2013, s.1606; Çetin Milci, 2014, s.70; Akbulut, 2017, s.53; Sarıten, 2019, s.848).

TZ’de –ş sesinin yakınlık bildiren *karındaş* “kardeş”, *yoldaş* “yol arkadaşı”, *yerdeş* “hemşeri”, *kökdeş* “aynı kökten olan” isimler türettiği bilgisi yer almaktadır (TZ 86b). TA’de bu ek iki şeyi toplama ve bir araya getirme eki olarak *karındaş*, *yerdaş*, *yoldaş* “yolda iki arkadaş olduğu”, *koçadaş* “ikisinin bir ulu kişiye ait olduğu” gibi kelimeler üzerinde varlığı tespit edilmektedir (TA 54b-55a).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde yaygın olarak kullanılan bu ekte bazı fonetik farklılıklar bulunmaktadır. Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçelerinde ek +DAs+ ve +lAs+ varyantları ile *attas* “adaş”, *körşiles* “komşu”, *joldas* “yoldaş”, *kündes* “elti”, *tukımlas* “akraba”, *teñles* “arkadaş” gibi örnekler oluşturmaktadır. Kırgız Türkçesinde +dAş+, +dOş+, +lAş+, +lOş+ varyantları bulunan bu ek atalaş “kardeş”, *coldoş* “yoldaş”, *doorloş* “çağdaş”, *kurdaş* “yaşıt” gibi örnekler türetmektedir. Başkurt Türkçesinde +dAş+, +lAş+, +zAş+ varyantları ile *sırzeş*

“sırdaş”, *yuldaş* “*yoldaş*”, *yartılaş* “*yarı yarıya*” örneklerini oluşturmaktadır. Tatar Türkçesinde +*DAş*+ olan ek Kırım-Tatar, Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerinde +*dAş*+ şekli ile *öydeş* “*evdeş*”, *özdeş* “*aynı*”, *coldaş* “*yoldaş*”, *gündeş* “*rakip*” örneklerini oluşturmaktadır (Sağlam, 2014, s.97).

Ekin işlevi:

-Beraberlik ve ortaklık anlamına sahip isim ve sıfat türetmiştir:

ağludaş “komşu” < ağlu / avlu “bir yapının önünde ya da arkasında bulunan üstü açık etrafı duvar ya da çitle çevrili alan” +*daş*+ (TA 34a11).

ataş “adaş, aynı ada sahip” < at “ad” +*daş*+ (İM 15b7, CC II 81b8).

añar: *ëy veled-i zinā tēse, taķı kim kim sēniņ ataşıņ bolsa tēse, eger köñlüne Muħammed Resūlullāh tüşse* (İM 15b7).

bağdaş “bağdaş (oturma şekli)” < bağ “bağ, düğüm” +*daş*+ (KFT 152a25, İN 32b3, TZ 12a10).

Eğer ol ğarīmler kādī ileyinde bağdaş kūrıp (KFT 152a25).

bağdaş kūrıp olturmaķdur muņa melikler olturuşu (İN 32b3).

boydaş “bir boydan olan iki kişi” < boy/bod “kavim, boy” +*daş*+ (TZ 86b11).

dindaş “aynı dine mensup” < din “din” +*daş*+ (İM 242b1, AB 34/2).

taķı bıraķğay anı bir çuķurķa ve eger qarāyibi bolmasa anıņ dīn-daşına bērilür. (İM 242b1).

ħudan alayoħ ħardaşimni da dindaşimni, neçik‘ k‘endi boyumnu. (AB 34/2).

evdaş, evdeş, ivdeş, iwdeş “eş, hanım, koca” < ev/eb “ev” +*deş*+ (İM 378b7, GT 27/1, KFT 307b25, Kİ 25, TA 33b10)

ëwdeşleriniņ ğūrlarını taķı ziyāret kılğay ‘Abdu’l Muṭṭalib kızı Şayye’niņ ğūrını Resūl’niņ atasınıņ kız qarındaşı (İM 378b7).

lūṭ-nıņ iwdeşi yavuzlarğa (GT 27/1).

Kaçan bir kişi evdeşiniņ kız qaradaşını evlense (KFT 307b25).

qarandaş, qardaş, qardaşlıq, qarındaş “kardeş” < qarın “karın” +daş+ (İM 396b6, GT 155/6, KK 27/4, KFT 6a26, Kİ 49, MG 83a4, TZ 86b6, DM 22b8, TA 33b8, CCI 49a8, CC II 66b10, BM 14b2).

Ve eger aytsa: mênim qarındaşım –turur tèse, anıj içinde iki rivayet bar. (İM 396b6).

muqaddem tutqay-lar eyle kim hıkemā aytur ol qarındaş (GT 155/6).

Sen menüm qardaşumsın didi. Ancak qardaşlıqımı da`vi iddi. Elindeki (KFT 6a26).

arqalanurlar taqı ol bir yahşı qarındaş turur kim kiñ (MG 83a4).

sévgil sênij qarındaşını sênij kibi (CC II 66b10).

qocadaş, qoca taş “bir efendinin iki kölesinin bir tanesinin diğere hitap şekli” < qoca “efendi, sahip” +daş+ (Kİ 49, TA 55a9).

qoldaş “arkadaş, yoldaş” < qol “kol” +daş (GT 154/3).

perde ayıttı işik-de-dür başım / meskenet-dür hemişe qoldaşım (GT 154/3).

qoşdaş, hoşdaş “arkadaş, dost ” < qoş/huş “eş, çift” +daş+ (BM 14b4).

kökürdeş “sütkardeş” < kökür “göğüs” +deş+ (TA 34a3).

qurdaş “akran, aynı yaşta olan, yaşıt” < qur “yaşıt, emsal, akran” +daş+ (İM 445b3).

Taqı zāhir rivāyetde bizim qatımızda taqdır qılınur anıj qurdaşları ölmek birle (İM 445b3).

kündeş “ortak, kuma” < kün “cariye” +deş+ (TZ 23a7).

menüdeş “başka birisi ile ebedi olan” < menü “ebedi” +deş+ (CC II 74b14-15).

añar Ata, O(v)ul bile bir menüdeş Tēñri (CC II 74b 14-15).

teñdeş “aynı değerde” < teñ “denk” +deş+ (CC II 72b17).

ataña tēndeş olturdıñ oş ol rahimiñe köre (CC II 72b17).

tözdeş “aynı türden olan” < töz “tür” +deş+(CC II 74b5).

éitmey, Ataga tözdeş tu(v)up turur (CC II 74b5).

yerdaş “vatandaş, hemşeri” < yer “yeryüzü, toprak” +daş+ (BM 14b6).

yoldaş, yoldaşlık “arkadaş, arkadaşlık” < yol “yol” +daş+(İM 294a6, GT 101/2, KFT 8a17, Kİ 49, TZ 86b7, TA 34a11, DM 14a8).

ol kişiden bolğay kim dīn éyesi bolğay zāhir içinde rāstı ol yoldaşlıknıñ cümlesinden turur taķı anıñ tēwesi berābar bolğay (İM 294b6).

rāhet-ke şerīk bolup-idi-ler men dağı anlarğa yoldaş bolmaķ (GT 101/2).

ol yoldaşuñ virince saña ol dıvāruñ (KFT 8a17).

3.2.1.1.16. +dIz+ / +dUz+

Eski Türkçede de işlek olmayan bu ekle *idiz / yitiz* “yüksek”, *kunduz / kuntuz*, *yıldız / yiltız*” gibi birkaç örnek bulunmaktadır. Eski Türkçe döneminden daha da eski bir döneme ait olabileceği belirtilen olan bu ekin işlevi net olarak bilinmemektedir (Korkmaz, 2007, s.47; Clauson, 2007, s.191).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserleri ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde işlek olarak kullanılmayan ve işlevi kesin olarak bilinmeyen bu ek zaman ve astronomiyle ilgili sözcükler türetmektedir (Güner, 2013, s.1606; 2020, s.115; Akbulut, 2017, s.53; Saritiken, 2019, s.848).

Ekin işlevleri:

-Zaman anlamı taşıyan isim türetmiştir:

kündüz “gündüz” < kün “güneş” + düz+ (İM 152b8, GT 167/6, KK 36/13, KFT 298a45, Kİ 85, TZ 36a4, MS 36a6, TA 30b7, BM 18a7, KZ 1/2).

olturgay, iki ayakmın uzatğay kıblağa karşı, iki élini koyğay ‘avrat-ı ğalīza öze, berābar-turur; kerekse kündüz namāz kılsun, (İM 152b8).

ve biri kavī idi za ‘if kündüz oruç tutar kiçe (GT 167/6).

yol kesegen kişiler kaçan kündüzin (KFT 298a45).

ilig yıllık kılmış şevâbı, kündüz oruç dutmuş olğay, kice namâz kılmış olğay.
(MS 36a6).

-Astronomiyle ilgili isim türetmiştir:

yılduz, yıldız, yulduz, yuldız, yaldız “yıldız” < yal “ışık” + duz+ (İM 44a6, KK 58/6, Kİ 97, TZ 36a4, TA 5b6, DM 2a11, CC II 61b37-38, BM 8b9).

Nebî aleyhisselâm’ın sözi birle: mênim şahâbelerim yulduz kibi-turur anlarını kayısına uysañız könderür sizni köni yolqa. (İM 44a6).

andan yulduz ilgeri bardı (61b37-38).

3.2.1.1.17. +dUḲ+

İşlek olmayan bu ek Eski Türkçedeki +dUrUK+ ekinin bozulmuş biçimidir. Alet ve somut isim türetmektedir (Erdal, 1991, s.104; Clauson, s.189; Güner, 2020, s.116).

Karahanlı Türkçesinde buruduk örneğinde geçmektedir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.58).

İncelenen Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde alet ismi ve somut isim türettiği tespit edilmiştir.

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde +luk ekine benzer işlevde vasıf isimleri ve soyut-somut isimler türeten ek Kırgız Türkçesinde +tIk+, +tUk+ şekliyle beşiltik “beşlik”, bozomtuk “soluk beniz” örneklerini türetmektedir. Kazak ve Karakalpak Türkçelerinde sadece dar şekli +tIk+ ile bulunan ek jıyıntuk “özet”, ölimtik “ceset”, bürtik “ufak parça”, kemtik “kertik” gibi örnekleri oluşturmaktadır. Kırım-Tatar, Tatar ve Başkurt Türkçelerinde koltuk kelimesi haricinde +DIk+ şeklindeki ek burunduk “burunluk, kindik “göbek”, lıgırdık “geveze”, urındık “sandalye” örneklerindeki gibi nesne ismi türetmektedir (Kara, 2005, s.74-75).

Ekin işlevi:

-Alet ismi türetmiştir:

burunduk “binek hayvanın burnuna takılan kalın ip, bağ” < burun “burun” + duk+(Kİ 29, TZ 14b8, TA 15b2).

oğulduķ “tohum, filiz, bitki kökünden çıkan sürgün” < oğul ~ ovul “oğul, evlat” +duķ+ (İH 17, TZ 7b1).

3.2.1.1.18. +dIrIk+ / +dUrUK+ / +tIrIk+

Bu ek *-l*, *-n* ünsüzleriyle biten organ isimlerine eklenerek durduran ve tutan anlamında işin yapılmasını sağlayan *boyunduruk* “boyuna takılan araç”, *burunduruk* “burunluk”, *çiğindirik* “omuzluk” gibi araç-gereç isimleri türetmektedir (Korkmaz, 2007, s.46).

11. yüzyıla kadar işlek olarak araç-gereç isimleri türeten bu ek Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde de bu fonksiyonunu devam ettirmektedir (Gülsevin, 2007, s.189).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Karaçay-Balkar Türkçesinde bu ek yer almamaktadır. Kazak Türkçesinde +*dirik*+, +*turıg*+ şekli ile *közildirik* “göze takılan, gözlük”, *moyınturıg* “tasma” örneklerinde; Kırgız Türkçesinde +*UldUrUk*+ şekli ile *közıldürük* “gözlük” örneğinde; Kumuk Türkçesinde +*AldIrIk*+ şekli ile *yüzeldirik* “sedef otu” örneğinde bulunmaktadır. Karakalpak, Nogay, Tatar, Başkurt ve Kırım-Tatar Türkçelerinde +*dIrIk*+ şeklinde yer alan bu ek *tabaldırık* “eşik”, *mayındırık* “tasma”, *çöyüldirik* “kayış”, *kaşaldırık* “kaşıklık”, *közildirik* “gözlük” örneklerinde yer almaktadır (Sağlam, 2014, s.98).

Ekin işlevi:

-Araç-gereç isimleri türetmektedir:

boyunduruk “iki hayvanın birlikte yürümelerini sağlamak için boyunlarına geçirilen çember şeklinde tahta” < boyun “boyun” + *duruķ*+(TA 10a6).

burunduruk “binek hayvanın burnuna takılan yular, burun kısıkcacı” < burun “burun” + *duruķ*+(Kİ 29).

kömüldürük “hayvanlara takılan göğüs kemeri” < köñül “gönül” + *dürük*+ (Kİ 84, MG 34b5, TA 14b10, CC I 52a17).

birle aııı-ııı kömüldürüki üzere tizgindürgil (MG 34b5).

közündürük “hayvanların etrafı görmelerine engel olmak için kıldan yapılan göz örtüsü” < köz “göz” +(ü)n + *dürük*+ (Kİ 81).

3.2.1.1.19. +GA / +KA / +ħa+

Eski Türkçede bitki ve hayvan isimleri yapan bu ek *torıga* “tarla kuşu”, *karga* “karga”, *koburğa* “baykuş”, *kösürke* “bir tür sıçan, köstebek”, *saçırğa* “çekirge”, *çekürke* “çekirge”, *kumusrga* “karınca”, *yuldurğa* “bir tür devedikeni”, *yorınçga* “yonca” gibi birçok örnek türetmektedir (Clouston, 1972, s.461; Erdal, 1991, s.83-85).

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden *DLT* te *çekürge* “çekirge”, *koburğa* “baykuş” gibi bu ekle oluşturulmuş örnekler bulunmaktadır (DLT I, s.490, s.489).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserleri ile Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerde eklendiği ismin sahip olduğu özelliği ifade etmek için ve kökün anlamı dışında olanı belirtmek için kullanılmaktadır (Güner, 2013, s.1606; 2020, s.116; Akbulut, 2017, s.53; Sarıtken, 2019, s.848).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Başkurt Türkçesinde *başka*, *büşkä* “dolmamış”, *sünkä* “huni”; Kumuk Türkçesinde *özge*, *başğa*, *birge*, *kaşğa* “leke” gibi örnekler türetmektedir (Ercilasun, 2007, s.762, s.966). Ek Kırgız Türkçesinde +GA+, +KA+, +gö+, +kö+ şeklinde atake “babacık”, *cerge* “sıra”, *önggö-özgö* “özge” örnekleri üzerinde ve Kazak ile Karakalpak Türkçelerinde +GA+, +KA+ varyantı ile *baska* “başka”, *önge-özge* “başka”, *biyke* “kız kardeş”, *balğa* “çekiç” örneklerinde yer almaktadır (Kara, 2005, s.84).

Ekin işlevleri:

-Eklendiği ismin taşıdığı özelliğini ifade eden isim türetmiştir:

başka, *başğa*, *başħa* “bilinenden farklı, diğer” < baş “baş” +ħa / +ğa / +ħa+ (İM 22a4, MG 99b5, RH 14a3, TZ 26b10, KF 150a7, MS 40a6, CC II 69b2).

taħı ol nêrse kim bolmadı, *kāfir* bolur. Eger ayıtsa: eger Têñri Te‘ālā bêrse maħa uçmaħını sênden *başğa* tilemez mên uçmaħını têsê (İM 22a4).

başħa eger ok yadın uzun bolsa *rāmī* imgenür (MG 99b5).

barçası aħarur daħı *vāštānıyāt*dan *başħa* (RH 14a3).

şerīf daħı ulu bu *kitāb*dan, *Taħrı* *kitāb*(ın)dan *başğa* (MS 40a6).

barçamızħa andan *başħa* tēyişli êdik tas bolmakħa (CC II 69b2).

tüzge “seviye” < *tüz* “düz” +ge+ (MG 101a7).

ya-lar-nıñ *barħa* yiri kirek kim bir *tüzge* bolğay (MG 101a7).

-Kökün dışındakini ifade etme anlamında isim türetmiştir:

birge “birlikte, beraber, eşit seviyede” < bir “bir, eşit” +ge+ (İM 4b6, GT 240/3, MG 24a7, TZ 90b7, CC II 71a9).

Taķı yalgān kılmaķ inanmaķnın zıddı-turur. Taķı iki zıdd ikisi birge cem‘bolmas. (İM 4b6).

ve hāzar-da birge bolup ortamızda köp ri‘met (GT 240/3).

birge bolğay taķı süñiniñ uçunu atnıñ sağ (MG 24a7).

avzıñ dagısagınçın barça birge kosap t(u)rur (CC II 71a9).

özge “başka, diğeri, ayrı” < öz “kendi” +ge+ (İM 6a6, GT 61/11, KK 40/7, KFT 385a6, Kİ 13, MG 17a4, İN 2b1, TZ 26b10, KF 3b1, TA 59a12, MS 3a3, CC II 63b10, AHH 2r7).

Fetāvāsı içinde taķı özge kitābeler içinde, eger ayıtısa Müslümān kişi (İM 6a6).
öltürmek gerek kim dağı özge kıllar körüp (GT 61/11).

her kişi kim hamurdan özge nemedi (KFT 385a6).

Birle kaçan sehv kılsañ yāhūz köñlüñ özge (MG 17a4).

bi-çāreden tiledi kim bu kitāblardan va dahi özge (İN 2b1).

Ṭanuķlık virir men, Ṭarıdan özge Ṭarı yoķ, ol Ṭarı te‘ālā münezzehdür (KF 3b1).

biş üstüne. Ṭanuķluk virmek Ṭarı’dan özge Ṭarı yoķ, haķ (MS 3a3).

özge sagıt nē bile tut(t)ular (CC II 63b10).

atasında, özgā yoķ edi. (AHH 2r7).

3.2.1.1.20. +GI+ / +GU+ / +KI+

Eski Türkçede *ayķı* “her ay”, *söki* “eski”, *içräki* “içerideki”, *suw üzäki* “su üzerindeki”, *biryäki* “güneydeki”, *yıryakı* “kuzeydeki”, *kuryakı* “batıdaki”, *bärüki* “beriki”, *çölgi* “bozkırdaki” gibi örneklerdeki bu ek aitlik anlamında isim ve sıfat görevinde sözcükler türetmektedir (Gabain, 1988, s.47; Tekin, 2003, s.82-83; Clauson, 2007, s.188).

Karahanlı Türkçesinde *künki*, *edgü*, *kidinki*, *kodkı* gibi örneklerde yer almaktadır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.58; Ercilasun, 2019, s.344).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde aitlik ve içinde bulunma anlamına sahip isim ve sıfat türünde kelimeler türettiği tespit edilmektedir (Güner, 2013, s.1606; 2020, s.117; Çetin Milci, 2014, s.69; Sarıtken, 2019, s.848).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde zamir ve sıfat türetmekle birlikte içinde bulunma, bağlılık ve aitlik anlamlarını taşımaktadır (Öner, 1998, s.42). Kırgız, Başkurt ve Kumuk Türkçelerinde +GI+, +GU+ şeklinde bulunan ek *murdagi* “önceki”, *tünkü* “geceki”, *hungı* “sonuncu”, *haligi* “şimdiki” gibi örneklerde yer almaktadır. Kırım-Tatar Türkçesinde +ki+ şeklindeki ek *şimdiki*, *bugünki* gibi örnekleri oluştururken Karaçay-Balkar Türkçesinde +GI+ ekinin beraberinde +hı+ ekide kullanılarak *cayğı* “yaz mevsimi”, *kışhı* “kış mevsimi” gibi örnekler oluşturmaktadır. Bu lehçeler haricinde kalan Kazak, Karakalpak, Nogay, Tatar Türkçelerinde ek +GI+ varyantı ile *keşki* “akşamki”, *işki* “içe ait”, *endigi* “şimdiki, artık”, *bıltırgı* “geçen yıla ait” gibi kelimelerde yer almaktadır (Sağlam, 2014, s.103).

Ekin işlevleri:

-Alet ismi türetmiştir.

közü, közgi, közüğü, küzü “ayna” < köz “göz” +gü+ (İM 297a5, GT 241/13, KK 64/10, KFT 273b47, DM 10b2, TA 19a13, CC I 43b29).

kün isingey. Taķı sewüglü-turur bilesinçe alğay sürme-dān taķı közü taķı tarak taķı igne taķı kıptu (İM 297b5).

otursa zerķ için ħalvet-de ‘ābid ħaraŋgu közüde baķsa ni körgey (GT 241/13).

közgünün bahāsın yitmiş dirhem kümişdür didi (KFT 273b47).

sıbizğı, sıbizgu “kaval, uzun düdük” < subı “uzun sivri nesne” +ğı/+gu+ (Kİ 51, TZ 8a10).

-Ayrııcı karakter özelliği gösteren isim türetmiştir:

aşnuğı “eski zaman, evvelki sene” < aşnu “eski zaman” +ğı+(Kİ 14).

basığı “daha, sonraki” < basa “sonra” +ğı+ (Kİ 33).

bayağı “önceki” < baya “az önce, demin” +ğı+(GT 339/6).

bigin nefis turur ğubār kök-ke çıksa bayağı bigin (GT 339/6).

belgü “belli olan” < bel “işaret” +gü+ (İH 32, KFT 344a7, Kİ 36, BV 12b23)

mendendür dise, da‘vī idse imdi belgülü rivāyet budur (KFT 344a7).

tar bolgay ve eger ol at-nıñ ‘atık-lıķı belgürse bir (BV 12b23).

burunğı, burunkı “evvelki, önceki, birinci, ilk” < burun “önce” +ğı+ (GT 60/1, MG 20a4, İN 24b1, CC II 37b6).

kim bu? burunğı sultān-lar eṭaba’llāhu şerāhum bu ni’metni (GT 60/1).

ayaklar-nı burunğı hālindin aynatmayın tā yağrınıñ (MG 20a4).

tiz çeker dağı atar kören kişi anı burunğı (İN 24b1).

ertegi “önceki, bir vakitler” < erte “ertesesi” +gi+ (CC II 65b10b).

édgü, éygi, éygü, ezgü, egi “iyi, doğru, istenilen şeye sahip” édgü > eygü > eyü > eyi : < éd “kıymetli şey” +gi/+gü+ (İH 29, İM 28b1, GT 152/6, KFT 21a39, Kİ 27, TZ 14a9, BV 1b7, TA 26b12, CC II 66b7-8b).

kim körgey namāz kıılmaķnı ezgü kişi artında taķı yawuz kişi artında haķ körgey, bolmağay Rāfızılār kibi (İM 28b1).

niçe kim ol yaman bolsa sen éygü (GT 152/6).

eyidgey olda‘vī idgenüm altun eygü (KFT 21a39).

baķıp édgüsin taķı yamanın bildürdi taķı at-larnı (BV 1b7).

éygi këy(i)tge könenmedim (CC II 66b7-8b).

ķarañgu, ķarañğı, ķarağı, haramgu “karanlık” < ķarañ “kara” +ğı/+ğü+ (İM 153a1, GT 243/3, TZ 24a11, TA 28a13, CC II 37a10, AHH.40v5).

kerekse ķarañķu këçe namāz kıılsun, kerekse yazı yerde namāz kıılsun, şahıh ķavl bu-turur.(İM 153b1).

ķarañgu dehlizinden bir aydın-lıķ kördüm eyle kim (GT 243/3).

hanuz teñriniñ yarılıķına köre karañgıdır (CC II 59a15-16b).

ki haramgu kiçi huķka yapķay Smaraktosnu, da (AHH 40v5).

tizgi “diz” < tiz “diz” +gi+(CC I 48b15).

yılķı “sahipsiz at sürüsü” < yıl “sene” +ķı+ (İM 250a5, Kİ 97, TZ 14b3, CC II 57a4).

anıñ öze kim rāstı imām almağay eyesinden yılķı zekātını küç birle ve eger bolsa taķı anar almak özge tawarlarınñ (İM 250b5).

yılķı kişneydir (CC II 57a4).

3.2.1.1.21. +GII+ / +GUI+ / +KUI+

Eski Türkçede bu ek renk tonlarını gösteren isimler ve geometrik şekil isimleri türetmektedir (Erdal, 1991, s.98-99; Clauson, 2007, s.190).

Karahanlı Türkçesinde başğıl, kırğıl gibi örnekleri olan bu ek *DLT*’de *üçkil*⁸⁹ “üçgen” gibi geometrik şekil ismi ve *kızğıl*⁹⁰ “boz ile kırmızı arasında bir renk”, *başğıl*⁹¹ “beyaz başlı bir hayvan” gibi renk isimleri türetmektedir.

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde sayılara eklenerek *birgül* “bir, tek olan”, *ikkigül* “iki köşeli”, *üçkül* “üçgen”, *törtkil* “dört köşeli” gibi sıfatlar türetmesi haricinde *kırğıl* “kırıl” örneğinde renk ismi türetmektedir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.325; Güner, 2020, s.118).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde +*GII*+ ekinin bir şekli olarak kabul edilmektedir. Kazak Türkçesinde sıfatların karşılaştırmalı şeklini yaparak *bozğıl/bozğılt* “bozumsu, az boz”, *surğıl/surğılt* “grimsi”, *katğıl* “sertçe, az katı” gibi azlık ifade eden isimler türetmektedir (Öner, 1998, s.52; Ercilasun, 2007, s.439). Kırgız Türkçesinde gibilik, benzerlik ifade etmekte olan ek, Tatar Türkçesinde işlek olarak +*GII*+, +*KII*+ şekli kullanılmakla birlikte renk isimlerinde benzerlik ifade eden adların türetilmesinde +*GII*+, +*KII*+ şekilleride kullanılmaktadır (Öner, 1998, s.52). Sağlam +*GII*+ eki ile +*GII*+ ekini iki ayrı başlık olarak ele almakta ve Tatar, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Başkurt, Kırım-Tatar Türkçeleri için *törtkil* “kare”, *timgil* “leke”,

⁸⁹ DLT-I, s.105.

⁹⁰ DLT-I s.481.

⁹¹ DLT-I, s.483.

surğül “*grimsi*”, *sargül* “*sarışın*”, *üçgöl* “*üçgen*”, *kışkıl* “*ekşi*”, *targül* “*alacalı*” örneklerini vermektedir (Sağlam, 2014, s.102).

Ekin işlevleri:

-*Geometrik şekil isimleri türetmiştir:*

birgöl “bir, tek” < bir “tek” +göl+(TZ 62a4).

üçköl “üç köşeli” < üç “üç” +köl+ (TZ 62a4).

ëkkigöl “iki köşesi olan” < ëkki “iki” +göl+ (TZ 62a4).

törtköl, törtkil, dörtgöl, dörtköl “dört köşeli” < tört “dört” +kil / +köl / +göl+ (İM 242a3, İN 41a6, TZ 33a8, CC I 37b3).

Tağı taş çatıgrağ turur bişi topdan tip. Andan sonra toprağni tökkey anıj öze tağı gür örgeçlenür tağı törtkil kılmaz. (İM 242a3).

murabba' dutğay ya'ni dörtköl dutğay (İN 41a6).

-*Renk ismi türetmiştir:*

kırğıl “kırçıl, saçına ak düşmüş olan” < kır “kır” +ğıl+ (TA 26a11).

3.2.1.1.22. +GInA+ / +KInA+

Eski Türkçede küçültme, sınırlama, sevgi ve kuvvetlendirme anlamına sahip isim ya da sıfat olarak kullanılan kelimeler türetmektedir (Akalm, 1979 s.64, Gabain, 1988, s.105, Tekin, 2003, s.83, Erdal, 2004 s.146). +KInyA+, +KInA+, +KIyA+, +KIa+ şekilleri olan bu ek *birkiä amrağ oğlum* “*biricik sevgili oğlum*”, *azkına* “*çok az*”, *birkinyä mün* “*bir tek günah*”, *katıgkıyan ay-* “*çok sıkı söylemek*” gibi örneklerde (Gabain, 1988, s.105).

Karahanlı Türkçesinde döneminde +GInA+ ekinin +KIyA+ biçimi de kullanılarak *oğulkıya* “*oğulcağız*”, *kızkıya* “*kızcağız*”, *sözgine* “*az söz*” gibi örnekler yer almaktadır (DLT III, s.170, s.359).

KK ve *TZ*'de ünsüz uyumuna girerek +GInA+, +KInA+ şekilleri görülen bu ek Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde

isimlere, sıfatlara ve zamirlere eklenmektedir (Güner, 2013, s.1606; 2020, s.118; Çetin Milci, 2014, s.69; Akbulut, 2017, s.54; Sarıtken, 2019, s.848).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Tatar, Başkurt, Kazak, Kırgız ve Karakalpak Türkçelerinde işlek olarak kullanılan bu ek Karay, Kırım Tatar, Nogay ve Kumuk Türkçesinde seyrek olarak kullanılmakta ve Karaçay-Balkar Türkçesinde tespit edilememiştir (Alkaya, 2008, s.46). Kazak, Kırgız, Karakalpak, Nogay ve Kırım-Tatar Türkçelerinde +GAnA+ olarak geçen bu ek *kişkene* “küçük”, *azgana* “birkaç”; Tatar, Başkurt ve Kumuk Türkçelerinde +GInA+ varyantı ile *bırgıne* “biricik”, *küpkıne* “çokça”, *azgıne* “azıcık” örneklerini oluşturmaktadır (Sağlam, 2014, s.100).

Ekin işlevleri:

-*Sıfatlara eklenerek pekiştirme ya da abartma anlamı vermektedir.*

kıskağına “daha kısa” < kıska “kısa” +ğına+ (KK 56/4).

kiçkezgine “çok küçük” < kiçig “küçük” +ez +gine+ (KK 56/2).

uzunğına “uzunca” <uzun “uzun” +ğına+ (KK 56/4).

-*Küçültme, sevgi ve acıma ifade eden isimler türetmiştir:*

atğına, atkına “küçük at” < at “at” +ğına+ (KK 47/1, TZ 46a6).

azğına “azıcık” < az “az” +ğına+ (MG 9b4, RH 26a1, AB 6/4).

beräber yä azğına artqaru-raq tutup mingil (MG 9b4).

kerek dağı azğına `alaf yidürüp azğına (RH 26a1).

beygine “Rab” < bey “bey, efendi” +gine+ (CC II 75b1).

bugine “buncağız” < bu “bu” +gine+ (TZ 46b5).

çandırğına “zayıfça” < çandır “zayıf” +ğına+ (CC II 58a26b).

eçegine “küçük eşek” < eşek “eşek” +gine+ (TZ 46b3).

kiçkine, kiçevgine “küçücük” < kiçig “küçük” +kine+ (Kİ 79).

külkine “kulcağız” < kul “kul” +kine+ (Kİ 5).

uluğına “büyükçe” < ulu “büyük” +ğına+ (KK 56/3).

3.2.1.1.23. +(U)K+/+uh+

İsimden isim yapan +(U)K+ eki Eski Türkçede *ögük* “*anneciğim*”, *yulağ* “*derecik*” gibi küçültme ve sevgi anlamı taşıyan kelimeler türetmektedir (Gabain, 1988, s.45).

Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde işlek olarak kullanılmayan bu ek *topuk*, *tumşuk*, *benek*, *ortak* gibi örneklerde bulunmaktadır (Kalsın, 2004, s.103; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.59, s.188).

Kıpçak dönemi eserlerinde soyut ve somut isimler türeten bu ekin asıl işlevi küçültme anlamına sahip kelimeler türetmektir (Güner, 2020, s.119).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız Türkçesinde +Ik+, +Uk+ şeklindeki ek *tüzük* “*düzgün*”, *topuk* “*topuk*”, *çıbık* “*çubuk*” örneklerinde geçmektedir. Kazak ve Karakalpak Türkçelerinde +Ik+ şeklindeki ek *biydayık* “*çim*”, *tobık* “*topuk*”, *şıbık* “*çubuk*”, *tüzük* “*doğu*” gibi örneklerde yer almaktadır. Kırım-Tatar, Tatar ve Başkurt Türkçelerinde bu ek bulunmamıştır (Kara, 2005, s.95).

Ekin işlevi:

-Soyut ve somut isimler türetmiştir:

ayruk “ayrı, başka, farklı” < ayrı “ayrı, başka” +uk+ (TA 59a7, TZ 39a2, KK 40/7, Kİ 27, RH 18b7).

ayruk endāmlarına dökülse hepsi delinip (RH 18b7).

koruk “olgunlaşmamış ekşi üzüm” < kor “yoğurt mayası” +(u)k+ (TZ 13a10, DM 5a12, TA 8b3).

kovuk, kuvuğ “içi boş olan oyuk” < kowı “içi boş” +k+ (İH 24, Kİ 76, CC II 82b24).

tamuḡ, tamuḥ, tamuḡ, tamuv, tamuḥ “cehennem” < tamu “cehennem” +ḡ+(Kİ 66, İM 27a7, GT 151/2, CC II 80a5, AB11/4)

taḡı uçmaḡ taḡı tamuḡ taḡı köprüḡ taḡı mīzān taḡı hiseb kıyāmet küninde taḡı her nerse kim keltürdi. (İM 27a7).

tamuḡ otından ḥalās kılıp cennetde ḥaḡ dīdārına müşāhade (GT 151/2).

sonra kēlip inanmaganlar(nı) örtli tamuḥka tüşürgey (CC II 80a5).

topuḡ, tapuḡ, tobuḡ, dopuḡ “topuk” < top “yuvarlak” +(u)ḡ+ (GT 307/3, KK 61/8, KFT 287b8, Kİ 61, MG 78b6, RH 16b3, TZ 30b6, KF 91a1, DM 13b8, TA 22a13).

topuḡ-ların yinçip tururlar daḡı muḥtemel-durur faḡır kim (GT 307/3).

ayaḡına daḡı keserler dopuḡından (KFT 287b8).

yāḥûz bir aşıḡnı yā bi topuḡnı tişip baḡlar taḡı (MG 78b6).

bolur faşl ḡutlu topuḡlu atnı bilmeklige (RH 16b3).

dobuḡlar bile başlasun barmaḡlardan dobuḡlara degin (KF 91a1).

yüzük “parmaḡa geçirilen taḡı” < yüz “uzuv” +(ü)ḡ+ (İM 446b6, GT 209/10, KK 64/11, Kİ 93, TZ 14b5, KF 111b5, DM 5a2, CC II 65b11).

yüzük taḡı ḡuşaḡ taḡı kılıç bizeg kümüşden revā bolur. Taḡı tonı yazmaḡ altundan taḡı kümüşden (İM 446b6).

yüzük bar idi bir kün ol melik ḥāş ḡul(l)arı (GT 209/10).

arı olurlar şū aḡmaḡ bile ikisi üstüne. Yüzüğini çıḡarsun (KF 111b5).

3.2.1.1.24. +(I)I+

Eski Türkçede renk isimleri ve sıfat türetmektedir (Gabain, 1988 s.47, Tekin, 2003, s.83). Bazı kaynaklarda bu ekin +sII+ ekinden oluştuḡu bilgisi ve benzerlik anlamı taşıdığı görüşü yer almaktadır (Erdal, 1991, s.100; Ergin, 1998, s.177).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi ile oluşan eserlerde dilin her döneminde olduğu gibi *kızıl ve yaşıl* gibi renk isimleri türetmektedir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.59, s.188).

Kıpçak Türkçesi eserlerinde eklendiği kelimenin anlamını pekiştirerek renk ismi türetmektedir (Güner, 2013, s.1606; 2020, s.119; Çetin Milci, 2014, s.69; Sarıtken, 2019, s.848).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde işlek olmayan bu ek yansıma sözlerin üzerine eklenerek Kazak ve Kırgız Türkçelerinde *ķorkul/korıl* “horultu”, *pısil* “fısıltı”, *zırıl* “zonklama” gibi örnekler oluşturmaktadır (Kara, 2005, s.108).

Ekin işlevi:

Renk ismi türetmiştir:

yaşıl, yeşil “yeşil” < yaş “genç, taze, ıslak” +(I)I+(GT 5/11, İM 312b2, KK 64/15, KFT 268b1, Kİ 94, MG 86a9, RH 30a7, TZ 4a2, KF 61b2, DM 9a7, CC I 47a1, MS 40a5, TA 32b9).

yaşıl atlas bisāt töşeğey dağı ilk yaz bulutınıñ (GT 5/11).

Қаған kim ерише Бағн-ı Vādī’ğa yügürgey iki yaşıl ‘amūd arasında (İM 312b2).

Yeşil faşlar uğurlayanuñ eli kesilür(KFT 268b1).

yeşil küzbere şuyı birle dögülmiş koyğay (RH 30a7).

Yeşil otlak içine oturmasun ki halka menfa’tı ola (KF 61b2).

yaşıl kök altında dağı döşemiş yir üstine (MS 40a5).

3.2.1.1.25. +IA+

Eski Türkçe döneminden itibaren zarf görevinde sözcük türeten bu ek körkle “güzel”, *kurla* “defa, kere, sıra”, *tünle* “geceleri” gibi örnekler oluşturmaktadır (Gabain, 1988, s.47).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesinde *basala*, *tünle*, *üzele*, *ķurla*, *ödle* gibi zarf görevinde sözcük türetmesi haricinde sayı isimlerine eklenerek “birlikte” anlamına sahip *üçle*, *onla* gibi sayı isimleri de türetmektedir (Kalsın, 2004, s.106; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.59, s.188).

Kıpçak Türkçesi eserlerinde sayı isimlerine eklenerek birliktelik anlamı katar ve üleştirme sayı sıfatı ile zarf görevinde kullanılan kelimeler türetmektedir (Güner, 2020 s.119-120).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde Karakalpak, Tatar ve Kumuk Türkçelerinde +IAk+ şeklinde geçen ek *kışlak*, *otlak*, *yaylak* “yayla”, *avlak* “avlanılan yer”

örneklerini türetmektedir. Kazak, Başkurt, Nogay ve Tatar Türkçelerinde +lAv+ şeklinde bulunarak *jaylav* “yayla”, *yaylav* “yayla”, *kumlav* “kumluk”, *kışlak* örneklerini oluşturmaktadır. Ayrıca Kırgız Türkçesinde bu ek +DAk+ ve +lOO+ şeklinde yer alarak *kıştak*, *yayloo*, *muzdak* “buzla kaplı yer” örneklerini türetmektedir (Sağlam, 2014, s.107).

Ekin işlevleri:

-Zarf görevi türünde kelimeler türetmiştir:

bütünle “tamamen” < bütün “tam” +la+ (İM 388a3).

bu buğdaydan antda tutulmas ançağa tegrü kim anı bütünle yemeyinçe. (İM388a3).

katla “defa, kez” < kat “kez” +la+ (MG 9b9, TZ 35b1).

andın sonra üzeñünü ilgerü bir katla burğıl (MG 9b9).

qurla “defa, kez” < qur “defa, kez” +la+ (MG 15a8, İN 3b4, 30b22).

ta’līmge kayıtgıl kaçan üç qurla solıña devr kılsañ (MG 15a8).

üç qurla eyitdi kuvvetden murād oq atmaqdur (İN 3b4).

tañla “sabah erken” < tañ “sabah” +la+ (Kİ 6, KK 36/11).

tünle “gece” < tün “gece” +la+ (KK 36/13, Kİ 40, TZ 73a1).

-Sayı isimlerine eklenerek “birlikte, topluluk” ismi türetmiştir:

birle, bile“ile birlikte, beraber” < birle~bile “ile” (İM 4a1, GT 6/6, KFT 385a25, Kİ 36, MG 3a3, İN 1b4, TZ 62a2, KF 1b2, DM 20b2, TA 58b6, MS 1b1, CC I 30a21).

kim şābit bolğay delīl-i қаt’î birle. Ol nēse kim kēldi añar Tēñri Te’ālā’dan Nebī’ge(İM 4a1).

bolup muṭrib gülistānlarda bülbül / kıllur miñ türlü nağme birle gülgül (GT 6/6).

ḫalīfa olduqı vaqtın kişiler birle (KFT 385a25).

içinde qāmīl körklü şıfatlar birle mütekemmil (MG 3a3).

oğlanlarına bilmegenini qalem birle bildürdi (İN 1b4).

kullara maḥşuş kıldı hidāyeti bile, doğru yol köstermek bile (KF 1b2).

Başladum Taḥrı adı birle; dünyāda rahmet idicidür mü‘minlere, kāfirlere; āḥiretde merḥamet idicidür mü‘minlere (MS 1b1).

dörtle “dördü birden” < dört “dört” +la+ (TZ 62a3).

ëkkile “ikisi birden” < ëkki “iki” +la+ (TZ 62a2).

üçle “üçü birden” < üç +la+ (TZ 62a3).

-Yer ismi türetmiştir:

duzla “tuz gölü, tuz madeni” < duz “tuz” +la+(İH 6)

sinle “mezarlık” < sin “mezar” +la+ (KFT 267a14)

Kaçan bir kişi sinleden öli kefenini uğurlasa (KFT 267a14).

-Sayı adlarına iyelik ekleri ve +Av eki ile birlikte eklenerek üleştirme yapmıştır:

ëkevlemüz “her ikimiz” < ëki “iki” +ev+le+müz (Kİ, s.148).

üçevleñüz “her üçünüz” < üç “üç” +ev+le+ñüz (Kİ, s.148).

3.2.1.1.26. +IIG+/ +IUG+/+II+/+IU+

Eski Türkçe döneminden itibaren işlek bir kullanıma sahip bu ek, isme kendinde bulundurma ve sahip olma anlamı katmakta, sıfat ile yer isimi türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.191; Hatipoğlu, 1981, s.101; Gabain, 1988, s.47; Ergin, 1998, s.159; Clauson, 2007, s.189; Korkmaz, 2007, s.59).

Eski Türkçede *atlıg* “atlı”, *ilig* “hükümdar”, *kürlüg* “aldatıcı”, *tınlıg* “canlı”, *tizlig* “güçlü”, *ķulluğ* “esir sahibi” gibi örneklerde yer alan bu ek bir şeye sahip olan anlamında sıfat türetmektedir (Gabain, 1988, s.44; Tekin, 2003, s.83).

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde işlek olarak kullanılan bu ek *DLT*'de *alınlıg er* “*alın geniş er*”⁹², *alımlıg er* “*alacaklı adam*”⁹³, *belgülig neñ* “*belli nesne*”⁹⁴, *bedizlig ew* “*süslü ev*”⁹⁵ gibi örneklerde; *Kutadgu Bilig*'de ise *azıglıg* “*cesaretli*”⁹⁶, *körklüg* “*güzel*”⁹⁷ gibi örneklerde bulunmaktadır. Harezmi Türkçesi döneminde sahip olan anlamında sıfatlar türeten ekin *+IIG+*, *+IUG+* şeklindeki kullanımını *+II+*, *IU+* şeklindeki kullanımına göre daha yaygın olarak *bağlı*, *körklü*, *sözli*, *türlü*, *yazuklu*, *atlıg*, *bitiglig*, *borçluğ*, *sözlüg*, *türlüg*, *uluğ* gibi örneklerde bulunmaktadır (Argunşah ve Yüksekçaya, 2019, s.188).

İsim ve sıfat yapan bu ekin Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi eserlerinde sondaki *-g* sesi korunurken Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde çoğulukla düştüğü görülmektedir (Argunşah, 2019, s.325; Güner, 2020, s.120).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinden *Kİ*, *İH*, *KK* ve *TZ*'nin nispet başlığı altında *+IIG+*, *+IUG+*, *+II+*, *+IU+* ekinin Arapçadaki “*zu*, *zi*” nispet ekinin karşılığı olduğu belirtilerek şu bilgiler yer almaktadır:

TZ'de Arapçada sahiplik anlamındaki “*zu*” ekinin Kıpçak Türkçesindeki karşılığının *+II+* olduğu belirtilen ek *aklı* “*aklı*, *beyaz renkli*”, *karalı* “*kara renkli*”, *köklü* “*yeşilli*, *mavili*” örneklerdeki gibi geçici sıfatlara eklenmekte ya da bir topluluğa dâhil olmayı bildirmektedir (*TZ* 62b-63a).

Cins isimden sıfat türeten bu ekin *Kİ*'de meslek haricinde *rumluğ* “*Rum milletine ait*”, *şamluğ* “*Şamlı*” gibi nispet kastedildiğinde *+IUG+* şekli kullanılmaktadır (*Kİ* s.105-106, s.115, s.140).

İH'de ekin *+II+* şekli ile kıpçaklı, bağdadlı gibi nispet bildiren ve *evlü*, *başlı*, *yilli yir*, *yanlışı* gibi sahiplik bildiren kelimeler türemektedir (*İH* 35a). Ayrıca *urağut oğlanlıg* “*oğlana hamile olan kadın*” örneğinde söz konusu ekin *+IUG+* şekli bulunmakta ve *birli*, *ikili*, *üçli*, *dörtli*, *beşli*, *altılı*, *yedili*, *sekizli*, *toğuzlu*, *onlu*

⁹² DLT-I s.148.

⁹³ DLT-I s.148.

⁹⁴ DLT-I s.528.

⁹⁵ DLT-I s.507.

⁹⁶ KB beyit 283.

⁹⁷ KB beyit 464.

örneklerinde +II+ ekinin sayı isimlerine eklenecek sıfat türettiği de görülmektedir (İH 34b, 57b).

KK' de +II+ şeklinde kullanılan ek bir yere mensubiyet ve sahiplik bildirme anlamında *Şamlı, Halebli, mallı* gibi kelimeler türetmektedir (KK 63b).

TA' de sadece +IU+ şeklinde nispet bildirme işlevindeki ek *atlı, tevellü, şaklı* örneklerinde yer almaktadır (TA 56a).

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde sahip olma anlamında sıfat türeten bu ekteki /g/ ünsüzü düşmüştür (Güner, 2013, s.848; Çetin Milci, 2014, s.69; Akbulut, 2017, s.54; Sarıten, 2019, s.848).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde -g sesi düşerek +II+, +IU+ olarak sıfat ve çeşitli sahiplik isimleri türetmektedir (Öner, 1998, s.39). Karakalpak, Nogay ve Tatar Türkçelerinde +II+ şeklindeki ek *oylı "düşünceli", dertli, atlı, küşli "güçlü", şatlı "sevinçli", sötlü "sütlü"* gibi örneklerde bulunmaktadır. Başkurt, Kırım-Tatar, Karaçay-Balkar, Kumuk Türkçelerinde +II+, +IU+ şeklindeki ek *törlü "türlü", asıwlı "öfkeli", uclu / uclı "sivri", tuzlu, tabışlı "zeki", atlı, dertli, süyünçlü "sevinçli"* örneklerinde yer almaktadır. Kazak Türkçesinde +II+, +DI+ şeklindeki ek *güldi "güllü", köşpeli "göçebe"*; Kırgız Türkçesinde +IUU+, +DUU+ şeklindeki ek *paydalu "faydalı", küçtüü "güçlü"* gibi örneklerde geçmektedir (Sağlam, 2014, s.108).

Ekin işlevi:

-Sahip olma anlamında isim ve sıfatlar türetmiştir:

algışlı "kutsal, saygılı" < algış "övgü" +I+ (CC II 63b27)

algışlı bolsun senin atın (CC II 63b2).

atlıg, adlu, atlı "adlı" < at "isim" +I+ (İM 5b3, MG 105a8, KFT 100a29, MS 8a3, CC II 60a19-20, AHH 1r2).

kāfir bolur Tēḡri Te'ālā'ge. Osmunuḡ üçün ayıttı Verā'ü'n-Nehr atlıg ilniḡ imāmları: Müslüman kişi (İM 5b3).

kışşası bar turur ṡaberī atlıg bir kişi munı hiḡāyet (MG 105a8).

aldum dise ya eyidese bir Muḡammed adlu kişiden şatun (KFT 100a29).

Kerḡi Muḡtaşar adlu kitābından daḡı ṡaḡāvī eyitdi kitābı içinde (MS 8a3).

uzun aḡaç başında urḡu(v)ul atlı kuş oturur (CC II 60a19-22).

töktü Andiok' atlı kermändä Lipanos dinsiz starostadan (AHH 1r2).

atlu, atlıg "atlı" < at "at" +lu+ (GT 333/2, KFT 205b21, Kİ 15, TZ 27b1, TA 28a11, CC I 45b16).

şi'r ozup kiçti aşkkan atlı irni (GT 333/2).

Kaçan iki atlu kişi birisi birisine doğunsa (KFT 205b21).

aylı, aylı "gebe, hamile" < ay "ay" +lı+ (TA 26b2, CC II 76a7).

erniñ yüzün heç körmegen aylı boldı yalañ sözden (CC II 76a7).

bağlı, bağlu, bağlıg "bağlı" < bağ "bağ" +lıg/+lı/lu+ (İM 250a1, GT 153/13, KFT 272b11)

Tağı zeķāt yoğdur bağlı atlarda nerse, ol bağlı ol nerse turur kim bağlanur illerde atlardan.(İM 250a1).

ayağım bağlı at rikābında / dāyimā bu safar 'azābında (GT 153/13).

Kaçuları bağlu olsa ol kiçigez evlerüñ (KFT 272b11).

barlu "varlıklı" < bar "var" +lu+ (Kİ 29, CC I 49a, TA 28a9).

belgüli, belgüli, bellü "açık, belli, malum, nişan" < bel "işaret" +gü "belirli, malum" +lü/+lüg+ (İH 32, KFT 349a16, Kİ 36, MS 6a1).

bellü rükünlerden, hāş işlerden söz kesildi (MS 6a1).

berneli "borçlu" < berne "borç" +li+ (CC I 10b).

betli "kusurlu" < bet "ayıp" +li+ (TZ 34b2).

bilgili, bilgüli, bilgüli "bilgili" < bilig "bilgi" +li+ (İM 132a4, GT 93/10, TZ 24b13, KFT 148b14).

ve eger kaçan artsa on künden tağı ol hatunniñ bilgüli 'ādesi bolsa on künden iksük kayıtur 'āde tağı ol nerse kim arttı 'ādeden istiḥāza kaçanı turur. (İM 132a4).

bilig-li ḥôr ve müflis renc içinde (GT 93/10).

Uşbu eşlernin işlemeke illā faķīh olmaķ birle anuñ içün kim her kişinüñ kim fiķ içre biligli yoķdur ol kişinüñ munuñ kibi işlerni işlemeke küçi yitmez. (KFT 148b14).

belgüli, belgüliğ, bilgili, bilgüli, bilgüli “belli, açık, malûm” < bel “işaret” +gü +li+ (KFT 394a16, Kİ 35).

dört danuķ danuķlık virseler ol sögülgem kişi begülü zinā idgenine ya ol sögülgem kişi zinā iddüm diyü (KFT 394a16).

datlu, tatığlı, tatlı, tatlu “tatlı” < tat “tat, lezzet” +lı/+lu+ (İM 302a6, GT 341/1, KK 58/15, Kİ 63, RH 28a1, TZ 13a12, DM 4b2, CC I 37b, TA 29a5).

hurma ağaķı bar taķı kal’a bar taķı iki fiskıyye ber ikisi taķı tolog suf, tatlı köz suwından anda taķı andan köterürler (İM 302a6).

ay niçe kün-ler kirek kim güre bolsa tatlı aş (GT 341/1).

ve daħı tatlu naruñ kabuğın döğülmüş ancılaym (RH 28a1).

duzlu, tuzlu, tuzlı “tuzlu” < tuz “tuz” +lu+ (İM 416b4, KFT 268a21, Kİ 63, TZ 35a5, DM 4b2).

Şāfi’ī İmām: il kesilür it birle hırmada tip. Taķı balıķda dāhil bolur tuzlu balıķ taze balıķ ikisi taķı kuşda dāhil bolur tawuķ (İM 416b4).

Kaķan bir kişi yaş balıķ uğurlarsa ya kaķan duzlu balıķ uğurlarsa ol kişinüñ eli kesilmez.(KFT 268b21).

erkli “güçlü” < erk “güç” +li+ (İM 367b7, AHH18r1).

Taķı yaħşıraķı ol turur kim kişiler özi boğuzlamaķķa erkli bolğay kaķan kim kökçek boğuzlar bolsa. (İM 367b7).

Duşmandan seniñ erkli hıyınıñ bilä (AHH18r1).

etükli “çizmeli” < etük “çizme” +li+ (İM 176a5).

Ve eğer bu kişi etükli bolsa yā ‘özri bar bolsa küçi yitmese iki tizini koymaķķa ili ilinden burun rāstı ol iki ilini koyğay avval.(İM 176b5).

evlü, iylü“evli olan” < ev “ev”+lü+(KFT 375b1, Kİ 25, DM 21b5, TA 26b6).

Evlü kişini kaçan zinā idgenü için daşalyıp öldürmek için daşra çıkarırsalar bizim katımızda evvel şāhid başlar daşalamağa.(KFT 375b1).

inlü “enli” < in “en” +li+(KK 64/16, KFT 8a25).

ol vaqtın alur kim kaçan ol yıķılığan divāruñ yiri inlü olmasa. Bel kim(KFt 8a25).

kentli “kentte yaşayan” < kent “kent, şehir” +li+ (İM 103a1).

kentlilerge taķı revā bolmas tip medīnilerge anıñ üçün kim yağ kiri turur tip ayıttılar (İM 103a1).

kizli, kizlü “gizli” < giz “sır” +li/+lü+ (GT 221/5, KFT 233a13, TZ 35b9).

kizli ‘adāveti bar idi bir kün bu haţīb-ni körmege kilip (GT 221/5)

kişi ise kizlü danuķluķ virdüki işidilmez (KFT 233a13).

körkli, körklü, körklüg, körüklü, körüklü “güzel” < körk “gösteriş” +lü+ (GT 13/11, KFT 172a22, Kİ 80, MG 3a3, RH 8b4, TZ 57b13, CCI 38b, AHH 8v5).

nażm itip körkli du‘ālar zātiña / tañ hediyye keltürüp-men atıña (GT 13/11).

Eger habūslenmiş kişinüñ körüklü tonları olsa ol körüklü tonlarını şatğaylar.(KFT 172a22).

içinde kāmil körklü şıfatlar birle mütekemmil (MG 3a3).

andan şonra kızılı qaralığa urur bolsa körklü (RH 8b4).

kökkä, ayttı bu algışını (Bek körklü): (AHH 8v5).

kümüşli, kümişlü “gümüşlü” < kümüş “gümüş” +li/+lü+(İM 447a3, KFT 180a35).

Taķı revā bolur içmek kümüşli çanaķ içinde taķı olturmaķ kümüşli taht öze taķı saķlatğay kümüş yirini ya‘nī ağzını kümüşden (İM 447a3).

Kaçan bir kişi kümüşli muşhaf uğurlasa ya altunlu muşhaf uğurlasa (KFT 180a35).

ꞗutlı, ꞗutlu, ꞗutluę “ꞗutlu” < kut “uçur, baht” +lu+ (GT 123/13, Kİ 68, RH 1b3, TZ 30b7, DM 24a12, TA 28b10).

tutup muꞗaꞗkık-lar Őuĥbetine kitürdi alarnığ ꞗutlı (GT 123/13).

turur ve dağı atlarda ꞗutlu topuğlu bolur dağı (RH 1b3).

ꞗuyruęlı “ꞗuyruklu” < ꞗuyruk “ꞗuyruk” +lu+ (İM 387b2).

Taęı ayıttı Ebū Yūsuf Muĥammed antda tutulmas ꞗuyruklu ruĥab yise (İM 387b2).

küçli, küşli, küçlü “güçlü” < küç “güç” +lü+ (İM 79a6, GT 311/11, KFT 142b14, MG 27a1, RH 10a5, TZ 68a10, CC I 49b, TA 27b12, BV 3b10).

Tağı Nebī ‘aleyhi’s-selām ayıttı: kim kim sewse kişilerden küçli bolęay tevekkül kılsun.(İM 79a6).

beyük boy-lı küli kişi-ler kıoyarlar ĥattā kilgen (GT 311/11).

Anuç içün kim iki kiŐinüę Őözi küçlüdür bir kiŐinüę Őözinden (KFT 142b14).

turur ‘ayb-sız ağır Őünüdin eger sen küçlüğ (MG 27a1).

küçlüerek tüzerek bolur atnığ yaĥŐısı oldur (RH 10a5).

takı iyer turgan yiri at-nığ berk küçli bolęay (BV 3b10).

kümüşli, kümüŐlü “gümüşlü” < kümüş “gümüş” +lü+ (İM 447a3, KFT 280a35).

Tağı revā bolur içmek kümüşli çanak içinde tağı olturmak kümüşli taĥt öze tağı Őaęlatęay kümiş yirini ya‘nī ağzını kümüşden (İM 447a3).

Ķaçan bir kişi kümüŐlü muşhaf uğurlasa ya altunlu muşhaf uğurlasa (KFT 280a35).

sağliğ “sağlık” < sağ “sağlık, esenlik” +lığ+ (İM 196a1, GT 353/8).

yā ayıtsa: ey Tēęri in‘ām kılgıl mēnim öze, yā ayıtsa: aŐliĥ kılgıl mēnim iŐimni, yā ayıtsa sağliğ rüzī kılgıl mağa yā ayıtsa (İM 196a1).

barça ziynet-ni solęa bir-dün ayttı sağ-ęa sağ-lığı (GT 353/8).

sevgüli, sevgülü, sewüglü “sevgili, sevilen kimse” < sevgü “sevme” +li/+lü+ (İM 200b5, KFT 372b21).

sewüglü degül tēp. Taķı yaķşıraķı ol turur kim oķımaķnı tüz kılğay kim berābar bolğay barça terāvīh içinde (İM 200b5).

ol daşlangan kişinüñ ħatı yavukı olğay ol vaķtın ol kişige sevgülü degüldür ol kişinüñ ölecek yirini daşlamaķlık (KFT 372b21).

türlü, dürlü, türlü, türlüg “çeşitli” < tür “çeşit, tür” +lü/+lüg+ (İM 141a4, GT 193/12, Kİ 38, MG 18a2, İN 48b7, CC II 71a4/5).

oşanıñ kibi-turur bir türlüg ot-turur taķı kuruğ ot taķı ol nēse kim yerde biter neçe kim turur bolsa yer öze (İM 141a4).

köp ve-lıkin biş türlü t̄ayife-ge müselleme turur evvel (GT 193/12).

munça türlüg ‘ilm ve sanā’at munıñ içinde müctemi’ (MG 18a2).

bolur uş andan daķı yidi türlü ‘ayb ħāşıl (İN 48b7).

oguluñ saa keydirdi türlü türlü keyitlerni (CC II 71a4/5).

uluğluğ, uluğluğ, ululuk, ululuğ “büyüklük” < uluğ “ulu” +luğ+ (İM 276a7, RH 3a6).

sēn bilür sēn anı mēnden ēy uluğluğ ēyesi taķı kerem ēyesi (İM 276a7).

devlete hanlıķa ve sa’adatğa ve ululuğa (RH 3a6).

uslu, uslı “uslu” < us “akıl” +lu+ (İM 400a3, TZ 24b11, TA 27b1).

Taķı kiçkez oğlan kim uslıça-turur, uluğ kişi kibi-turur ya’nī revā bolur mükāteb kılmağ kiçkez ħulnı (İM 400a3).

yaralı, yaralu “yaralı” < yara “yara” +lı+ (İM 121a8, KFT 302a2, RH 19b1).

Eger bolsa ābdast endāmlarınñ azraķı yaralı bolsa taķı öküşregi sağ bolsa rāstı ol kişi sağ yēni yūwgey taķı yaralı yerge mesh kılğay eger mesh kılmağ ziyān kılmas bolsa. (İM 121a8).

yol kesseler kişilerni yaralu idseler (KFT 302a2).

çoķı andan bolur kim at andan burun yaralu (RH 19b1).

yaşlı, yaşlu “yaşlı” < yaş “yaş” +lı/+lu+ (İM 248b7, GT 271/10, KFT 33a44).
taķı kimge kim vācib bolsa anıñ öze yaşlı sıgır ol tapulmasa alğay (İM 248b7).
Men ayttım iy uzun yaşlı ana kil / yiter kısqā kıl imdi hīle-den il (GT 271/10).
kim ol kırnaķ yaşlu kırnaķ ol kızımdur (KFT 33a44).

yazuklı, yazuklu “günahı olan kimse” <yazuk “günah” +lı+(İM 50b8, KFT 224b28, KF 198b7, MS 22a3, CC II 61a5).

yazuksız yā mü‘min çıkar yazuklı tevbe kılıp, yā mü‘min çıkar yazuklı tevbesiz. (İM 50b8).

danuķ kiñlik içindedür ya‘ni ol danuķ yazuklu olmaz (KFT 224b28).

Yā Allāh, eger bu kişi şālīh olsa arıt şālīhlīķ bile yazuklu olsa yazuğı bađıšla, rahmet eyle (KF 198b7).

ol kişi kaçan olsa kaçd birle yazuklu olur (MS 22a3).

astru ulu yazuklu tur-men mēnim yaman işlerimden (CC II 61a5).

yüklü, yüklü “hamile” < yük “yük” +lü+ (TZ 13a1, KK 61/22, TA 26/4, Kİ 96, İM 133a3, GT 289/12).

Nifās ol ķan-turur kim ođlan tođandan sođra çıkđan ķan-turur. Ol ķan kim yüklü ĥatun körer anı evval tolğaqda yāhūd (İM 133a3).

ĥikāyet şeyĥ sa‘dī aytur bir faķīr ivdeşi yük-lü (GT 289/12).

3.2.1.1.27. +IK+ / +IUK+ / +IH+ / +IH+

Türk dilinde yer ismi, alet ismi, meslek ismi, soyut isim ve sıfat türeten bu ek işlek kullanılmaktadır (Banguoğlu, 1974, s.193-196; Hatipoğlu, 1981, s.102-106; Ergin, 1998, s.155-157; Korkmaz, 2007, s.55-58; Clauson, 2007, s.189).

Eski Türkçede *ađılıķ* “hazine”, *bāđlik* “bey olmaya uygun”, *adđırlık* “aygır olacak”, *özlük* “şahsi”, *yimişlik* “meyve bahçesi”, *ķunlık* “hapishane”, *bugralık* “buğra olacak”, *sıwluķ* “su kabı” gibi örneklerdeki bu ek Moğolcadaki şlevi gibi soyut-somut isim ve sıfat türetmektedir (Gabain, 1988, s.44; Tekin, 2003, s.84).

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde *bedüklük*⁹⁸ “büyüklük”, *birlik*⁹⁹ “birlik”, *baylık*¹⁰⁰ “zenginlik”, *agırlık*¹⁰¹ “ikram”, *amulluk*¹⁰² “sakinlik” örnekleri Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde *açlık*, *arıklık*, *barlık*, *bütünlük*, *ķulluk*, *tiriglik*, *yawuzluk* örnekleri bu ekle türemiş isim ve sıfat görevindeki sözcüklerdir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.188).

Kıpçak Türkçesi metinlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde fonetik bir özellik olarak kalın sıradaki kelimelerde ekteki /k/ ünsüzü sızıcılaşarak /h/ olmuştur (Güner, 2013, s.1607; Çetin Milci, 2014, s.69; Akbulut, 2017, s.54; Sarıten, 2019, s.849; Karamanoğlu, 2019, s.29-30). Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde bu ekle ilgili yer alan bilgiler şunlardır:

TZ’ de isimlerden mastar yapmak için +IİK+, +IUK+ ekinin kullanıldığı ve aynı zamanda *almaklık* “almak”, *birmeklik* “vermek” kelimelerindeki gibi +mAK+ eki ile birleşerek fiil mastarında olabildiği belirtilmektedir. İsimlerdeki mastar eki dört işlevde kullanılmaktadır:

1. Mesafe (zaman aralığı) bildirir: *aylık* “aylık”, *yillik* “yıllık”, *eynelik* “haftalık”, *künlük* “günlük”, vb.

2. Bir şeye hazırlanmış olmak anlamında kelimeler türetir: *namazlık* “namaz kılmak için hazırlanmış şey”, *yamalık* “yama için hazırlanmış şey”, *taraklık* “taramak için hazırlanmış şey”, vb.

3. Keyfiyet “nitelik” ve kemiyet “ncelik” anlamı bildiren kelimeler türetir: *neçilik* “nitelik”, *niçelik* “nicelik”,

4. Sayılara eklenir: *birlik*, *ikkilik*, *üçlük*, *dörtlük*, vb. (TZ 49b-50a, 62a).

Kİ’in gramer bölümünde bu ekin sadece +IİK+ biçimi varken sözlük bölümünde +IUK+ şeklide yer almaktadır ve ekle ilgili yer alan bilgiler şunlardır:

1. İsim mastarıdır: *balıklık* “balıkla ilgili”, *beylik* “beylik”, vb.

⁹⁸ KB beyit 7.

⁹⁹ KB beyit 13.

¹⁰⁰ KB beyit 313.

¹⁰¹ KB beyit 264.

¹⁰² KB beyit 325.

2. Bir şey için hazırlanmış olmak: *yamalık* “yama için hazırlanmış olan şey”, *vb.*

3. Fiilde mastarın anlamını pekiştirmeye için kullanılmaktadır: *kelmelik* “*gelmek*”, *vb.* (Kİ s.108-109, s.114).

KK’de bu ekin sadece *+IİK+* şekli gösterilse de *+IUK+* şeklide bulunmakla birlikte *yaşılılık* “iyilik”, *yamanlık* “fenalık, yabanlık”, *yokluk* “yokluk” örnekleri verilmektedir (KK 30b).

İH’de *alplık*, *yaşılılık*, *iyilik*, *yamanlık*, *beylik*, *yokluk* örnekleri ile mastar işlevinin olduğu ve *kölgelik* “şemsiye” örneği ile alet ismi türettiği bilgisi yer almaktadır (İH 36a).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde yaygın kullanımı olan bu ekin yer isimleri, alet isimleri ve soyut isimler türetmektedir. Kırgız Türkçesi ve Kazak Türkçesinde *+IİK+*, *+IUK+* şekilleri kullanılmakla birlikte *+DIK+*, *+DUK+* şekilleri de kullanılan bu ek *utunluk* “odunluk”, *orındık* “sandalye”, *biyiktik* “yükseklik”, *batıldık* “kahramanlık”, *booluk* “baş”, *oyduk* “yama”, *körkömdük* “güzellik”, *caştık* “gençlik”, *vb* (Öner, 1998, s.36-37). Karakalpak, Nogay ve Tatar Türkçelerinde *+IİK+*; Başkurt, Kırım-Tatar, Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerinde *+IİK+*, *+IUK+* şeklinde kullanılan ek *çüplék* “çöplük”, *yuklık* “yokluk”, *taşlık* “kayalık”, *künlük* “günlük”, *batırlık* “yiğitlik”, *aşlık* “mahsül”, *közlük* “gözlük” gibi örnekler oluşturmaktadır (Sağlam, 2014, s.109-110).

Ekin işlevleri:

-Topluluk ismi türetmiştir:

ağaçlık, *ağaçlık* “ağaçlık” < ağaç “ağaç” +lık+ (İM 255b6, DM 6a2).

Ve eğer anı kamaşlığı kılsa yâ ağaçlık kılsa yâ ot bitmek için kılsa anı içinde ‘öşr vâcib bolur (İM 255b6).

-Zaman ismi türetmiştir:

aylık “otuz günlük” < ay “ay” +lık+ (İM 337b7, KFT 106a4, TZ 35b4).

Takı Ebū Yūsuf’dan: bir aylık nafağa artuqsı bolğay kayıtğandan sonra takı yitgen (İM 337b7).

Uşbu sekiz aylık oğlan menüm uşbu evümdedür didi.(KFT 106a4).

-*Ünvan, rütbe ismi türetmiştir:*

beglik, beylik “beylik” < bey “bey” +lik+ (KK 23/16, KFT 370a32-33)

bir iklimnuñ beglikini virse ya ulu bir şārnuñ beglikini virse imdi ol kişi (KFT 370a32-33).

-*Soyut ve somut isim türetmiştir:*

ağırlık “ağır olma durumu” < ağır “ağır” +lık+ (MG 87a8).

uzunluğı üç qarış buçuq turur ağırlığı iki batman (MG 87a8).

arğunluk “yavaşlık” < arğun “yavaş” +luk+ (İM 107b1, MG 10a4).

Kağan kim suf za ‘if yürüse eyle kerek kim āb-dast algay arğunluk birle (İM 107b1).

iyer-niñ ilgerü qaşın tutup arğunluk (MG 10a4).

ayrılık, ayrılık, ayruluk “ayrılık” < ayrı “ayrı” +luk+ (KFT 402a17).

ol oğlanuñ arasında ayruluqa ol oğlan nafaqadan ‘āciz olduğı (KFT 402a17).

bulukluk “geçimsizlik” < buluk “geçim” +luk+ (TZ 26a1).

çevüklük “çeviklik” < çevük “çevik” +lük+ (MG 76a6).

sançdı timegeyler aşl bu işlerde çevüklük (TZ 26a1).

danukluk, tanihlik, tanukluk “tanıklık” < danuk/tanuk “şahit, tanık” +lık+ (İM 398a8, GT 30/3, KFT 364a15, İN 27a5, KF 39b4, DM 20b14, CC I 28a, MS 3a3).

Tağı Ebū Yūsuf Muħmmed katında tanukluk revā bolmas tağı ħber birülür beyān (İM 398a8).

sultān ħıdmatında kanına tanuklukbirdi-ler (GT 30/3).

iki danuk danukluk virse zeyid zinā kıldı diyü (KFT 364a15).

kılmak tanukluk virür anıñ rastlığı üzere (İN 27a5).

İslām nedir? Eyitti: Tanukluk virgey sen Tağrı ta’ālādan özge Tağrı yok! (KF 39b4).

Tanukluk virmek Tağrı’dan özge Tağrı yok ħağ (MS 3a3).

delülük, delülük, telilik “delilik” < delü “deli” +lik/+lük+ (İM 101a8, KFT 162b4, RH 29a9, KF 246b3, TA 35a4).

Tağı biri mecnün kişi yüwünmek tutrur kaçan kim ayınsa delülükden tağı mağat ayıttılar sewüglüler içinde (İM 101a8).

Ol üçün birisi delülükdür ya‘ni kaçan kişi telü olsa ol (KFT 162b4).

kerek delülük dermānı oldur kim ayunuñ (RH 29a9).

Zāhir rivayetde farkı yoğdur aslı delülük bile (KF 246b3).

duzluk, tuzluk “tuzluk” < duz “tuz” +luk+ (İH 20, İM 449b7, Kİ 63).

Tağı tuzluknı koymak ötmek öze mekrüh turur (İM 449b)7.

edgülik, egilik, eygülik, eygülik, iygülik, izgülik “iyilik” < edgü “iyi” +lik/+lük+ (İM 10a7, GT 353/11).

Eger ayıtsa tilemes men kim körge men fülān kişini edgülik birle yāhūd ayıtsa sewmes men (İM 10a7).

yamaña eygülik kıl ay saḥī ir (GT 353/11).

esrüklik, esrüklik “sarhoşluk” < esrük “sarhoş” +lik/+lük+ (İM 411a1, KFT 384a18, KF 205b7).

Tağı had urulmas ançağa tigrü kim kitkey andan esrüklik. (İM 411a1).

esrükliki kidgenden şonra ola kim ol kişi da‘vī (KFT 384a18).

Anuñ bile ölüm esrükliğı kenz olur, muvanis olur sadağa virgen kişi bile türbede dağı kölge olur(KF 205b7).

hiçilik, kiçilik, kiçilik “küçüklük” < kiçi “küçük” +lik/+lük+ (GT 289/6, KFT 265b6, RH 32a6).

kiçi-lik hāletinde anasına ol munuñ kibin kılsa bar (GT 289/6).

kul ne sözleyübilür olsa ne ol kuluñ ‘aqlı olsa kiçilikinden imdi İmām Ebū Hanīfā (KFT 265b6).

atnı kiçilikden öğretmesen ri‘āyet idüp (RH 32a6).

ğarağılık, ğarağlık, ğarağguluk “karanlık” < ğarağgu +lık/+luk+ (İM 67b2, GT 131/3, KF 80a2).

Tağı kim kim ayıtsa: imān nūr turur tağı küfrlük ğarağguluk turur. Ni vađt kim ıkısa (İM 67b2).

kim ğarağg-luk içinde tapılır āb-ı ğayāt (GT 131/3).

ğarağlıkda namāza muntazır olmak namāzdan sonra ol ğazālıkdur.(KF 80b2).

ğonuğlık, ğonuğluk “misafirlik” < ğonuğ “misafir” +lık/+luk+ (İM 274a4, KFT 138b2, Kİ 74, CC I 39b).

Tağı mubāh bolur amak ‘özr birle tağı ğonuğluğa ündemek ‘özr turur. (İM 274a4).

Kim ol ğādī Ğaan ğonuğluğa yā’ nī toya ünleseler varmağay.(KFT 138b2).

oğrılık, oğruluk, oğurluk, oğurluk “hırsızlık” < oğrı “hırsız” +lık/+luk+ (İM 420b8, GT 113/4-5, İN 24b7, KF 206b1).

Ve eğer il kesilse oğrılık içinde tağı oğurlansa andan yok turur ağar tağı oğrı iyesine kim keskey ilin ikinci oğrınığ. (İM 420b8).

cehān seniğ öze ol ğadar mı tar bolup idi kim oğrı-/lık itmediğ illā teğri ivinden ol ayıttı (GT 113/4-5).

anuç için eydürler kim ol oğrılık itmeğe (İN 24b7).

küç birle almış olmaya, oğurluk māl bile olmaya, hayınlık mālı bile olmaya, reşvet mālı bile olmaya (KF 206b1).

safuğluk, savuğluk, sovuğluk “soğukluk” < safuğ “soğuk” +luk+(İM 105b4).

ābdast almak revā bolmas anığ birle eğer ğoyulmasa tağı sufınığ safuğluğı bāđı ğalsa ābdast almak revā bolur (İM 105b4).

susuzluk “susuzluk” < su “su” +suz+lık/+luk+(KFT 386b35).

Dağı ol kişi susuzluğı ğadacan ğadar ise (KFT 386b35).

teğrilik “tanrıya ait” < teğri “tanrı”+lık+ (İM 36a1, GT 92/10, CC II 71a12-13).

üçüncü bölegi: biz kördük İsa'dan kulluk kılmaknı taķı Teñrilik işini, attamas biz İst'ge Teñri tip ni kul tip. (İM 36a1).

kim mışır mülkine mağrūr bolup teñri-lik (GT 92/10).

könüldegi sagınçı/ barça Teñrilik us érür barça hakıl birlik turur (CC II 71a12-13).

tünlük, tüñlük "pencere" < tün "gece"+lük+ (Kİ 40, TZ 17a3, CC II 60a32).

uluğluk, ululuk, ululuk "büyüklük" < uluğ "büyük"+luk+ (İM 276a7, GT 97/4, RH 3a6, KF 30a4, CC II 38a27).

sen bilür sen anı menden iy uluğluğ iyesi taķı kerim iyesi (İM 276a7).

uluğ-luk ol degül kim ulularnı / yaramas lafz birlen yād kılgay (GT 97/4).

devlete hanlıķa ve sa'datğa ve ululuğa (RH 3a6).

Yā Allāh! Sen ululuk eyesi sen kerim sen muħkem kuvvet eyesi sen (KF 30a4).

yaħşılık "güzellik" < yaħşı "güzel"+lık+ (İM 483b3, KK 32/9, MG 91b5, KF 133a3, MS 5b1, AB 16/14).

Taķı mu'teber bolmas işlemegi taķı yaħşılıķı (İM 483b3).

dögül bel-kim işi yaħşılıķından taķı işkali yaħşılıķındım(MG 91b5).

yaħşılık bile oqurım Qur'ānı fikir bile, rükū' eylerin miskīnlik bile (KF 133a3).

daħı ölü namāzı kılmak kibi daħı yaħşılıķı buyurmak kibi (MS 5b1).

yalğuzluk, yaluzluk "yalnızlık" < yalğuz "yalnız, tek" +luk+ (İM 125a7, GT 204/10, KF 14b4).

ķurı yirge yitmese āb-dast alğay ve eğer ikisinden birisine yitse yalğuzluk hāletde rāstı ol ķurı yirni yuwğay taķı teyemmüm kılgay (İM 125a7).

hattā yalğuz-luk vahşeti anıñ birlen munşaríf bolsun GT 204/10).

Ol 'ilim ünsdür yaluzlıkda yoldaşdur (KF 14b4).

yarıhlıh, yarıklıh, yarıklık, yaruqluk "aydınlık" < yarıh "ışık" +lıh+ (İM 67b3).

ķişilerden yaruqluk kirür anıñ içine karañkuluk anıñ ķadarınça taķı ni vaķtda artsa ol ikisiniñ birisi taķı birisü iksilür (İM 67b3).

yoksulluk, yoqluluk “yoksulluk” < yoksul “fakir” +luk+ (İM 86b5, GT 349/5, KK 23/14, KFT 407a10).

zine kılmak yoksulluk keltürür tip taķı ‘ömrni kıskartur tip (İM 86b5).

bay-lık birsem meşgul bolur sen yoksul-luk birsem (GT 349/5).

ol borçlu kişinüñ yoqluķına hüküm idmek içün (KFT 407a10).

3.2.1.1.28. +(I)n+/(U)n+

Türk dilinde vasıta hali olarak kullanılan bu ek bazı kelimelerde kalıplaşarak birliktelik anlamına sahip kelimeler türetmektedir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.59). Bu ekin Eski Türkçede “ilgili olma, akrabalık bildirme” sıfatları türeten +(A)η ekiyle kurulan isimlerden bazılarının bizde +(I)n eki ile olduğu ve /η/ sesinin /n/ olduğu düşünülmektedir (Korkmaz, 2007, s.61).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi eserlerinde *öñin, arķun, terkin, alın, boyun* gibi isimler türetmektedir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.59; s.188).

İncelenen Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde organ ismi ve sıfat türettiği tespit edilmektedir (Güner, 2013, s.1607; 2020, s.125; Akbulut, 2017, s.55; Sarıtken, 2019, s.849).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak, Karakalpak ve Bağkurt Türkçelerinde +(I)n+; Kırgız Türkçesinde +(I)n+, +(U)n+ şeklinde yer alan bu *ek erkin “serbest”, moyun “boyun”, otın “odun”, tigin “anlamsız”* gibi örnekler türetmektedir (Sağlam, 2014, s.113).

Ekin işlevleri:

-Organ isimleri türetmiştir:

alın “ön, ileri, cephe” < al “ön”+(ı)n+ (İM 128b3, GT 100/11, KK 35/5, Kİ 19, MG 8a1, RH 8b3, TZ 11a12, KF 148b6, DM 13a4, TA 21a3, CC I 47b11, 48/8).

etük ökçesinden meger kim rāstı iki ayakının alını etük içinde bolsa mesh kılğan yerde bardur ol kişiye kim mesh kılğay (İM 128b3).

alınında yavaş koy bigin müşfik yār (GT 100/11).

alın kaşı kögsine urup ağırtmasun taķı fāris (MG 8a1).

ķutlu bolur ve daķı kızıl at alını ağıraķ bolsa (RH 8b3).

Evvel yire yetişgen iki dizi olsun andan şonra iki kol, andan şonra alını, andan şonra (KF 148b6).

boyun “boyun” < boy “boy” +(u)n+ (İM 136b5, GT 130/4, KK 60/16, Kİ 37, MG 34a7, İN 35a8, TZ 16b7, DM 21a13).

rivāyet kıldı bir hatun namāz kıldı taķı boynunda boyun bağı bolsa anıñ öze arslan tişi yā tilkü tişi, yā it tişi bolsa namāzı (İM 136b5).

anıñ buyruğuna boyun sunmayın yüz kaytardı-lar (GT 130/4).

andın soñra süñü uçın ilin-din koyđıl boynıñ (MG 34a7).

yağırın ve biriboyundur dağı ol on (İN 35a8).

yağırın “kürek kemiği” < yağır “sırt” +(ı)n+ (İH 30, GT 89/3, MG 20a4).

dağı ol oğlan iğeç yağırınma ağır kamçı-lar (GT 89/3).

ayaklar-nı burunđı hālindin aynatmayın tā yađırınınıñ (MG 20a4).

-Sıfat türetmiştir:

uzun “uzun” < uz “uzaklık” +un+ (TA 27a6, DM 5a2).

3.2.1.1.29. +(I)nç+/(U)nç+/(I)ncI+/(U)ncU+/(I)nçI+/(U)nçU

Sayı isimlerine eklenerek sıra sayıları türeten +(I)nç+, +(U)nç+ ekini Eski Türkçede üçünç “üçüncü”, dörtünç “dördüncü”, bişinç “beşinci”, altınç “altıncı”, yitinç “yedinci”, sākizinç “sekizinci”, tokuzunç “dokuzuncu”, onunç “onuncu” gibi birçok örneği bulunmaktadır (Gabain, 1988, s.75, Tekin, 2003 s.84).

Ek hakkındaki görüşlerden ilki *-nti* ekinin kaynaşmış şekli olduğu yönündedir (Clauson, 2007, s.191). Bir başka görüş ise ekin aslının *-nç* olduğu ve isimden isim yapan *-nç* eki ile *-i* iyelik ekinin birleşimiyle kalıplaşarak *+nçI+* şeklinin oluştuğu yönündedir (Ergin, 1998, s.168-169; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.188).

Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi ve Kıpçak Türkçesinde +(I)nç+, +(U)nç ekinin yanı sıra +(I)nçI+, +(U)nçU+ şekli de kullanılarak sıra sayıları türetmektedir (Hacıeminoğlu, 1996, s.62; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.59, s.188, s.326; Güner, 2020, s.125).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde sayılara eklenerek sıra bildirmektedir (Güner, 2013, s.1607; 2020, s.125; Çetin Milci, 2014, s.69; Akbulut, 2017, s.55; Sarıtken, 2019, s.849). Ayrıca Töre

Bitigi adlı eserde sıra sayıları yazı ile yazılmayıp, rakamların sonuna “5-inçi, 3-unçu” örneklerindeki gibi bu ek getirilmesiyle oluşmaktadır (Akbulut, 2017, s.55).

TZ ve KK’de bu ek *birinçi, ikkinçi/ikinçi, üçünçi/üçünçü, dörtünçi, beşinçi, on birinçi, on ikkinçi* gibi sıra sayıları türetmektedir (TZ 61b, KK 75a).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde varlığını koruyarak sıra sayısı oluşturan bu ek Kazak, Karakalpak, Nogay Türkçelerinde $\text{ş} > \text{ç}$ ses değişimi sonucu $+(I)n\text{ş}I+$ eki altınşı “*altınçı*”, *birinşi* “*birinci*”, *onınşı* “*onuncu*” gibi örneklerde geçmektedir. Başkurt Türkçesinde ise $\text{ş} > \text{s}$ ses değişimi sonucu $+(I)n\text{s}I+$, $+(U)n\text{s}U+$ eki *altınsı* “*altınçı*”, *üşünsü* “*üçüncü*” gibi örneklerde tespit edilmektedir. Kırgız, Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerinde $+(I)n\text{ç}I+$, $+(U)n\text{ç}U+$ eki *ekinçi* “*ikinci*”, *birinçi* “*birinci*”, *dörtünçü* “*dördüncü*”, *ortançı* “*ortancı*”, *neçençi* “*kaçıncı*” örneklerini oluşturmaktadır. Tatar Türkçesinde dar ünlülü $+(I)n\text{ç}I+$ şekli ile *bêrençê* “*birinci*”, *altınçı* “*altınçı*” örneklerini oluşturan ek Kırım-Tatar Türkçesinde dar ünlülü $+(I)n\text{ç}I+$ kullanımını ile birlikte ilk ünlüsünün yuvarlak $+(U)n\text{ç}I+$ şekli de bulunarak *birinci* “*birinci*”, *dörtünçi* “*dördüncü*” gibi sıra sayı sıfatları oluşturmaktadır (Sağlam, 2014, s.113-114).

Ekin işlevi:

-Sıra sayı isimleri türetmiştir:

altınçı “altınçı” < altı “altı” +nçi+ (GT 16/4, MG 5b6, RH 13a7, TZ 61b5, KF 187b4, MS 32a3).

altınçı bāb qarı-lıķ dağı za’ıf-lıķ şıfatı içinde turur(GT 16/4).

altınçı fenni top urmaķda (MG 5b6).

ve dağı altınçı yılda dişlerniň başları qararur (RH 13a7).

biri vaķtur, biri huţbedür. Altınçı zıkr eyler nevādir şalātda (KF 187b4).

Altınçı, söylemegey su evinde. Bu delil birle haber virildi.(MS 32a3).

bir(i)nçi “birinci” < bir “bir” +(n)çi+ (KK 67/12).

beşinçi, beşinçi, bişinçi “beşinci” < beş “beş”+inçi+ (GT 16/3, KFT 396a47, MG 5b5, RH 13a6, MS 31b3).

bişinçi bāb ‘ıŝķ dağı yigit-lik şıfatı içinde turur(GT 16/3).

Bişinçi söğülgen kişi hāzır olmadın urdı (KFT 396a47).

bişinçi fenni oķ atmaķda (MG 5b5).

bişinçi yılda çıkar bolur dahı düz bolur(RH 13a6).

Bişinçi şükr eylemekdür Allāh'a. (MS 31b3).

ekinçi "ikinci" < eki "iki" +nçi+ (GT 15/13, KK 67/12, KFT 396a38, Kİ 18, MG 5b2, İN 31b1, TZ 61b2, KF 53b5, MS 14b1, KZ 47/1).

ikinçi bāb fuḡarā ahlākı içinde turur (GT 15/13).

İkinçi mescid içinde urdı haddı.(KFT 396a38).

ikinçi fenni sünü tutmaḡda (MG 5b2).

bolḡay aḡa süvenip atḡaysın ikinci (İN 31b1).

Andan sonra ikinci taş bile ileyinden ardına (KF 53b5).

evvel künde şol vaḡt ikinci irte çıḡduḡda dahı kıldı (MS 14b1).

törtinçi, törtünçü, dördinci, dörtünçü < tört "dört" +inçi+ (GT 16/2, KFT 396a42, MG 5b4, İN 32a3, TZ 61b2, KF 13a3, MS 31b2, CC II 63a10).

törtinçi bāb sükūt fāyidesi içinde turur(GT 16/2).

Dahı dördünçi iki haddı biri biri ardınca urdı.(KFT 396a42).

törtinçi fenni ḡalkān tutmaḡda (MG 5b4).

turur dördünci oldur kim ol özi (İN 32a3).

'Alī, Taḡrı rāzī olsun andan dördinci kimdür yā Resūlu'llāh didi (KF 13a3).

Dördinci çıḡmaḡdur saḡ ayaḡı birle. (MS 31b2).

üçinçi, üçünçü, üçinci "üçünçü" < üç "üç" +inçi+ (GT 16/1, KK 67/13, KFT 396b24, Kİ 8, MG 5b3, RH 15b9, TZ 61b2, KF 53b6, MS 31a6).

üçünçi bāb ḡanā'at fazīleti içinde turur (GT 16/1).

Ol vaḡtın danuḡlıḡı sāḡıt olur. Üçünçi rivāyet budur (KFT 396b24).

üçünçi fenni ḡılıç-ḡa ta'alluḡ 'amellerde (MG 5b3).

üçünçi erḡelligi art ḡarıdan bolsa dahı (RH 15b9).

andan sonra üçünçi taş bile yanlarını sile başalsun (KF 53b6).

3.2.1.1.30. +rAK+/+rAh+

Eski Türkçe döneminden itibaren işlek olarak kullanılan bu ek pekiştirme eki olup karşılaştırma, üstünlük anlamlarına sahip sıfat ve zarf görevinde sözcük

türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.198; Hatipoğlu, 1981, s.137; Erdal, 1991, s.62; Ergin, 1998, s.172; Clauson, 2007, s.189).

G.Ramstedt, bu ekin isimden fiil türeten +rA+ eki ile fiilden isim türeten +g/+k ekinin birleşiminden oluştuğu görüşünderken; W. Bang, J. Deny ve K. Menges bu ekin Karakalpak Türkçesi ve Türkmen Türkçesindeki +*irak* ekinin kökeninin “*irak*” kelimesine dayandığı görüşünderler. Şerbak ise Sibiry ve Altay Türkçesinde “*biraz, birazcık*” anlamında olan “*arak~arak~arı*” kelimesinden geldiği görüşüne sahiptir (Kara, 2005, s.141).

Farklı bir görüş ise bu ekin +rAK+ şeklindeki kullanımının yaygın olduğu ve Eski Anadolu Türkçesi döneminden itibaren +rAK+ ekinin isme eklenme esnasında araya yardımcı ünlü aldığını, ekin sonunda yer alan -k sesinin bazen değişerek *artuğ-raq, yahşı-raq* örneklerindeki gibi -ğ ve -h olduğunu yönündedir (Ergin, 1998, s.172).

15.yüzyıla kadar işlek olarak kullanılan bu ek Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde üstünlük ve karşılaştırma görevinde *azrak, beğükrek, edğürek, süçigrek* gibi isimler türetmektedir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.59; Clauson, 2007, s.189). Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde eklendiği sözcüğe “*daha*” anlamını vererek isim, sıfat ve zarf olarak kullanılan kelimeler türetmiştir (Kalsın, 2004, s.116; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.188).

Kıpçak Türkçesi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerde üstünlük anlamında sıfat türetmektedir (Güner, 2013, s.1607; 2020, s.126; Sarıtken, 2019, s.849). TZ’de +rAK+ ekinin kullanımı şu şekildedir:

1. Küçültme görevinde *yağsıraq* “*güzelce*”¹⁰³,
2. Karşılaştırma ve üstünlük anlamında ağıdan *ulurağ* “*ondan büyük*”,
3. Sıfatları karşılaştırmada menden *yazucarağ* “*benden daha iyi yazıcı*”,
4. Tamlamada “*en*” ifadesi için *igrek* “*en iyisi*”,
5. Tafdil kipinin küçültmesinde *yağsıcarağ* “*azıcık güzel*”¹⁰⁴,
6. “*en ve daha*” anlamını oluşturmada *in eksikrek* “*en eksik, daha eksik*”,
7. Tamlayanın son harfi ünlü olduğunda *in ulusıraq* “*en büyüğü*” örneğindeki gibi -s sesi getirilir (TZ 46a, 55b-556a).

¹⁰³ +rAK+ eki TZ’de hem küçültme bölümünde (46a) hem de ism-i tafdil bölümünde (55b) gösterilmektedir.

¹⁰⁴ TZ’de +CA ekinin küçültme eki olduğu açıklanmıştır. bk. 45b.

Kİ'de karşılaştırma anlamını vermek için kullanılan *+rAK+* eki *barınçaq* “daha çok giden”, *yamanraq* “daha kötü” gibi örnekler oluşturmaktadır (Kİ, s.138).

İH'de *+rAK+* ekinin karşılaştırma anlamı kazandırmakta ve sıfat-fiil ile *-IcI / -UcU* eki üzerine “*yaqşırak, barucurak*” örneğindeki gibi eklenmektedir (İH 35b). Ayrıca aşırılık anlamında *eñ yaqşırağı* örneğini oluşturmaktadır (İH 65a).

KK'de ise ek sadece *+raq+* şekli ile bulunan ek *bu ondan yaqşırakdur* “bu ondan biraz güzeldir” örneğinde azlık ifade etmek için kullanılmıştır (KK 24/16).

Kıpçak gurubu Türk lehçelerinde Kırım-Tatar Türkçesi haricinde yer alan bu ek Kırgız Türkçesinde *+(I)rAAk+*, *+(U)rOOk+* eki *kiçireek* “aşırı küçük”, *küçtüüröök* “çok güçlü” gibi örneklerde yer almaktadır. Kazak, Karakalpak, Tatar, Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerinde *+rAk+* şeklindeki ek *kögirek* “daha mavi”, *erterek* “çok erken”, *kübrek* “daha çok”, *ullurak* “daha büyük”, *alaşarak* “daha alçak” gibi örnekleri oluşturmaktadır. Nogay Türkçesinde *+(I)rAk+* şeklindeki ek *añlırak* “daha düşünceli” gibi üstünlük anlamı taşıyan sözcük türetirken Başkurt Türkçesinde *+(I)rAk+* ve *+(U)rAk+* şeklideki ek *yaqşırak* “daha iyi” gibi örnekler oluşturmaktadır (Sağlam, 2014, s.114-115).

Ekin işlevleri:

-Eklendiği isimlerden üstünlük birdiren sıfat türetmiştir:

arğunraq “yavaşça, daha yavaş” < arğun “yavaş” +*raq+* (İN 27b9).

urğay arğunraq ve *dağı yay* költüğünde *durğay* (İN 27b9).

aşağaraq “aşağıca, daha aşağı” < aşağı “aşağı” +*raq+* (MG 12b7, RH 2a3-4).

üzenüde bik başğıl ökçeñ-ni aşağı-raq tutup (MG 12b7).

-lara yarar atlar bolur ve dağı andan aşağı-/rağı bolur ve dağı körklüsi nāzüki bolur (RH 2a3-4).

azraq “azca, daha az” < az “az” +*raq+* (MG 59a7, İN 28b9, CC I 31b8).

timürü birle buçuğındın az-raq ilgerü çıkar (MG 59a7).

kişiye eyle kerek kim nişānga azıraq kıyık (İN 28b9).

çoğrah, çoğraq “daha çok” < çok “çok” +*raq+* (MS 27a1).

kaçan oldı çoğraq dirhem kadarından (MS 27a1).

düşvārrak “daha zor” < düşvār “zor” +rak+(MG 18a1)

bolur haşşa bu ‘ilm-din düşvār-raq turur (MG 18a1).

ertarak’ “erkenden” < erta “sabah” +rak+ (AB 24/9).

ëgirek, yegrek, yigrek “daha iyi” < ëgi “yeğ, iyi”+rek+(İM 198a3).

ëy Tëñri, yarlıkağıl taķı rahmet kılğıl taķı sën rahmet kılğanlarınñ yëgregi sen (İM 198a3).

ķatıraq “çok şiddetli” < ķatı “sert” +raq+(KFT 372b25, MG 16b4, İN 27b1, CC II 64a14).

ħaddından ħamur içmeknün ħaddı ķatıraqdur (KFT 372b25).

ķatımda andın ķatıg-raq ‘ayb turur kim uruş (MG 16b4).

ķatıraq yürür burunķıdan diyip eyitdiler amma (İN 27b1).

ķısqarak “daha kısa” < ķısķa “kısa” +raq+ (İN 62b5).

oķnı ķısqarak ķılğay sen ve daħı munuñ (İN 62b5).

körüklürek “güzelce” < körklü “güzel” +rek+ (KFT 268b5, MG 90b8).

Anuñ içün kim bu nemeler mällarnuñ körüklürekidür. (KFT 268b5).

körklürek turur taķı san‘atı andın ğarib-raq (MG 90b8).

sevgülürek “en sevgili” < sevgülü “sevilen kimse” +rek+ (KFT 333a48).

İmām Muħammad eyiddi: mañan sevgülürek budur kim ol ķişi ol oğlanı azād idgey (KFT 333a48).

yamanrak “çok kötü” < yaman “kötü” +rak+ (CC I 32a12).

yücerak “çok yüce” < yüce “yüce” +rek+ (BV 6b24).

bolgay taķı iki yagırınları yücerak bolgay ħāriki (BV 6b24).

-Eklendiği kelimelere küçültme anlamı katmaktadır:

irterek “ertecik” < irte “sonra” +rek+ (TZ 46a).

yağşırağ, yağşırağ “daha iyi, daha güzel” < yağşı “iyi” +rağ+ (GT 12/10, KK 24/16, KFT 391a42, MG 8b2, İN 7a8, CC II 63a33).

eygü atı kalsa irniğ yağşırağ / sonra ıalğınça tolı altun revağ (GT 12/10).

körmedim kim senden yağşırağdur dise ya bir erge eyidse (KFT 391a42).

bolmağlık kışkadın yağşı-rağ turur anığ üçün (MG 8b2).

ta’at ve ‘ibadat kılmak oğ atmağdan yağşırağ (İN 7a8).

ağa yakşırağtur ilan alsa kensi ağızına (CC II 63a33).

3.2.1.1.31. +sAK+

İsimden fiil yapma eki +sA- ile fiilden isim yapma eki -k+’nin birleşiminden oluşarak *käksäk* “kinli”, *tapığsağ* “hürmet eden” gibi istek ve benzerlik anlamında sözcükler türetmektedir (Hatipoğlu, 1981, s.138-139; Banguoğlu, 1974, s.198; Gabain 1988, s.48; Clauson, 2007, s.189; Korkmaz, 2007, s.61). Türk dilinde bu ek ile türeyerek istek ile benzerlik anlamı taşımayan kelimelerin farklı bir ekle kurulmuş olabileceği görüşü bulunmaktadır (Erdal, 1991, s.157; Korkmaz, 2007, s.61).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde *tirigsek* “yaşayan”, *sarımsak* “sarımsak”, *malsak* “maa düşkün”, *yansak* “uygun”, *tapuğsağ* “hizmet eden”, *bağırsağ* “karaciğer”, *suesak* “suyu seven”, *yüksek* “yüksek” gibi sınırlı sayıda isim ve sıfat türetmektedir (Kalsın, 2004, s.117; Kara, 2005, s.147).

Kıpçak Türkçesi dönemine ait *İH*’de bir şeye düşkünlük anlamında kullanılan ek *evsek* “evinde aşırı bağı olan” örneğinde yer almaktadır (İH 35b). Ayrıca bir şeyi aşırı isteyen anlamına sahip isim türetmesinin haricinde organ isimi de türettiği tespit edilmektedir.

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde Kazak, Karakalpak, Tatar Türkçelerinde +sAk+ şeklinde yer alarak *alımsak* “alacak”, *kelimsek* “yabancı”, *bavırsak* “merhametli” gibi örnekler türetmektedir (Sağlam, 2014, s.115-116). Kırgız Türkçesinde +sAAk+, +sOOk+ şeklinde bulunmakta olan ek *alımsaak* “alacak”, *ölümsök* “ölü gibi hali olmayan” gibi örneklerde geçmektedir. Başkurt Türkçesinde +(m)hak+ olarak geçen ek *yoromhak* “çok hareketli”, *bavırhak* “merhametli” gibi

örnekler oluştururken Kumuk, Kırım-Tatar, Karaçay-Balkar ve Nogay Türkçelerinde tespit edilememektedir (Kara, 2005, s.147-148).

Ekin işlevi:

-İstek bildiren isimler türetmiştir:

ersek “erkek isteyen, erkeğe düşkün” < er “erkek” +sek+ (Kİ 11, TZ 33b3).

evsek “evine çok bağlı olan” < ev “ev” +sek+ (İH 35b).

-Organ ismi türetmiştir:

bağırsak, bavursak “bağırsak” < bağır~bavur “karın” +sak+ (TA 22b13).

kursak “kursak” < kuruğ “kuru” +sak+ (TA 11a12, TZ 16b8, CC I 36a7).

3.2.1.1.32. +sI+ / +sU+

Eski Türkçede bulunan +sIg+, +sUg+ ekindeki –g sesinin düşmesiyle oluşmuş ve eklendiği isme benzerlik, anımsatma anlamları kazandıran bir ektir (Banguoğlu, 1974, s.199; Hatipoğlu, 1981, s.139; Gabain, 1988, s.48; Ergin, 1998, s.170; Tekin, 2003, s.84; Clauson, 2007, s.189; Korkmaz, 2007, s.62-63).

Eski Türkçede +sIg+, +sUg+ şeklindeki bu ek isimden fiil yapma eki –sI+ ile fiilden isim yapan +g ekinin birleşimi sonucu oluşarak *yılsıg* “zengin” örneğindeki gibi benzerlik sıfatı ve bir şeye layık olmayı ifade eden sözcük türettiği düşünülmektedir (Gabain, 1988, s.48; Erdal, 1991, s.72; Tekin, 2003, s.84).

Karahanlı Türkçesi eserlerinde *begsig* “*bey gibi*”¹⁰⁵, *taşuk* “*nadir bulunan*”¹⁰⁶, *kuşığı* “*kul gibi*”¹⁰⁷ örneklerinde yer almaktadır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.59).

Harezmi Türkçesi döneminden itibaren –g sesi düşerek +sI şeklinde pekiştirme, miktar zarfı, küçültme anlamlarını taşıyan *yansı* “*yan*”, *artuqsı* “*fazlaca*”, *ağırsı*

¹⁰⁵ KB beyit 234.

¹⁰⁶ KB beyit 794.

¹⁰⁷ KB beyit 809.

“ağırca” gibi örnekleri oluşturmaktadır (Kalsın, 2004, s.118; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.188).

Kıpçak Türkçesi dönemine ait eserlerde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde yaygın kullanılmayan bu ek benzerlik ifade eden isimler türetmektedir (Güner, 2013, s.1607; 2020, s.127; Akbulut, 2017, s.55; Sarıten, 2019, s.849).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak Türkçesinde yeşilsü, Tatar Türkçesinde *yamansu* “neşesiz”, *alsu* “kızmızımsı”, *zähgärsü* “mavimsi” örneklerinde yer almaktadır (Keskin, 2017, s.381). Başkurt Türkçesinde +*hIw*+, +*hUw*+ olarak yer alan bu ek *garhıw* “mavimsi”, *ķumhüw* “somurtkan”, Kumuk Türkçesinde +*sUv*+ eki şeklinde *üstdensuv* “kibirli”, *ķızğançsuv* “cimri” örneklerini oluşturmaktadır (Sağlam, 2014, s.116).

Ekin işlevi:

-*Benzerlik ifade eden isim türetmektedir.*

artuqsı, artuqsu, artıhsı “fazla, üstün” < artuq +su+ (İM 42b7, TB 79v8, KZ 100v2)

Bilgil rāstı Ebū Bekr’niñ artuqsulını rāstı şah boldu taķı Qur’an birle taķı hadış birle. (İM 42b7).

Eğär ģaysi ermeni buyruģ etkäy kendiniñ salaçılarına islāmā artıhsı burun bu türlü saban sürmä, oraģ orma ya özgä işler, da ol salaçi anıķibik artıhsı istän ki naģis bolģiy edi anıģ kibik biy ol ki artıhsı aytı islāmā yazıģlıdır Teģriniñ alnına (TB 79v8).

Oldur Teģrim da ģutharuçım umsam ki seskänmägäymen artıhsı (KZ 100v2).

ayruhsu “farklı” < ayrık, ayruģ “başka” + su+ (KZ 204r3).

Algışlısen sen: Biy Teģri, atalarımızdan bizim övgövlü da ayruhsu biyiklängän atıģ seniñ meģlik (KZ 204r3).

kendirsi “kumaş parçası” < kendir “kendir” +si+ (DM 12b12).

3.2.1.1.33. +sIK+ / +sUK+

İsimden fiil türeten +sU- eki ile fiilden isim türeten -k- ekinin birleşiminden oluşarak *bağarsuk* “bağırsak”, *taşsuk* “hayrete değer olma”, *kınamsık* “ayıplanan”, *sumsuk* “yumruk”, *sümsük* “uyuşuk”, gibi örneklerde yer almaktadır (Hatipoğlu, 1981, s.138; Gabain, 1988, s.45; Erdal, 1991, s.158; Korkmaz, 2007, s.63).

Eklendiği kelimeye benzerlik anlamı katan bu ek Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde *bağarsuk*, *taşsuk* gibi az sayıda örnek oluşturmaktadır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.186).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde işlek olmamakla birlikte az sayıda isim ve sıfat türetmektedir (Güner, 2020, s.128).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız Türkçesinde +sIk+, +sUk+ eki taşsık “nadir, istenilen”, *torsuk* “tulmuş” örneklerinde yer almaktadır. Kazak ve Karakalpak Türkçelerinde +sIk+ eki *tilsuk* “göz, nazar”, *torsık* “kese, torba” örneklerini oluştururken Kıpçak grubunda yer alan diğer lehçelerde bu ekle örnek tespit edilememiştir (Kara, 2005, s.154).

Ekin işlevi:

-İsim ve sıfat türetmiştir:

tansık, taşsuk “şaşılacak şey, güzel, zarif” < tan “şaşma” +suk+ (İH 21, GT 146/7, Kİ 56, MG 13b3, TZ 23b13, CC I 80b10).

fazilet ve belâgat oturup her biri taşsuk lafîfe (GT 146/7).

siğir munda bir taşsuk hikmet bar turur (MG 13b3).

tımarsık “alçak, murdar” < tımar “tedavi” +sık+(TZ 14a7).

3.2.1.1.34. +sUI+

İsimden benzerlik fiili türeten +sI-, +sU- eki ile fiilden isim türeten -l+ ekinin birleşiminden oluşan bu ek dilimizde sayılı birkaç örnekte yer almaktadır (Ergin, 1998, s.170; Korkmaz, 2007, s.63). Clauson işlevi belli olmayan bu ekin alışkanlık bildiren +çIl eki ile alakalı olabileceğini söylemektedir (Clauson, 2007, s.190).

Türk dilinin tarihi sürecine bakıldığında Kıpçak Türkçesi dönemine kadar olan süreçte +sUI+ eki ile türetilen bir kelime ile tespit edilememiştir.

Kıpçak Türkçesi dönemine ait eserlerde *yoksul* kelimesi haricinde başka bir kelime türetiminde bu ek tespit edilememiştir (Güner, 2020, s.128).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde Kırım-Tatar Türkçesinde, Tatar Türkçesinde, Başkurt Türkçesinde *yoksul* kelimesi ile *+sUl+*, *+hUl+* eki yer alırken Karaçay-Malkar Türkçesinde *aksıl* “*beyazımsı*”, *köksül* “*mavimsi*” örneklerinde geçmektedir (Kara, 2005, s.149; Ercilasun, 2007, s.899).

Ekin işlevi:

İsim türetmektedir:

yoksul, *yoħsul* “fakir” < *yok* “yok” +*sul*+(İM 260b1, GT 50/1, KK 23/11, Kİ 96, TZ 27b6, CC I 49b, TA 28a8).

kaçan kim zekātın birse bir kişiğe saħınsa anı *yoksul* tip andan soğ bilgürse kim ol kişi bay irmiş yā hāşimīli irmiş, yā kāfir irmiş (İM 260b1).

bolmaq şı‘r *yoksul* irge kişi kilp aytmas (GT 50/1).

3.2.1.1.35. *+sIz+/+sUz+*

Eski Türkçede *ağısız* “*malsız*”, *idisiz* “*sahipsiz*”, *yazuksız* “*günahsız*” örneklerinde de görüldüğü üzere yokluk, eksiklik ve sahip olmama anlamında isim ve sıfat türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.201; Hatipoğlu, 1981, s.141; Gabain, 1988, s.48; Tekin, 2003, s.84-85; Clauson, 2007, s.191).

Ek hakkındaki görüşlerden ilki Eski Türkçede *+sIr+* eki ile ilişkili olabileceği yönündeyken ikincisi ise *+sIrA-* eki ile ilişkili olabileceği yönündedir (Gabain, 1988, s.48; Erdal, 1991, s.137; Clauson, 2007, s.194).

İsimden olumsuz sıfat türeten bu ek Karahanlı Türkçesi ile Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde *arığsız*, *asığsız*, *biligsiz*, *kıtsuz*, *tüpsüz*, *edebisüz* örneklerindeki gibi düzlük-yuvarlaklık ve kalınlık-incelik uyumuna girmiş ve işlek kullanılmaktadır (Hacıeminoğlu, 1996, s.15; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.59, s.188).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserleri ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşan eserlerde yokluk ve azlık bildiren sıfat türetmek için kullanılmaktadır (Güner, 2013, s.1607; 2020, s.128; Çetin Milci, 2014, s.69; Akbulut, 2017, s.55; Saritiken, 2019, s.849; Argunşah, 2019, s.326).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde yaygın olarak kullanılan bu ek sahip olmama ve çokluk anlamlarına sahip isimler türetmektedir (Ercilasun, 2007, s.762). Kırgız,

Kırım-Tatar, Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerinde +sIz+, +sUz+ olarak geçen ek *küçsüz* “güçsüz”, *acıvsuz* “merhametsiz”, *colsuz* “yolsuz”, *tüpsüz* “dipsiz” gibi örnekler türetmektedir. Kazak, Karakalpak, Nogay ve Tatar Türkçelerinde *esepsiz* “hesapsız”, *sansız* “sayısız”, *uvsız* “zehirsiz”, *yagımsız* “sevimsiz” gibi örneklerde bu ek +sIz+ olarak geçerken Başkurt Türkçesinde kelime başındaki s- sesinin h- olması nedeniyle +hız+, +hüz+ eki *ümüthüz* “ümitsiz”, *tüzhüz* “tuzsuz” gibi örnekler türetmektedir (Sağlam, 2014, s.119).

Ekin işlevi:

-Zarf olarak kullanılan sözcük türetmiştir:

añsız “bir anda, ansızın” < an “zaman” +sız+(GT 134/1, Kİ 24).

kim-irse anı tutabilmedi añsızda çıktı ol (GT 134/1).

-Yokluk ve sahip olmama anlamını taşıyan sözcükler türetmiştir:

arıksız, arısız, arısuz “kirli, temiz olmayan” < arık “temiz” +sız+ (MG 84a5, KF 85a2-3, KZ 171r7, MS 12a5).

tahir ya ‘nī munı arı-sız kişi arınmayın turtmağay taķı (MG 84a5).

Taņrı Ta ‘ālā қабул еylemez namāzı arısuz. (KF 85a2-3).

Yuvuñlanmadı maņa kim aruvsuz edi yürāki bilä, yañıldı mendän harsız da me dbat etmädim (KZ 171r7).

Қабүл еylemez Allāh Ta ‘ālā namāzı arısuz daķı (MS 12a5).

bilgisiz “bilgisiz” < bilig “bilgi” +sız+ (GT 42/11, KZ 36r1).

ol bilig-siz күндүзүн kim şem ‘i kālūri yaķar (GT 42/11).

Yazıñın oğlanlıñımnıñ menim da biliksizlikimdän menim aņmagın yoħsa aņ meni Biy yarlıgamañıña köre tatlılıñıña üçün seniñ ki tatlı da toğrusen Biy (KZ 36r1).

körksüz “çirkin, gösterişsiz” < körk “güzellik” +süz+ (GT 157/9, RH 2a5, CC I 38b).

hikāyet bir faķıñ irniñ iñen körksüz (GT 157/9).

ve daķı körksüzi bolur ve daķı edeblüsi (RH 2a5).

küçsiz “güçsüz” < küç “güç”+sız+ (MG 114a2, TA 27b13, KZ 121r2).

meger kim eyesi andın küç-siz bolğay ammā ağır birle (MG 114a2).

Küçlülärin bazıñ yayları imşandı, da küçsüzlär bardılar hıvat bilä (KZ 121r2).

öksüz, öksüs¹⁰⁸ “öksüz” < ög “anne” +süz (İM 429a2, TZ 39a7, KZ 195r3, TA 34a3).

Ammā bişde biri kısmet kılmur üç ülüş özge, bir ülüşü öksüzlerge taķı bir ülüşi miskinlerge (İM 429a2).

Bolsun oğlanları anıñ öksüz da hatunu anıñ tul (KZ 195r3).

sağsız, sağsuz “hasta” < sağ “sağ, sağlam” +sız+ (KK 60/4, KFT 75a13, CC I 38b23).

Dañı ol ıkrar idgen kişi sağsuz olsa. Dañı sağsuz olduķıdan (KFT 75a13).

sansız “sayısız” < san “sayı” +sız+ (GT 5/4, CC II 60b8, AHH 34r9, BV 1b2).

yana anıñ sansız sağışsız rahmeti-niñ yağmurı barçağa (GT 5/4).

salp kēşim sansız oñum (CC II 60b8).

asrı el köp, sansız (AHH 34r9).

yüz ming şükür ve sansız hamd ve senâ ol ‘âlem-lerni beslegen (BV 1b2).

tilsiz, tilsüz, dülsüz “dilsiz” < til < dil “dil” +süz+ (KFT 231a5-6, Kİ 40, RH 5b7, KZ 37/14, KZ 64r4, CC I 50a14).

ol kâdî hüküm idmezden burun ol danuķ tilsüz olsa, ya ol danuķ fısq idse ya ol danuķ (KFT 231a5-6).

renclü turur ve dañı kerek kim dilsüz bolmağay (RH 5b7).

Yoħsa men, neçik hulaħsız ki işitmâz da tilsiz ki açmaz azğm kensiniñ (KZ 64r4).

yazuķsız “günahsız” < yazuķ “günah” +suz+ (İM 50b8, GT 66/13, KZ 96v7, CC II 75a4)

¹⁰⁸ +sIz / +sUz ekinin +süs şekli sadece bu örnekte geçmektedir.

yā mü‘min çıkar yazuksuz yā mü‘min çıkar yazuklı tevbe kılip yā mü‘min çıkar yazuklı tevbesiz (İM 50b8).

andan kim yazuksuz kıan tökölünçe başından (GT 66/13).

Dügül yazıhım da dügül yañılmañım yazıhsız yürüdüm da toğru boldum (KZ 96v7).

nē kıynar-sēn ēç yazıksız ēgeç (CC II 75a4).

3.2.1.1.36. +şIn+

İşlek kullanımı olmayan bu ek renk isimleri türeterek yakınlık ve benzerlik ifade etmektedir (Hatipoğlu, 1981, s.145; Ergin, 1998, s.176; Korkmaz, 2007, s.66).

Ekin kökeni konusundaki iki farklı görüşün birincisi +çIn+ ekinden oluştuğudur, ikincisi renk isimlerine eklenen +Iş ekinin genişletilmiş biçimi olduğuna dairdir (Erdal, 1991, s.103; Clauson, 2007, s.190).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi eserlerinde karşılaşmadığımız bu ek için +çIn ekinin renk ismi türettiği görüşünü dikkate aldığımızda *kökçin* “kır” kelimesi karşımıza çıkmaktadır (Hacıeminoğlu, 1996, s.13; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.58).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde sadece bu ek sarışın örneğinde yer almaktadır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.326; Güner, 2020, s.130).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de bu ekin örneği tespit edilememiştir.

Ekin işlevi:

-Renk adı türetmiştir:

sarışın “sarışın” < sarı “sarı” +şın+ (Kİ 57).

3.2.1.1.37. +t+

Eski Türkçede çokluk eki olarak kullanılan ve zamanla bu fonksiyonunu yitiren isimden isim yapım ekidir (Banguoğlu, 1974, s.183; Hatipoğlu, 1981, s.146; Ergin, 1998, s.177; Gabain, 1988, s.46).

Eski Türkçede *sıgıt* “yas”, *tigit* “prensler”, *süt* “süt”, *tagşut* “manzume”, *uruñut* “savaşçı” kelimelerinin yer aldığı bu ekin eski çokluk ekidir (Gabain, 1988, s.46).

Karahanlı Türkçesinde *tigit* “*prensler*” örneğinde tespit edilmektedir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.59).

Kıpçak Türkçesi eserlerinde bu ek sadece *kanat* kelimesi üzerinde tespit edilmektedir (Güner, 2020, s.130).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Kazak ve Karakalpak Türkçelerinde bu ek *cigit/jigit* “*yiğit*”, *jasıt* “*yaşıt*”, *tübit* “*tüy*”, *salğıt* “*arazi vergisi*” gibi örnekler türetmektedir (Kara, 2005, s.156).

Ekin işlevi:

-Somut isim türetmektedir:

kanat, *hanat* “*kanat*” < *kana* “*kuş kanadındaki büyük tüy*” ++(İM 353b5, GT 346/1, Kİ 75, TZ 11b5, KF 8b6, TA 10b5, DM 12a12, CC I 65/24, AB 89/11).

Ve eger yoluxsa kuşniñ yünini taqı kanatını sındursa yā kedikniñ ayaqını kesse taqı çıksa kanatı birle uçup qutulmaqdan (İM 353b5).

işiksiz ivge ma‘rif-siz seyyāh kanat-sız kuşqa murād (GT 346/1).

Taḥḥik melā‘ikler kanatlarını döşer ‘ilim izdegenlere rāzī olğanıçun işlegene (KF 8b6).

3.2.1.1.38. +tU+

Fülden isim yapım eki ile karıştırılmaması gereken bu ek *parıltı*, *cıvıltı* gibi tabiat taklidi isim türeten ve Eski Türkçede aslı +dI+ şeklinde olan isimden isim yapım ekidir (Ergin, 1998, s.177, s.194).

Kıpçak Türkçesi eserlerinde yer ismi türeterek bir tane örnekte tespit edilen ek Kıpçak grubu Türk lehçelerinde görülmemektedir (Güner, 2020, s.130).

Ekin işlevi:

-Yer ismi türetmektedir:

kuytu “*kuytu*” < *quy* “*dip*” ++(İH 24).

3.2.1.1.39. +tUK+

Türk dilinde sık kullanılmayan bu ekin +dUrUk+ ekinin kısaltılmış şekli olabileceği görüşü harici bir bilgi tespit edilememiştir (Clauson, 2007, s.189).

Kıpçak Türkçesi dönemine ait incelenen eserlerde organ ismi türetme görevi ile bir tane örnekte tespit edilmektedir (Güner, 2020, s.130).

Ekin işlevi:

-*Organ ismi türetmektedir:*

kıltuğ “kıltuk” < kol “kol” +tuk+(İM 478b6, GT 186/7, KK 61/5, Kİ 74, MG 21b8, İN 27b8, TZ 4b2, CC II 65b 33, DM 13a10, TA 21b2).

Tağı ağız sasığı tağı kıltuğ sasığı tağı zinā kılmak ‘ayb-turur kırnak hakkında (İM 478b6).

kerem vağtın tutar-sen kıltuğunda (GT 186/7).

tüpinden bir arşün miđdārı yoğaru tutup kıltuğına (MG 21b8).

3.2.1.2. Fiilden İsim Yapım Ekleri

Fiilden isim türeten ekler, fiil kök ya da gövdelerinin üzerine eklenerek isim yapmak için kullanılan eklerdir. Türk dilindeki isimlerin büyük bir bölümü şekilde oluşmasından dolayı sayıları oldukça fazladır. Fiilden türeyen bu tür isimler dilde işlek kullanılmakla birlikte işlek olmayanları da bulunmaktadır.

İsimler nasıl ki dilimizde varlıkları, nesnelere, durumları karşılıyorsa, fiilden isim yapım ekleri de üzerine eklendikleri fiille bu çeşit varlıkları, nesnelere ve durumları karşılar. Bu eklerin bazılarının işlevi bellidir bazılarının işlevi ise belli değildir.

Bu başlık altında Tarihi Kıpçak Türkçesindeki fiilden isim yapım eklerinin Türk dilinin tarihi dönemlerinde ve bugünkü Kıpçak gurubu Türk lehçelerinde canlı olma durumu ile dilin yapı ve işleyişine katısı tespit edilmek istenilmektedir. Türkçede fiil türündeki sözcüklerin isim türündeki sözcüklerden sayıca çok olması sebebiyle fiilden isim türetme ekleri de bir hayli fazladır.

Kıpçak Türkçesinde kullanılan fiilden isim türetme ekleri şunlardır:

3.2.1.2.1. –A+

Zarf fiil eki –A+’nın kalıplaşması ile oluşarak *ögä “şöhret”, kıtada “kadın ismi”, ara “arasında”, tapa “-e doğru”, tägrä “çepeçevre”, yana “yine”, yämä “dahi”* gibi hareket sonucu ortaya çıkan isimler türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.227; Gabain, 1988, s.51; Tekin, 2003, s.88).

Karahanlı Türkçesi eserlerinden *DLT* ve *KB*'de ara “arasında”¹⁰⁹, erte “sabah, erken”¹¹⁰, kata “defa”¹¹¹, koşa “tekrar, çift”¹¹², kölike “gölge”¹¹³, oza “önce”¹¹⁴, yana “tekrar”¹¹⁵ gibi isim, sıfat ve zarf görevinde örnekleri bulunmaktadır (Hacıeminoğlu, 1996, s.173-174).

Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde *çeke* “hareke”, *aşa* “fazla”, *öte* “ileri”, *tigüre* “parça” gibi örnekler oluşturmaktadır (Hacıeminoğlu, 1997, s.44-45).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserleri ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşan metinlerde isim, edat ve zarf türettiği tespit edilmektedir (Çetin Milci, 2014, s.71; Akbulut, 2017, s.56; Saritiken, 2019, s.849; Güner 2020, s.130).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde az sayıda örneği bulunan bu ek Tatar Türkçesinde *kısa* “korse”, *eylene* “çevre”, *suka* “kara saban” örneklerini; Karakalpak Türkçesinde *aşa* “bölüm”, *erte* “erken”, *karata* “göre” örneklerini oluşturmuştur (Sağlam, 2014, s.153).

Ekin işlevleri:

-Zarf görevinde kelimeler türetmiştir:

ķayta “geri” < kayt- “dönmek” –a+ (MG 44a8, KF 6-7).

bilsen̄ süñün-ni tizçe yirine ķaytarğıl taķı ķayta (MG 44a8).

ķıyamet künde açuķ yire ki ĥavālisinde tağ olmaya başa ayağı bile, vura boynuzı bile her kez ki dükense āĥirī evveli ķayta (KF 6-7).

-Edat türetmiştir:

ķöre “göre” < kör- “görmek” –e+ (GT 224/13, KFT 167b15, MG 99b1, RH 37a4, KF 129a3, KZ 3v4, CC II 70a9-10).

ve cemāline ķöre tili uzun tağı edeb-siz bolmasa idi (GT 224/13).

Mesela her ķişi mālına ķöre hesab idgey alğay (KFT 167b15).

¹⁰⁹ KB beyit 491.

¹¹⁰ KB beyit 5940.

¹¹¹ KB beyit 1207.

¹¹² DLT-III, s.33, 27.

¹¹³ KB beyit 3536.

¹¹⁴ KB beyit 51.

¹¹⁵ KB beyit 65.

bolğay taķı kirek kim okı yasına köre bolğay uzun-(MG 99b1).

bilmek kerek ve daħı aña köre çapmaķ kerek (RH 37a4).

Arıdur zāhirde bātında heybet bile iħlāş bile köre nefsinde bu āħir namāzıdır ki kılar (KF 129a3).

Sarnaganıma benim işittiñ maña, Asduadz artarlıħka körä tarlıħtan maña sekinlik ettiñ yarlığa maña da işit algışıma benim (KZ 3v4).

ave kim atıña köre bu cehannıñ tēñizine / batmaz yulduznu tuv urdıñ (CC II 70a9-10).

tapa “-e doğru” < tap- “bulmak” –a+ (İM 177a2, İN 30b3).

Taķı barmaķlarını yüzlendürgey kıbla tapa (İM 177a2).

düşmen tapa yoriya kaçan ki oħ yiter yire (İN 30b3).

yana, yaña, yēne “yine, sonra” < yan- “dönmek, geri gelmek” –a+ (İM 204a3, GT 4/6, MG 95a4, KZ 18v3, CC I 31a16).

ol ƙalğan namāz tertīb yana ƙayıtur tēp bir ançalar ƙatında bu zāhirrek-turur (İM 204a3).

birür yana ol nefes-niñ ƙıkmađı tenge feraħ (GT 4/6).

kim yana ƙayıra ƙınına soĝğay-sen sol iliñni ƙıkgende (MG 95a4).

Saldılar meni da hali yana çövrämni aldılar sağış ettilär aşıħlatıma meni yergä (KZ 18v3).

-Soyut ve somut isimler türetmiştir:

yaķa “elbise yakası” < yaķ- “yaklaşmak” –a+ (İM 486b4, GT 202/4, Kİ 95, DM 12b8, TA 20a2).

Ayıttı: yaķasını ƙılğay iki ayaķı altında taķı secde ƙılğay itegeni taķı bitānesi ƙılınur altında (İM 486b4).

uyķu kilip yaķasından tutup suğa bıraķtı (GT 202/4).

yora “yorum” < yor- “yormak, yorumlamak” –a+ (Kİ 127).

3.2.1.2.2. –Aç+

Eski Türkçe döneminde –Aç+ şekli ile geçmeyen bu ek fiilin anlam özelliğini yansıtan sıfat ve fiilin belirttiği hareketi gerçekleştiren alet ismi türetmektedir (Hatipoğlu, 1981, s.42; Banguoğlu, 1974, s.229; Ergin, 1998, s.196; Korkmaz, 2007, s.69; Ercilasun, 2007, s.45).

Eski Türkçede bulunan –ge+ç ekindeki damak sesinin düşmesi sonucu bu ekin oluştuğunu ve “süzgeç, dayangaç” gibi kelimelerin üzerinde varlığını devam ettiren bir ek olduğu düşünülmektedir (Banguoğlu, 1974, s.229).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi eserlerinde *küleç*, *tıkaç*, *kömeç* gibi örneklerde yer alan ek seyrek kullanılmaktadır (Kalsın, 2004, s.122).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde sıfat ve yer ismi türeten bu ek *Kİ'in ism-i fâil* başlığı altında aşırılık bildiren –AGAn+ ekinin istisnası olarak değerlendirilmekte ve *küleç* “çok gülen” örneği verilmektedir (Kİ 113).

Ekin işlevleri:

-Sıfat türünde sözcük türetmiştir:

küleç “güleç” < kül- “gülmek” –eç+ (GT 172/3, Kİ 83).

küleç yüz birle kim hâcet tilese (GT 172/3).

-Yer ismi türetmiştir:

oturaç, otraş “oturak” < otur- “oturmak” –aç+ (TZ 11a9, CC I 58a16).

3.2.1.2.3. –AçAK+

Sıfat-fiil ekinin kalıplaşmasıyla oluşan bu ek geçişli fiillerden alet ve eşya ismi türeten bu ek 13. yüzyıldan itibaren kullanılmaktadır (Banguoğlu 1974, s.228; Hatipoğlu, 1981; s.22; Salman, 2003, s.219; Korkmaz, 2007, s.68).

İH, *Kİ*, *KK*, *TZ'nin ism-i mekân bölümünde* bu ekin fiilden yer ismi yaptığı bilgisi bulunmaktadır (İH 36b, Kİ 109, KK 33b, TZ 49a).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak Türkçesinde –AşAk+ şeklinde bulunan ek *keleşek* “gelecek”, *köreşek* “yaşanacak” gibi örneklerde; Kırım-Tatar Türkçesinde –AcAk+ şeklindeki ek *silecek* “havlu”, *berecek* “borç” gibi örneklerde bulunmaktadır (Sağlam, 2014, s.153).

Ekin işlevleri:

-*Yer ismi türetmiştir:*

dutaçak “tutulacak yer” < dut- “tutmak” –açak+ (İN 35b6).

boş dutaçak andamları katı dutsa muḡda (İN 35b6).

kèleçek “gelecek yer” < kél- “gelmek” –eçek+ (KK 25/14, Kİ sy.109, TZ 49a, İH 36b).

oķıyaçak “okuyacak yer” < oķı- “okumak” –acak+ (MS 19b5)

erkānları yırışdurmak katı okuyacak yirde arķun oķıyaçak yirde (MS 19b5).

olturaçak “oturacak yer” < oltur- “oturmak” –açak+ (KK 25/13, İH 36b).

turaçak “duracak yer” < tur- “durmak” –açak+(TZ 48a1, Kİ 109, AB 166/13).

yeyeçek “yiyecek yer” < ye- “yemek” –eçek+ (TZ 49a4, MS 29b3).

çanaç parasıyla kömür birle tūb davar yeyeçek otıla (MS 29b3).

-*Alet isim türetmiştir:*

ip saracak “ip çıkırığı” < sar- “sarmak” –acaç+ (DM 10a2).

sileçek “silgi”, < sil- “silme” –ecek+ (TZ 34a8).

şibin süreçek “cibinlik” < sür- “sürmek” –eçek+ (TZ 34a9).

3.2.1.2.4. –AGAn+

Fiilin bildirdiği hareketi sürekli yapan anlamında isim ve sıfat türeten birleşik bir ektir (Banguoğlu, 1974, s.229; Hatipoğlu, 1981, s.23; Ergin, 1998, s. 190-191; Korkmaz, 2007, s.69).

Bu ekin kökeni hakkındaki görüş en eski örneğinin *Kapagan Kagan* ismi olabileceği ve –A eki ile –gAn sıfat-fiil ekinin kaynaşmasından oluşan ekin *tepegen*, *ivegen*, *kaçagan*, *yatagan* örneklerinde pekiştirme sıfatı görevini koruduğudur. Bu

sıfatlardan bazılarının zamanla *yatagan*, *küsegen* örneklerindeki gibi nesne ismi olduğu, bazılarının ise yalnızca *süregen*, *buragan*, *kayagan* kelimelerindeki gibi isim olduğu yönündedir. (Banguoğlu, 1974, s.229; Hatipoğlu, 1981, s.23).

Korkmaz, bu ekin tek heceli geçişsiz fiillerin köklerinin üzerine eklenerek fiilin bildirdiği işin, oluşun veya hareketin sürekli ya da çokça yapıldığını ifade eden sıfatlar türettiğini, bu sıfatlardan adlaşmış veya bu ekle türetilmiş bazı isimlerin olduğunu bildirmektedir¹¹⁶ (Korkmaz, 2007, s.69-70).

Ekin Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi eserlerinde örneği tespit edilememiştir.

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinden *TZ* ve *Kİ*'in *ism-i fâil bölümünde* fiilin bildirdiği işi, hareketi sıklıkla yapan anlamına sahip isimler türettiği bilgisi yer almaktadır (Güner, 2020, s.131; Akbulut, 2017, s.56). Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde de bu anlama sahip sıfatlar türettiği tespit edilmektedir.

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde fiildeki hareketi sürekli yapanı belirten sıfatlar türeten bu ek Kazak, Kırgız ve Karakalpak Türkçelerinde kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesinde ünlü uzamalarından dolayı *-AAgAn+*, *-OOgOn+* şeklindeki ek *al-aagan* “çok alan”, *tep-eegen* “tepmeye çalışan”, *kör-öögön* “iyi gören” örneklerinde yer almaktadır (Ercilasun, 2007, s.502-503). Kazak ve Karakalpak Türkçelerinde *-AgAn+* eki *beregen* “veren”, *köregen* “iyi gören” gibi örnekler oluşturmaktadır (Sağlam 2014, sy.154).

Ekin işlevleri:

-Fiilin bildirdiği işi aşırı derecede, sıklıkla yapan abartma görevindeki isimler türetmektedir:

açağan “çok açan” < aç- “açmak” –ağan+ (TZ 27b2).

barağan “çok giden” < bar- gitmek, varmak” – ağan+ (Kİ 138).

içegen “çok içen” < iç- “içmek” –egen+ (Kİ 47b3).

¹¹⁶ Korkmaz, Zeynep. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, (3. bs), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s.69-70; s.166.

kèlegen “çok gelen” < kel- “gelmek” –egen+ (TZ 47b3, Kİ 138sy/9).

késegen “keskin” < kès- “kesmek” –egen+ (KFT 177a10-11, MG 85a6, İN 10b7)

Kaçan bir kişi kāsıd birle bir kişini bıçak birle kāsıd idse öldürmeke ya kesegen demür birle (KFT177a10-11).

eskisindin maşşud iski kılıç döğül bel-kim kerim kesegen (MG 85a6).

bardılar oğ işlediler bu barçasından kesegen (İN 10b7).

kètegen “çok giden” < kêt- “gitmek” –egen+ (TZ 47b3).

külegen “çok gülen” < kül- “gülmek” –egen+ (TZ 77b4).

sınağan “kolay kırılan” < sın- “kırılmak” –ağan+ (İN 33a2)

bolğay ve lakin bu oğ tiz şınağan bolur (İN 33a2).

susağan “konuşmayan” < sus- “susmak” –ağan+ (TB 181B).

ürkegen “ürkek” < ürk- “ürkmek” –egen+(MG 36b9, TZ 11b3).

katıg ürkegen at tağı birisi bir közi soğur at bular (MG 36b9).

3.2.1.2.5. –AK+/-ağ+

İşlek olarak kullanılan bu ek fiilin gösterdiği hareketi çokça yapanı, olanı ve yapılanı belirten alet ismi, organ ismi, yer ismi ve sıfat türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.230; Hatipoğlu, 1981, s.78; Ergin, 1998, s.188; Korkmaz, 2007, s.70).

Eski bir sıfat fiilden kopmuş birleşik bir ek olabileceği düşünülen bu ekin kaç-ga-k > kaç-gak > kaç-ak örneğindeki gibi tarihi süreç içerisinde damak sesi /g/ düşmüştür (Banguoğlu, 1974, s.230-231).

Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinde *adak* “*ayak*”, *amrak* “*rahat*”, *bıçak* “*bıçak*”, *biçek* “*bıçak*”, *ivek* “*aceleci*” gibi örneklerde yer alan ek çeşitli isim ve –an/-en sıfat-fiil eki anlamında kelimeler türetmektedir (Hacıeminoğlu, 1996, s.21). Harezmi Türkçesi metinlerinde *adak* “*ayak*”, *bıçak* “*bıçak*”, *evak* “*acele*”, *konak*

“konma yeri, misafir”, közenek “pınar” gibi az sayıda örnek bulunmaktadır (Hacıeminoğlu, 1997, s.45).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde –AK+ eki işlek bir ek olmakla birlikte TZ’de *ism-i fâil*, İH’de *ism-i alet* ve *ism-i mekân* örnekleri türeten bir ektir. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde alet ismi, bitki ve organ ismi türetmektedir (Güner, 2013, s.1607; Çetin Milci, 2014, s.72; Akbulut, 2017, s.56; Sarıtken, 2019, s.849).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde ise fiilden isim yapan –AK+ eki nesne adı yapma görevine sahiptir. Ekin düşkünlük, fazlalık anlamlarına sahip –gAK+ şeklide tüm lehçelerde yer almaktadır (Öner, 1998, s.81, s.87). Kırgız Türkçesinde –AK+, -GAk+ eki haricinde –Ok+, -GOk+ şeklide bulunan ek *taygak* “kaygan”, *ilgek* “çengel”, *opkok* “obur”, *töşök* “döşek” gibi örnekler oluşturmaktadır. Diğer Kıpçak grubu Türk lehçelerinin tamamında –Ak+, -GAk+ şeklinde bulunan ek *kunak* “konuk”, *kesek* “parça”, *batkaq* “batak”, *ırgak* “zıpkın”, *taygak* “kaygan”, *tarak* “tarak”, *kucaq* “kucak” gibi örnekleri oluşturmaktadır (Sağlam, 2014, s.155).

Ekin işlevleri:

-Bir alışkanlığı, duyguyu ve bir işi yapmanı gösteren sıfat türetmiştir:

ay(1)rağ “ayırır” < ayır- “ayırma” –ak+ (Kİ 27).

buşak “öfkeli, hiddetli” < buş- “öfkelenmek”-ak+ (Kİ 32).

korçağ “korkak” < korç- “korkmak” -ağ+ (KK 60/7, KFT 118b 37, Kİ 70, RH 37a3, TZ 16a6).

könli birle haqı izdemek içre korçağ olmağay (KFT 118b37).

ancılayın atğa yamān bolur ve dağı korçağ kişi ve dağı (RH 37a3).

-Organ ismi türetmiştir:

boğaq “boğaz” < boğ- “boğmak” –ak+(KK 60/16, Kİ 33).

kağaq “göz kapağı” < kağ- “kapamak” +ak+ (KFT 211a9, Kİ 68).

Közün aşığa kağaqında dağı yukarı kağaqında kısās yoğdur. (KFT 211a9).

-Alet ismi türetmiştir:

bıçak “bıçak” < bıç- “biçmek” –ak+ (İM 139a2, GT 137/2, KK 64/1, KFT 177a10, Kİ 29, MG 79b8, İN 10a6, TZ 13b2, KF 195a7, DM 10b6, CC I 42b15).

kiçe koy halkına koydı bıçağın (GT 137/2).

Kaçan bir kişi kāsıd birle bir kişini bıçak birle (KFT 177a10).

bolmağay tağı anda bıçak eseri bolmağay tağı bilgil (MG 79b8).

işledi ve dahı bir bıçak kıldı kaçan kim bıçağını (İN 10a6).

orak, orağ “orak” < or- “biçmek” –ak+(TA 10a7).

-Soyut ve somut isimler türetmiştir:

bölek “bölük, topluluk” < böl- “bölmek” –ak+ (İM 25a2, Kİ 35, MG 62a3, TZ 12a1, KZ 175r5)

halk larnı barçasını üç bölek öze: biri mü‘ min tağı biri kāfir tağı biri münāfik tēp.(İM 25a2).

anın kibi kılığıl eger bir bölek cemā‘at-ka uçrasağ (MG 62a3).

Nek saldığ Teñri soñguga dirä oçaşlandı yüräklänmäñiñ seniñ üsnä böläkiñniñ seniñ (KZ 175r5).

kések “parça” < kēs- “kesmek” –ek+ (İH 25, İM 484a1, GT 219/7, KFT 269b6-7, KF 50b1-2, TA 16b6, DM 2b10).

ve eger satsa kümüş ayak yā kések kümüş alsa bahāsınıñ bir ançasını andan soñra ayrılса (İM 484a1).

bir kesek taş kötürgey savuğ-dan yir buzlanıp (GT 219/7).

Dahı çıkarduğından soñra ol biz iki kesek iken on ağçaya degir olsa (KFT 269b6-7).

Tañrı rahmeti Nebī üstüne istincā eylesün üç taş bile yā üç kesek bile yā üç avuç toprağ bile (KF 50b1-2).

konak “konak” < kon- “konmak” -ağ+ (İM 418b7, GT 269/1, KK 23/19, TZ 23a9, KF 219a3, TA 34a7).

Taķı  l k smek yoķ ķonaķ  ze ķaĉan oğurlasa ol kişiden kim anı ķonaķladı.(İM 418b7).

ilinde bir aķ saķal-lı h ca meni ivine ķonaķ (GT 269/1).

ķullarına, ķonaķlarına Őafaķat eyles n ķol altında olĖnlara hel l kesb eyles n (KF 219a3).

 lĉek “ lĉek” <  lĉ- “ lĉmek” –ek+ (İM 481b5, KFT 68b23, DM 10b14).

Taķı ol n rse kim naŐŐ k ldi  lĉek birle t p (İM 481b5).

zikiŗ eyidgey ol buğday ne ķadar  lĉek id kini (KFT 68b23).

3.2.1.2.6. –Am+

İŞlek olarak kullanılmayan bu ek hareketin ya da b t n n bir parĉasını belirten isimler t retmektedir (Ergin, 1998, s.196; Korkmaz, 2007, s.72).

Ekin –ge > -e eki ile –im ekinin birleşiminden oluşarak *tutam*, *kuram*, *g rkem*, *yordam* gibi az kullanılan  rnekler oluŐurmaktadır (Banguoğlu, 1974, s.233). *Buram*, *g rkem*, *tutam* gibi sayılı  rneklerde geĉen ekin Ėrevi tam olarak tespit edilememektedir (Korkmaz, 2007, s.72).

Karahanlı T rkĉesi ve Harezmi T rkĉesi d nemi eserlerinde sayılı birkaĉ  rnekte geĉmektedir (Argunşah ve Y ksekkaya, 2019, s.59, s.188).

Kıpĉak T rkĉesi eserlerinde soyut ve somut isimler t reten ek işlek değildir.

Kıpĉak grubu T rk lehĉelerinden Tatar T rkĉesinde *kiyem* “*giyecek*”, *totam* “*tutam*” kelimelerinde tespit edilen bu ekin diğer lehĉelerde  rnekleri tespit edilememektedir ( ner, 2009, s.137, s.287).

Ekin işlevi:

-Soyut ve somut isim t retmiŐtir:

k t( )rem “k t r m” < k t r “kaldırmak” –em+ (İM 424b3, CC II 58a 25).

Taķı Ė zilik v cib bolmas kiĉkez oğlan  ze taķı ķul  ze taķı hatun  ze taķı k zs z  ze taķı k tre  ze taķı ayaķı  li k s k  ze (İM 424b3).

tutam, dutam “tutam” < tut- “tutmak” –am+ (İM 84a2, KI 64).

Ayıtta Res l:  ks tmes bir kim rse  lĉ den bir tutam, y  bir awuĉ meğer kim tutar Őeyt nnı ol.(İM 84a2).

3.2.1.2.7. -An+

Fiilden alet, bitki ve hayvan ismi ile sıfat türeten bu ek işlek bir kullanıma sahip değildir (Banguoğlu, 1974, s.234; Gabain, 1988, s.54; Hatipoğlu, 1981, s.28; Korkmaz, 2007, s.73).

Eski Türkçede –gAn olarak geçen bu ekin zaman içerisinde –g sesi düşmüştür (Banguoğlu, 1974, s.234).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi eserlerinde kalkan, tiken gibi az sayıda örnekte bulunmaktadır.

Kıpçak Türkçesi eserlerinde somut ve soyut isimler türetmektedir (Güner, 2020, s.133). Sarıtiken bu ekin, “fiilde fiil türeten -A- eki ile –mAk+ isim-fiil ekinin kaynaşması ile oluşarak *biçen* “ot, kuru ot”, *kalğan* “kalkan” gibi örneklerde yer aldığı” belirtmektedir (Sarıtiken, 2019, s.850).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Tatar Türkçesinde *saman* “kuru ot”, *buran* “fırtına” gibi kelimelerde yer almaktadır (Ercilasun, 2007, s.700).

Ekin işlevi:

-Alet ismi türetmiştir:

kalğan, halğan “kalkan” < kalık- “yükselmek, kalkmak” –an+ (İM 425a5, KK 64/1, KFT 277b17, Kİ 74, MG 54a4, İN 15b8, TZ 15b7, TA 14b2, DM 11a13, CC II 63b7-8).

Ve eger anlar kalğan tutsalar Müsülmānlarını kiçkez oğlanlarını yā yesirler biele tıyılmağaylar anlarını atmağdan tağı kaşd kılğaylar(İM 425b5).

ol kalğan bahası on aḥçaya degir idi (KFT 277b17).

bes ol vaḳtda sançgıl tağı bilgil kim kalğan yaramas (MG 54a4).

kalğan altından atmağ turur ve dağı keymek (İN 15b8).

ol sagıt bolgay anıḡ kalkanı barça / yekler allında (CC II 63b7-8).

-Bitki ismi türetmiştir:

tiken “diken” < tik- “batmak” –en+ (GT 129/6, TZ 21a3, DM 5b13, TA 9b7).

bolup her bir tiken tesbīhine til (GT 129/6).

-Hayvan ismi türetmiştir:

yılan, ılan “yılan” < yıl- “sürünmek” –an+ (İM 116b5, GT 25/10, KK 62/9, Kİ 96, KF 62b4, DM 9a15, TA 12a13, CC II 54b30).

ewlerde sākin bolur, yılan kibi taķı çıyan kibi taķı vezeĝa kibi taķı sıçķan kibi taķı çetük kibi (İM 116b5).

ot söndürüp köz kıoymaq yılan öltürüp (GT 25/10).

Sıçan delüĝüne siymesün, yılan delüĝüne siymesün, kıarıncı delüĝüne siymesün yā özgesi (KF 62b4).

3.2.1.2.8. –AnAk+

İşlek olmayan bu ek genellikle tek heceli fiillere eklenerek geçmişten süregelme, yer-yön bildirme, bir özelliĝi üzerinde bulundurma gibi farklı anlamlara sahip soyut ve somut isimler türetmektedir (Banguoĝlu, 1974, s.235; Hatipoĝlu, 1981, s.30; Ergin, 1998, s.196; Korkmaz, 2007, s.74).

Fiilden isim yapım eki –An+ ile isimden isim yapım eki olan +Ak+ ekinin birleşiminden oluşarak Türk dilinde düzenek, seçenek gibi kelimeler türetmiştir (Kara, 2005, s.176).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde bir özelliĝi üzerinde taşıma anlamında somut ve soyut türetmektedir türetmektedir (Güner, 2013, s.1607; 2020, s.134; Akbulut, 2017, s.56; Sarıtiken, 2019, s.850).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak, Karakalpak, Nogay, Tatar, Başkurt ve Kumuk Türkçelerinde –AnAk+ şeklindeki ek oçanak “uçucu”, sukanak “hırsız”, şıganak “dirsek”, köyenek “kaygılı”, sırganak “kaynak”, tegenek “diken” gibi örnekler oluşturmaktadır. Kırgız Türkçesinde –AnA(A)k++ -OnOk+ şeklinde geçen ek çıkanak “dirsek”, süsönök “vurmayı seven” gibi örnekler oluşturmaktadır (Saĝlam, 2014, s.158).

Ekin işlevi:

-Fiilden soyut ve somut isim türetmektedir:

boĝanak “saĝanak” < boĝ- “boĝmak” –anak+ (İH 30, Kİ 22).

çıkanak, çağanak “dirsek” < çık- “çıkmaq” –anak+ (Kİ 44, TZ 32b6, CC II 58a6, TA21b3).

tègenek “değnek, sopa” < tëğ- “değmek” –enek+ (TZ 15b6, KZ 96r3).

Tuştü ot da körmädilär günäş neçä ki eslärinä algay edilär tegänäklärin kensiläriniñ neçik tñnik yüräklänip tirilä küydürgäy alamı (KZ 96r3).

tikenek, tigenek “diken” < tik- batmak” –enek+ (Kİ 39, TZ 21a3, CC II 57a23).

aar kovra biter, alabota, tigenek dagı kükel biter (CC II 57a23).

3.2.1.2.9. –AsI+

Sıfat-fiil eki olan bu ek kalıplaşarak kalıcı isimler türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.237; Hatipoğlu, 1981, s.33; Ergin, 1998, s.199-200; Korkmaz, 2007, s.75).

Eski Türkçedeki gelecek zaman istek bildiren -gA eki ile +sIg ekinin birleşiminden oluşmaktadır (Banguoğlu, 1974, s.237; Hatipoğlu, 1981, s.31-32; Korkmaz, 2007, s.75).

Kıpçak dönemi eserlerinden *Kİ*'de “kèyesi “giyisi” < kèy- “giymek” –esi” kelimesinde bu ek bulunmaktadır.

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde ekin örneği tespit edilememektedir.

Ekin işlevi:

-Fiilden isim türetmektedir:

kèyesi “giyisi” < kèy- “giyinmek” –esi+ (Kİ 86).

3.2.1.2.10. –ç+

Aşırılık anlamı taşıyan bu ek yapılan hareketi, hareketi yapanı ya da hareket ile ilgili bir niteliği gösteren soyut ve somut isimler türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.257; Hatipoğlu, 1981, s.130; Ergin, 1998, s.191; Korkmaz, 2007; s.76-77).

Bu ek dönüşlü çatı eki –n üzerine fiilden isim yapan –ç+, -(I)ş¹¹⁷ ekinin eklenmesiyle *basınç, korkunç, gülünçi inanç, usanç* gibi örnekleri türeten –nç+ ekidir (Banguoğlu, 1974, s.257; Gabain, 1988, s.54; Erdal, 1991, s.275; Ergin, 1998, s.191-192; Korkmaz, 2007, s.76-77; Clauson, 2007, s.192).

¹¹⁷ M.Erdal ve Clauson fiilden isim türeten –ç ekini -(I)ş olarak vermektedir.

Eski Türkçede bu ekle ilgili *bulganç* “karışık”, *ärinç* “olmalı”, *ötünç* “rica”, *korkunç* “korku”, *tarkınç* “isyankâr”, *unç* “mümkün”, *ögrünç* “sevinç”, *tägzinç* “bölüm”, *abınç* “teselli”, *inanç* “unvan”, *irinç* “sefalet” örnekler yer almaktadır (Gabain, 1988, s.54; Tekin, 2003, s.92).

Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde işlek kullanılan bu ek *küwenç*, *ögiünç*, *tayanç*, *kılınç*, *korğunç*, *ökünç*, *sakınç* gibi isimler türetmektedir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.61, s.188).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserleri ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşan metinlerde dönüşlü fiillerin üzerine eklenerek fiildeki hareketi, hareketi yapanı ya da o hareketin taşıdığı özelliği gösteren isim ve sıfat türetmektedir (Güner, 2013, s.1607; 2020, s.134; Akbulut, 2017, s.57; Sarıtken, 2019, s.850).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde dönüşlü fiillerin gövdelerine eklenerek fazlalık ve aşırılık ifade eden işlek bir ektir (Öner, 1998, s.85-86). Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçelerinde *-İş+* olarak yer alan bu ek *kuvanış* “kıvanç”, *tayanış* “dayanak”, *sagınış* “özlem” gibi örnekler türetmektedir. Tatar, Kırım-Tatar, Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerinde *-ç+* şeklinde geçen ek *tayanıç* “dayanak”, *işanç* “inanç”, *çubanç* “eğlence”, *bezenç* “süs” gibi örnekler oluşturmaktadır. Başkurt Türkçesinde *-(I)s+*, *-(U)s+* olarak geçen ek *hüyünüş* “sevinç”, *işanıs* “inanç” örneklerinde geçmektedir (Sağlam, 2014, s.163).

Ekin işlevleri:

-Fiilden soyut ve somut isimler türetmiştir:

beyenç “sevinç” < beyen- beğenmek” *-ç+*(KZ 183r6, CC II 73a20, AHH 39v6).

Añ bizni Biy biyançlı jogovurtuñ bilä da bañ bizgä hıtharmañından seniñ (KZ 183r6).

Tenrisi toprak bay er kök arı bakkıl ovluna bëyinç (CC II 183r6).

Neçik saña biyançlı bolsa, alay etkin, zera (AHH 39v6).

işanç “ümit” < işan- “inanmak” *-ç+* (TB 99v1).

huluğun tölämäñ keräk biyindän ötläñ anıñ üçün ki miskindir, da işançısı andadır, ki oldir tirliki, ki küstünmäñliñ yebermäğäy Tenrigä, da andan tüşkiy edi nemä, yetkinçä edi anıñ miskinliki, ki añar berinip edi huluğka (TB 99v1).

qazanç, hazğanç “kazanç” < qazan- “kazanmak” –ç+ (MG 108b7, KZ 164v5).

qazanç turur taqı saña vaşf kılayım kim ol (MG 108b7).

Teñ bolmagay saña olturğuç töräsizliktän ki sabaplar hazğançın buyruqka qarşı (KZ 164v5).

küsenç “arzu” < küsen- “istemek” –ç+(KZ 190r1, TB 64r7, CC II 69a5).

Ki toydurdu aç boylarını da küsenç boylarını da tolu etti yahşılıq bilä (KZ 190r1).

A ašin hutħarılmañnıñ ħaysi ki uçmañ süvükü üçün, inam bilä yarlılarga saçıyıl, bernäliyiñ dżanimizniñ ašin, hörmätin alarga kimlär ki hasrättirlär da küsünç tatlı sözlär bilä süvünür. (TB 64r7).

ave kız kim küsenç öze kıçkırıp-sen Tèñrige (CC II 69a5).

ögünç, öygünç “övgü” < ögün- “övünmek” –ç+ (CC II 69a18).

Sionda biz kim turalım ögünç ırım saa aytalım (CC II 69a18).

sağınç “düşünce” < saqın- “düşünmek” –ç+ (İH 18, KFT 35a25, CC II 62a22).

İmdi kädī fikr idgey sağınç idgey aşakmağay ol tavrı ol qardaşı men diyen kişiğe virmegey tiz tiz qaçan ol kädī asıqmasa ol malı virmese ol (KFT 35a25).

seniñ tiriliniñ, işiniñ, söziñ, sağınçınıñ, neçik Tèñri buyurdu (CC II 62a22).

sığınç “sığınma” < sığın- “sığınmak” –ç+ (CC II 69a9).

ave Tèñriniñ sen övi yazıklınıñ sığınçını (CC II 69a9).

sewinç, sövünç “sevinç” < sewin- “sevinmek” –ç+ (TZ 8b11, KZ 228v4, CC II 76a8, AHH 94r6).

Ulu etti Biy etkäninä bizgä de biz bolduñ sövünçlü (KZ 228v4).

ulu sövünç alıp andan eki karın öte kördi menü yarlılıq Tèñrini (CC II 76a8).

tınç, dinç “rahat” < tın- “dinmek” –ç+(Kİ 66, KZ 111r12, CC II 71b13).

Tirgiz meni Tèñri, Zerä yetti suvlar boyuma benim battım men teränlihnä antuntknuñ ħayda ki yoñ edi maña tınçlıq (KZ 111r12).

ave mēnū tınç konuşıñ érür yēri arılarınñ (CC II 71b13).
edi, ki günāşnıñ yarılıñ yaptı. Da ulu sövünçlük (AHH 94r6).

toğunç “yaratık” < toğun- “doğurulmak” –ç+ (KZ 138r4).

Tağladı Tawit hūlun kensiniñ da yöpsündü anı kütövündän hoylarnıñ soñğugi toğunçtan yöpsündi anı.(KZ 138r4).

umunç “umut” < umun- “ummak” –ç+ (İM 288a6, CC II 74a13).

Tēñri Tē‘ālā dīni içinde, muķīm bolmaķ kerā hiyyet-turur Mekke’de tēp melūllikden qorķup taķı umuncum taptum dēmekden (İM 288a6).

ē haç, ēy nek umunçımız tēysin saña yügünçimiz (CC II 74a13).

-Fiilden alet ismi türetmiştir:

ayrıç “iki çatallı ok, yol” < ay(ı)r- “ayırmaķ” –ç+ (Kİ 27).

dögüç “sarımsak havanı” < döğ- “döğmek” –ç+ (DM 10b14, TA 18b6).

-Fiilden sıfat türetmiştir:

kızğañş “kıskaç” < kızğañ- “kıskaçmaķ” –ş+ (TZ 7a8).

qorķunç, qorķunş “korkunç” < qorķun- “korkmaķ” –ç+ (İM 82a6, MG 88a6, TZ 35a9, CC I 30b9).

Tēñri Te‘ālā aytur: mēnim ‘izzetim haķķı taķı uluğluğum haķķı üçün cem‘ qılmas mēn mēnim qulum öze iki qorķınç taķı iki imīn.(İM 82a6).

birle sovuğ vaқtlarda urmağıl kim qorķunç turur taķı (MG 88a6).

3.2.1.2.11. –çAK+

Dönüşlü çatı eklerinin üzerine eklenen –çAK+ eki nesne ve alet isimleri türetmektedir (Hatipoğlu, 1981, s.36; Ergin, 1998, s.198; Clauson, 2007, s.193).

Eski Türkçede fazla örneği bulunmayan bu ek *DLT*'de *orunçak* “*teminat*”¹¹⁸, *basınçak* “*güçsüz, zayıf*”¹¹⁹, *bilinçek* “*çalınmış malın adı*”¹²⁰, *terinçek* “*başörtüsü*”¹²¹ gibi örnekler üzerinde tespit edilmektedir.

Harezm Türkçesi eserlerinde *terinçek* “*örtü*”, *yigrençek* “*iğrenç*”, *burçak* “*burçak*” gibi örnekler oluşturmaktadır (Kalsın, 2004, s.123).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde fiilden isim türetme işleviyle kullanılan gelecek zaman sıfat fiil eki –*AçAk*'ın başındaki ünlünün düşmesiyle ortaya çıktığı düşünülen nitelik bildiren sıfatlar türetmektedir (Sarıtiken, 2019, s.850; Güner, 2020, s.135).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde “*imçek, erinçek, kemirçek*” gibi fiilden nesne isimleri ve fazlalık ifade eden vasıf isimleri türetmektedir (Öner, 1998, s.86-87). Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçelerinde –ç > -ş ses değişiminin sonrası ek –*şak*+, –*şek*+ şekli ile *urinşak* “*kavgacı*”, *emşek* “*meme*”, *jaltanşak* “*korkak*”, *maktanşak* “*övüngen*” örneklerini; Kırgız Türkçesi eserlerinde yuvarlak ünlülü –*çAk*+, –*çOk*+ şekilleri ile *kemirçek* “*kıkırdak*”, *sogonçok* “*topuk*” örneklerini türetmektedir. Tatar, Kırım-Tatar, Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerinde –*çAk*+ şeklinde yer alan ek *borçak* “*bezelye*”, *çekinçek* “*çekingen*”, *üyrençek* “*alışkın*”, *erinçe* “*tembel*” örneklerini oluştururken Başkurt Türkçesinde –*sAk*+ şeklindeki ek *üyalsak* “*utangaç*”, *ütütsak* “*unutkan*” örneklerinde geçmektedir (Sağlam, 2014, s.161).

Ekin işlevleri:

-*Araç gereç isimleri türetmektedir:*

bürünçek “*örtü, peçe*” < bürün- “*örtünmek*” –*çek*+ (TA 19a4).

emçek “*meme*” < em- “*emmek*” –*çek*+(İM 155b1, KK 61/1, Kİ 23, İN 51a8, TZ 10b11, KZ 8v1, TA 22a3, DM 13a16, AHH 10v8, CC I 48a6).

Ammā hatun kişiniñ emçegi eger tüşke kèçmege yaqın bolsa ol emçek köküske tābi' bolur (İM 155b1).

¹¹⁸ DLT-I, s.148.

¹¹⁹ DLT-I, s.501.

¹²⁰ DLT-I, s.510.

¹²¹ DLT-I, s.510.

sen ol emcek çapmağdan emîn bolup senden (İN 51a8).

Ağındı ulu yahşı tirlikin seniñ dağı biyik köktän, ağzından oğlanların, yaşların, emçäktägirniñ tohtattıñ algışını (KZ 8v1).

teşmä emçäklärin, da asmaga (AHH 10v8).

derinçek, terinçek “başörtüsü, çember, (İM’de kadın gömleği)” < der- “toplamak” –in- “toplanmak” –çek+ (İH 14, İM 238b5).

Biri terinçek-turur taķı izār-turur taķı hımār-turur taķı lifāfe-turur taķı bir hırķa-turur, bağlanur anıñ birle iki emçeginden yoķaru. (İM 238b5).

salınçaķ “salıncak” < salın- “sallanmak” –çak+ (İH 18, Kİ 59).

-Fiilden sıfat türetmiştir:

erincek “tembel” < erin- “üşenmek” –çek+ (KZ 230v4).

Biy artardır da uvatır erinçäkin yazıhlınıñ gärdanına (KZ 230v4).

uyalçaķ “utangaç” < uyal- “utanmak” –çak+ (TZ 32b9).

3.2.1.2.12. –çUK+

Dönüslü çatı ekleri üzerine eklenerek alet ismi ve nitelik bildiren sıfat türeten işlek kullanımı olmayan bir ektir (Hatipoğlu, 1981, s.39; Erdal, 1991, s.357-359; Clauson, 2007, s.193).

Erdal’a göre bu ek –n ve –r ile biten kelimelerin üzerine eklenmekte ve *DLT*’de bazı kelimelerin hem –gUç+ hem de –çUk+, –çUg+ biçimlerinin bulunması nedeniyle bu iki ek aynı kökten türemiş olabilir. Ya da –gU ekinin üzerine eklenen küçültme eki +(X)ç’nin birleşimi ile oluşmaktadır (Erdal, 1991, s.357-359).

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde *ķodurçuk* “oyuncak bebek”¹²², *bürünçük* “başörtüsü”¹²³, *mançuk* “heybe”¹²⁴ gibi örneklerde yer almaktadır.

¹²² DLT-I, s.501.

¹²³ DLT-I, s.510.

¹²⁴ DLT-I, s.276.

Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde *bürüncük* “örtü”, *ķabarçuk* “kabarçık”, *ķıvırcuk* “kıvırcık” gibi örneklerde bulunmaktadır (Kalsın, 2004, s.123).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde fiilden somut isim türetmek için kullanılan bu ek sınırlı sayıda örnek türetmektedir (Güner, 2020, s.136).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Tatar Türkçesi ve Karaçay-Balkar Türkçesinde bulunmayan ek Kumuk Türkçesinde *-çIk+*, *-çIk+* şekili ile *aylançık* “topaç”, *üyençik* “alışkın” örneklerindeki gibi çoğunlukla *-n* ünsüzüyle biten fiillerin üzerine gelmektedir (Ercilasun, 2007, s.969). Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçelerinde *-şIk+* şeklindeki ek *köpşik* “minder”, *köpirşik* “köpük”, *üyrenşik* “öğrenci”, *kızganşık* “kıskanç”, *yubanşık* “avuntu” gibi örneklerde bulunmaktadır. Kırgız Türkçesinde *-çık+*, *-çük+* olarak geçen ek *takançık* “dayanak”, *üyronçük* “öğrenci” gibi; Kırım-Tatar Türkçesinde ise *-çIk+* varyantı ile *arınçık* “temiz”, *bılançık* “bulanık” gibi örnekler oluşturmaktadır (Sağlam, 2014, s.162).

Ekin işlevi:

-Fiilden somut isim türetmiştir:

bürüncük “başörtüsü” < bürün- bürünmek” *-çük+* (İM 191b3).

Taķı hatun kişi namāz kılğay köñlek taķı baş yabuķı taķı bürüncük taķı izār içinde (İM 191b3).

ķabarçuk “kabarçık” < ķabar- “kabarmak” *-çuk+* (İM 94a5-6).

Eger sıyrılsa ķabarçuk aķsa andan suw yā sarı suw, yā özge nērse eger aķsa yaranıñ başından ābdast bozulur (İM 94a5-6).

3.2.1.2.13. -DI+/-DU+

Türk dilinde geçmiş zaman kipi olarak kullanılan bu ek, eksilteli kullanım yoluyla yapım eki görevini üstlenerek yemek ismi, hastalık ismi ve fail ismi türetmektedir (Hatipoğlu, 1981, s.60; Banguoğlu 1974, s.225; Ergin, 1998 s.193-194; Korkmaz, 2007, s.172). Geçişli eylemlerin nesnesine, geçişsiz eylemlerin de öznesine işaret eden isimler türetmektedir (Erdal, 1991, s.332).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde soyut isimler türeten bu ekin *egdü*, *ögdi* / *ögdü*, *umdu*, *üdründi* / *üdründü* / *üyründü*, *sındu*, *basaladu*

gibi örnekleri bulunmaktadır (Kalsın, 2004, s.124; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.60, s.189).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde alet isimleri, soyut ve somut isimler türeten bu ekin ünsüzü Türkiye Türkçesindeki gibi ünsüzünün tonsuz varyantı da bulunmaktadır (Güner, 2020, s.136).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bu ek fiillerin dönüşlü gövdelerine eklenerek nesne isimleri yapmaktadır (Öner, 1998, s.88-89). Kazak, Kırgız ve Karakalpak Türkçelerinde *-DI+* şeklindeki ek *astı* “asılı”, *uydu* “ağaç oyma bıçağı”, *jartı* “yarım”, *caktı* “ışık”, *cartı* “yarım” gibi örnekler oluşturmaktadır (Kara, 2005, s.235).

Ekin işlevleri:

-Fiilden alet ismi türetmiştir:

kıptı, kıptu “makas” < kırp- “kırpmak” –t₁+ (İM 297a5, Kİ 71, TA 24b13, CC I 43a21).

Tağı sewüglü-turur bilesinçe algay sürme-dān tağı közü tağı tarak tağı igne tağı kıptu (İM 297a5).

sındu “makas” < sın- “kırmak” –du+(İH 19, Kİ 54, TZ 34a11, DM 9b13, CC II 72a7).

tavlarnıñ tavı senden kişi kėsmeñ sındı (CC II 72a7).

-Fiilden soyut ve somut isim türetmiştir:

bustu “pusu” < bus- “pusmak, gizlemek” –tu+ (Kİ 31).

ķaraldu “karartı” < ķaral- “kararmak” –du+ (Kİ 70).

övdü “övgü” < öv- “övmek” –dü+ (TZ 28a13, CC II 73a3).

Kökge aģınan Yesusga övdü tēydi (CC II 73a3).

yaqtı “aydınlık” < yaķ- “yakmak” –t₁+ (Kİ 95, GT 210/7).

otķa yaqtı ayttı-lar niķün böyle ķıldın aytlı bu ģareķetim (GT 210/7).

yuyundu “yıkanma sonrası çıkan su” < yuyun- “yıkanmak” –du+ (Kİ 100).

3.2.1.2.14. -(I/U)G+/- (I/U)K+/- (I/U/O)v+

Eski Türkçe dönemi itibariyle işlek olarak kullanılan bu ek *bolug* “varlık”, *tapıg* “hizmet”, *ötüg* “rica”, *sünük* “mızrak”, *bilig* “bilgi”, *isig* “sevgili”, *sürüg* “sürü”, *süçig* “tatlı” örneklerindeki gibi yapılan bir işin sonucunu bildiren isimler türetmektedir (Gabain, 1988, s.51; Tekin, 2003, s.89).

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde sıfat, soyut-somut isim, alet ve yer ismi oluşturan bu ek *açığ* “acı”¹²⁵, *batıg* “batak, ırmak”¹²⁶, *ötüg* “dilek, rica”¹²⁷, *tapuğ* “hizmet”¹²⁸, *açuğ* “açık, açılmış”¹²⁹, *aduruğ* “farklı, fark”¹³⁰ gibi örneklerde yer almaktadır (Hacıeminoğlu, 1996, s.18-21; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.60). Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde yaygın olarak kullanılan ek *açığ* “acı”, *dutuğ* “perde”, *bışığ* “olgun”, *kırıg* “kıyı, kenar”, *sevüg* “sevgi”, *tolug* “dolu”, *anuç* “hazır”, *bölük* “bölük”, *sınuğ* “kırık” örneklerini oluşturmaktadır (Hacıeminoğlu, 1997, s.46-49; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.189).

Kıpçak Türkçesi dönemine ait eserlerde sıfat, soyut-somut isim türeten bu ek çok heceli kelimelerin sonunda –g+’li ve –v+’li kullanıma sahiptir. Ayrıca *Codex Cumanicus* ile Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde –v+’li kullanımın yoğun olduğu ve dar ünlüsünün yuvarlaklaştığı görülmektedir. Bu kullanımların haricinde eserlerde –g sesinin düştüğü örneklerde yer almaktadır (Güner, 2013, s.1607; 2020, s.136-137; Akbulut, 2017, s.57; Sarıten, 2019, s.850).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de işlek olarak bulunan bu ek Kırgız Türkçesi ve Karaçay-Balkar Türkçesi haricinde kalıcı isimler de oluşturmaktadır (Sağlam, 2014, s.173). Bu ekin Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki durumuna bakıldığında ekteki –g ve –k ünsüzlerinin kimi zaman düştüğü, kimi zamanda –v ya da çift dudak –w’si olduğu görülmektedir. Örneğin Kazak Türkçesinde *bitüv* “kapalı”, *asuw* “geçit” gibi

¹²⁵ KB beyit 1408.

¹²⁶ KB beyit 1087.

¹²⁷ DLT-I, s.68.

¹²⁸ DLT-I, s.373.

¹²⁹ DLT-I, s.64.

¹³⁰ KB beyit 301.

örneklerde $-(U)w+$ şeklinde yer alan ek Karakalpak Türkçesinde ünsüz harfi düşerek $-I+$ şekli ile *öli* “ölü”, *tolı* “dolu” örneklerde geçmektedir. Nogay Türkçesinde $-I+$, $-(U)w$ şekli ile *korkı* “korku”, *ösüv* “büyüme”; Tatar Türkçesinde $-(U)v+$ şekli ile *kizüv* “salgın”; Başkurt Türkçesinde $-Iw+$ / $-Uw+$ şekli ile *tarlaw* “tarla”, *sabıw* “etek” gibi örnekler oluşturmuştur. Kırım-Tatar Türkçesi ve Kumuk Türkçesinde $-I+$, $-U+$, $-(U)v+$ şeklindeki ek *doğuv* “doğum”, *koğu* “koku”, *kalķı* “çatı”, *tolu* “dolu”, *oyuv* “oyuk” şeklinde yer almaktadır (Sağlam, 2014, s.173).

Ekin işlevleri:

-Fiilden sıfat türetmiştir:

arıǵ, aruv “temiz” < arı- “temiz olmak” $-ǵ+$ (Kİ 10, TB 68r1, KZ 84r3, CC II 70a8).

örneksizliktän hapip üzmähtän, igilik yïymïyih, zera aruvsuzdır haramhornaı barča nemäsi Teıriniı alnına (TB 68r1).

Yüräk aruv tohtat mendä Asduadz da can toǵru yänjirt ħarnıma menim (KZ 84r3).

Teırri tutturıptır sövüp kollarıını aruv körüp (CC II 70a8).

katıǵ “katı” < kat- “sıkmak” $-ıǵ+$ (İM 298a2, MG 7b9).

Taķı anıı savuķı katıǵ turur. (İM 298a2).

katıǵ büyük bolmasun kim aı nā- gāh sekrigende (MG 7b9).

-Fiilden soyut ve somut isimler türetmektedir:

açuv, açıǵ “yas, matem, üzüntü, keder, acı” < açı- “acı” $-uv+$ (CC II 70a16, GT 130/7).

sövüçge açuvıı tönđi, ölüminden kaçan koptı (CC II 70a16).

çıķtı anıı açıǵından içi yanıp oturur idi (GT 13/7).

baǵ “bağ, düğüm” < ba- “bağlamak” $-ǵ+$ (İM 241b7, KK 39/13, KFT 276a30-31, Kİ 33, MG 19b6, RH 20b5, TZ 17b2, KZ 190r2, CC II 72a21).

Taķı kıblaǵa yüzlendürgey taķı bağlarını şeşkey taķı kerpiçni tüzetkey anıı öze (İM 241b7).

Dağı bir uğrı kelse ol kişinüñ yinindeki bağılu ağıçanuñ bağınu kesse (KFT 276a30-31).

sağı ilin-ni bili bağınu-na süñü tüpi birle (MG 19b6).

qoyup bağılamak kerek andan üç künden soñra (RH 20b5).

Kimläř oturur edilär qarañguluhta da kölgäsinä ölümniñ bağılı edilär yarlılıq bilä neçik temirdä (KZ 190r2).

ave ölümniñ bavlarını üzdi bizge kök, yer qanı (CC II 72a21).

bilig, bilik “bilgi” < bil- “bilmek” –ig+ (GT 93/10, KFT 148b14, TZ 24b13, KZ 27r3).

biligli qôr ve müflis renc içinde (GT 93/10).

kişinüñ kim fıq içre biligli yoqdur ol kişinün munuñ kibi işlerni işlemeke küçi yitmez (KFT 148b14).

Kün kündan aqtırır sözni da keçä keçäqä körgüzübiliklikni (KZ 27r3).

bitig, bitik, bitiv, bitüv “kitap” < biti- “yazmak” –g+ (KK 68/15, Kİ 28, RH 2b9, TZ 31a3, KZ 66r4, CC 40b, TA 24b7, DM 10b4).

bir bitik taşnif kılıp tururlar keçken (RH 2b9).

Ol sahat aytım, ki ošta kelirmen men başına bitikniñ yazgandır benim üçün (KZ 66r4).

qızov, qızık “qizgi” < qiz- “qizmek” –ov+ (Kİ 43, MG 81a1, BM 12b).

qovul-larda bitmek-lik tağı ol qızık qaynarlar kim (MG 81a1).

kéziv “salqm” < kěz- “gezmek” –iv+ (CC II 80b3).

kütöv “mera” < küt- “gütmek” –öv+ (KZ 138r4, CC II 63a40).

Taqladı Tawit‘ qulun kensiniñ da yöpsündü anı kütövünden qoylarnıñ, soñqugi toqunqan yöpsündi anı. (KZ 138r4).

ol Teqriniñ kütövünden köpden kemişildi (CC II 63a40).

ölüg “ülü” < öl- “ölmek” –üg+ (İM 87a6)

onunçı: namāz kılmak ölüg öze (İM 87a6).

satıg, satuğ, satuh, satov “satış” < sat- “satmak” –ıg+ (KFT 340a19, CC II 56a25).

Kaçan oğlan satukunı bozsalar ol oğlanı satğan kişi kaytarğay (KFT 340a19).

tapuğ “hizmet” < tap- “tapmak” –uğ+ (İM 244b7, GT 73/12, MG 4b4).

Tağı kim kim satın alsa bir kırnağ təcirlik üçün tağı niyyet kılsa anı tapuğ kıldurmek üçün (İM 244b7).

iki kün irte melik tapuğuna bir ir kilse (GT 73/12).

ol devlet-lıg melikniğ tapuğın-ğa teveccüh kıldı(MG 4b4).

yazuk “günah, suç” < yaz- “yazmak” –uk+ (İM 349b8, GT 69/1, KFT 417b36, Kİ 93, TZ 14a8, KF 91b1, KZ 83v1, CC I 22a1, TA 40a8, DM 20b15).

Ve rāstı ayrulur ol ikisi yazuk içinde (İM 349b8).

yazuk men-den durur hukema kavli bilen ‘amel kılmadım (GT 69/1).

Dağı aña kādī yazukını bildürgey urmağay habuslamağay(KFT 417b36).

kesād eyleme senüñ fažluğ rağmetüñ bile; yā ‘izzetlü Allāh, yā yazık bağışlayıcı(KF91b1).

Töresizlikimni benim men mendän bilrmen da yazıhlarım benim alnımadır benim här sahat(KZ83v1).

3.2.1.2.15. –GA+/-KA+/*ha*+

Eski Türkçede döneminden itibaren kullanılan bu ek geçişli ve geçişsiz fiillerin üzerine eklenerek alet ismi, soyut isim, fail isim ve sınırlı sayıda sıfat türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.238; Hatipoğlu, 1981, s.63; Erdal, 1991, s.376; Ergin, 1998, s.189; Korkmaz, 2007, s.78; Clauson, 2007, s.191).

Türk dilinde uzun süredir kullanılan bu ek *bilgä* “bilge”, *kısga* “kısa”, *tamğa* gibi örnekleri türetmektedir (Gabain, 1988, s.51; Erdal, 1991, s.376).

Söz konusu ek alet, organ, hayvan, bitki, yemek isimleri ve sıfat türeten eski bir –ge-g birleşiminden oluşan ve zaman içerisinde *tal-ga-g* > *dalga*, *bil-ge-g* > *bilge*

örneklerindeki gibi sondaki /g/ sesini düşüren fiilden isim yapım ekidir (Banguoğlu, 1974, s.238).

Karahanlı Türkçesi eserlerinde *bilge*, *kısğa*, *kölige*, *tilge*, *yorığa* gibi örnekler oluşturan ek Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde *arka* “arka”, *sipürte* “süpürge”, *ısrığa/sırğa* “küpe”, *uyançka* “uyku”, *yinçke* “inci” gibi örnekler türetmektedir (Hacıeminoğlu, 1996, s.19; 1997, s.47; Kalsın, 2004, s.12).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde alet isimleri ile fiilin bildirdiği işi yapan, yapılan işten etkileneni belirten isim ile sıfat türetmektedir (Güner, 2013, s.1607; 2020, s.138; Akbulut, 2017, s.57; Argunşah ve Yüksekaya 2019, s.327; Sarıten 2019, s.851). *Kİ*'in *ism-i fâil* bölümünde yer alan *bilge*¹³¹ örneğindeki *-ge+* eki *-İÇI+* eki yerine aynı işlevde kullanılmaktadır.

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde fiil tabanının ifade ettiği anlamla ilgili isim ve sıfat türeten bu ekin Kırgız Türkçesinde *-GA+*, *-KA+* şekilli haricinde *-GO+*, *-KO+* şekli ile de *bilge* “çaba, hamle”, *tabılga* “veri” gibi örnekler oluşturmaktadır (Öner, 1998, s.94; Sağlam, 2014, s.166). Kazak, Karakalpak ve Kumuk Türkçelerinde *-ka+* şeklinde bulunan ek *janka* “yonga”, *kıska* “kısa”, *yımirtka* “yumurta” gibi örnekleri; Nogay ve Tatar Türkçelerinde *irge* “duvar”, *kıska* “kısa”, *totka* “sap”, *yarka* “kütük” gibi örnekleri oluşturmaktadır (Sağlam, 2014, s.166).

Ekin işlevleri:

-Fiilden alet ismi türetmiştir:

ısrıka, *ısrığa*, *sırğa* “küpe” < *ısrı-* “ısrırmak” *-ka+* (KK 62/12, KFT 270b15, Kİ 13, DM 12b14, TZ 13a6).

Ya'ni altundan *ısrığa* uğurlasa ya altundan boyun bağı uğurlasa (KFT 270b15).

süpürge “süpürge” < *süpür-* “süpürmek” *-ge+* (KFT 228a14, Kİ 51, TA 18a10, DM 10b16).

bir kişi körse bir süpürge süpürici kişünün elinde bir incü körse (KFT 228a14).

tamğa, *tamğa* “damga” < *tam-* “damlamak” *-ğa+* (TZ 14b8, CC II 81a23, AB 74/5).

¹³¹ Kİ s.35.

tutğa, tutka “kılıç sapı” < tut- tutumak” –ğa+ (Kİ 60, MG 92b1).

tutkasından bir karış yir aşağı turur ammā ba‘zı halāyık- (MG 92b1).

-Fiilin bildirdiği işi yapan ya da o işten etkileneni gösteren sıfat ve isim türetmiştir:

bilge “bilge” < bil- “bilmek” –ge+ (Kİ 35, CC II 59a8).

bilge tétik kişiler, mēnim sözim eşitiñler (CC II 59a8).

kıska, kısğa, kışha, hışha “kıs” < kıs- “kısmak” -ka+ (İM 54a2, GT 19/12, KK 28/4, KFT 250a3, Kİ 72, MG 95b3, İN 49b3, TZ 83b12, TA 27a7, DM 5a2, CC I 38b21).

Kişiler ayturlar: fülān kişi oqımağı uzun-turur tağı filān kişi oqımağı kıska-turur tēp (İM 54a2).

kıska boylı idi bir kün sulţān bu kıska (GT 19/12).

Kıska şūratı budur kim ol aşıl danuñnun danuñlıķı üstüne danuñ (KFT 250a3).
yoķaruğı yanı aşağı yanından bir iki barmağ kıska bolur (MG 95b3).

biri boynın kısğa dutmağdan bolur ve dağı (İN 49b3).

kēñeşke “danışma” < kēñeş- “danışmak” –ke+ (Kİ 85).

-Fiilden yemek ismi türetmiştir:

ķavurğa “kavrulmuş hububat” < ķavur- “kavurmak” –ğa+ (Kİ 76).

3.2.1.2.16. –GAÇ+/-KAÇ+

Eski Türkçe döneminden itibaren görülen fakat işlek olmayan bu ek *açkaç* “anahtar”, *kıskaç* “kıskaç” gibi alet ismi ve sıfat türetmektedir (Hatipoğlu, 1981, s.63; Gabain, 1988, s.52; Gülsevin, 1997, s.134; Ergin, 1998, s.190; Kormaz, 2007, s.79; Clauson, 2007, s.192).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde alet ve hayvan ismi türetmektedir (Akalin, 1979, s.93; Güner, 2020, s.139). *İH*'de bu ek *ism-i alet* yapan ek olarak değerlendirilmektedir (İH 36b).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bu ekin –*GIç*+ şekli işlek olarak kullanılmakla birlikte Tatar Türkçesinde ekin eski varyantı olduğu düşünülen –*GAç*+ şekli ile totkaç “*sap, tutacak*”, *kapkaç* “*kapak*” örnekler bulunmaktadır (Ercilasun, 2007, s.702). Karakalpak Türkçesinde –*ç*- > -*ş*- değişiminden dolayı ek -*GAş*+ şekli ile *kıygaş* “*eğik*”, *örkeş* “*hörgüç*” gibi isim ve sıfat olarak kullanılan örnekler oluşturmaktadır (Sağlam, 2014, s.167).

Ekin işlevleri:

-Fiilden alet ismi türetmiştir:

ağınğaç “merdiven” < ağın- “çıkmaq” –ğaç+ (Kİ 16, TA6b5).

kısğaç, kıskaç “kıskaç, kerpeten” < kıs- “kısmak” –ğaç+ (Kİ 72, CC I 42b5).

olturğaç, olturğaş “sandalye” < oltur- “oturmak” –ğaç+ (Kİ 21, TZ 31a6, AB 20/15).

-Hayvan ismi türetmiştir:

kıskaç “yengeç” < kıs- “kısmak” -kaç+ (İM 108b1, TZ 19a10).

Taķı ölse ol nêrse kim tirilür suw içinde suw içinde oķ ölse suwnı fâsid eylemes: balıķ kibi taķı baķa kibi taķı kıskaç kibi.(İM 108b1).

3.2.1.2.17. –GAK+/-KAK+

Eski Türkçede *yulğak* “aydınlık”, *içkāk* “vampir”, *arķağ* “mekik ipeği” örneklerindeki gibi “*daima yapan*” anlamında kelimeler oluşturan bu ek işlek kullanıma sahip değildir ve Moğolcadaki –*ga-g* eki ile karıştırılmaktadır (Gabain, 1988, s.52).

Karahanlı Türkçesinde *tez-gek* “kaçan”, *tur-gak* “nöbetçi” örneklerinin yer aldığı bu ek sıfat fiil eki -*An*+ ile isimden isim yapım eki –*ci*+, -*ci*+’nin kaynaşmasıyla oluşan anlamı taşımaktadır (Hacıeminoğlu, 1996, s.19). Harezmi Türkçesinde *yapurğak/yawurğak* “yaprak”, *yumğak* “yuvarlak” gibi örneklerde sınırlı sayıda bulunmaktadır (Kalsın, 2004, s.127).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde fiilin bildirdiği eylemi sürekli yapanı ya da o eylemin sonucunu belirten isimler türetmektedir.

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde fiillerden düşkünlük, fazlalık ifade eden vasıf isimleri türeten bu ekin örnekleri az olmakla birlikte Kırgız Türkçesinde ünlü uyumuna girerek yuvarlak ünlülü şeklde bulunan *ek ölkek* “güçsüz”, *ilgek* “çengel”, *uruşkak* “dövüşen”, *batkak* “bataklık”, *taygak* “kaygan” gibi örnekler oluşturmaktadır (Öner, 1998, s.87-88).

Ekin işlevi:

-Fiilin bildirdiği işi çokça yaparı ifade eden isimler türetmiştir:

batkağ “dalgıç” < bat- “batmak” -ğak+ (TZ 48a4).

kaçkağ “kaçan” < kaç- “kaçmak” -kağ+ (TZ 48a2).

taykağ “kayan” < tay- “kaymak” -kağ+ (TZ 48a2).

3.2.1.2.18. -GAN+ / -KAN+ / -AN+

Fiilden alışkanlık ve özellik anlamına sahip isim ve sıfat türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.240; Hatipoğlu, 1981, s.64; Ergin, 1998, s.190; Clouson, 2007, s.193; Korkmaz, 2007, s.80).

Tek heceli fiillerin üzerine eklenerek geçişli fiillerin nesnesine, geçişsiz fiillerin öznesine işaret eden isimler türeten bu ek *-Gın+* eki ile bağlantılı olabilir (Gabain, 1988, s.52; Erdal, 1991, s.327, s.382).

Bu ekin Eski Türkçe döneminde bulunan *-GAN+* sıfat fiili olduğu ve *-g* ünsüzünün düşmesi sonucu *-AN+* sıfat fiil ekinin olduğu, *-g* sesini düşürmeyerek *-GAN+* şeklinde devam eden ek ile arasında anlam ve işlev farkının meydana geldiği düşünülmektedir (Banguoğlu, 1974, s.240).

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde *igidgen*, *uğan*, *yaratğan* örneklerinin, Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde *törütgen*, *uğan*, *yaratğan* örneklerinin bulunduğu bu ek karakter özelliğine ya da alışkanlığına işaret eden fail isimleri türetmektedir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.60, s.189).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde soyut-somut isim, hayvan ismi türetmektedir (Akalin, 1979, s.93; Güner, 2020, s.139; Çetin Milci, 2014, s.72; Saritiken, 2019, s.851).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde –GAN+ şeklinde yer alan bu ek *askan* “büyük”, *aşırğan* “abartma”, *cabıkkān* “zayıf”, *kapgan* “kapan”, *pişgen* “pişmiş”, *bilgen* “bilgin” gibi örnekler oluştururken Tatar Türkçesinde sadece *yatgan* kelimesinde yer almaktadır (Öner, 1998, s.89-90).

Ekin işlevleri:

-Soyut ve somut isimler türetmiştir:

burğan “kasırğa” < bur- “bükmek” –ğan+ (TZ 17b11).

ergen “ergenlik çağında olan” < ér- “olgunlaşmak, yetişmek” –gen+ (TA 26b6, TZ 24b10).

kalğan “kalkan” < kalğ- “kalkmak” –an+ (İM 425a5, GT 296/6, Kİ 74, MG 54a1, İN 15b8, TZ 15b7, KF 216a4, TA 14b2, DM 11a13, CC II 63b7).

Ve eger anlar kalğan tağı tutsalar Müsülmānlarnıñ kiçkez oğlanlarını yā yesirler birle tıyılmağaylar anlarını atmaqdan tağı kāsıd kılğaylar (İM 425a5).

boldı kılıç kalğan oynar dağı çarlı oqın yahşı (GT 296/6).

kalğan altında atmaq turur ve dahı keymek (İN 15b8).

Oruç kalğandır, oruç kişinüñ iki feraħı var; bir feraħ iftār eyleyüp bayram eylegende (KF 216a4).

ol sagıt bolğay anın kalkanı barça (CC II 63b7).

kēsgen “keskin” < kēs- “kesmek” –gen+ (MG 91b4).

kim mecmū´ı kılıçnıñ kesegenligi cevheri cihetinden (MG 91b4).

kömülgen “bataklık” < kömül- “gömülmek” –gen+ (Kİ 84).

kuturğan “uyuzluk” < kutur- “kudurmak” –ğan+ (TZ 30b11, Kİ 73).

şışken “tulum” < şış- “şışmek” –ken+ (KZ 213v5).

Boldum men neçik tulum şışken zerè artarlıhıñnı seniñ men unutmadım (KZ 213v5).

uğan, oğan “Tanrı” < u- “gücü yetmek” –ğan+ (TA 2b13, Kİ 15, İH 55).

yaratğan, yaratқан “Tanrı” < yarat- “yaratmak” –ğan+ (KK 51/1, Kİ 93, TZ 14a2, MS 44b4, TA 2b13, CC I 2b9).

Tarı yaratğan kullara dağı şefakat eylemekdür anlara (MS 44b4).

yüvrülgen “bozuk” < yüvrül- “bozulmak” –gen+ (Kİ 93).

-Hayvan ismi türetmiştir:

köçken “kartal” < köç- “göçmek” –ken+ (Kİ 79, TA 10b6).

sıçğan, sıçkan, şışkan, şışan, sıçan “sıçan, fare” < sıç- “pislemek” –ğan+ (İH 17, KK 5/17, TZ 83a7, KF 62b4, TA 12a8, DM 8a6, CC I 54b22, BM 15b8).

Sıçan delüğine siymesün, yılan delüğine siymesün, qarınca delüğine siymesün (KF 62b4).

tavişkan, tavişan, davuşğan “tavşan” < taviş- “sıçramak” –kan+ (KK 62/7, TZ 4b8, BM 15b2, TA 11b10, DM 8a2).

3.2.1.2.19. **-GI+ / -GU+ / -KI+ / -KU+ / -vU+ / -v+**

Türkçenin işlek eklerinden biri olan bu ek fiilden fail ismi, soyut-somut isim, alet ismi ve sıfat türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.241; Hatipoğlu, 1981, s.65; Gabain 1988, s.52; Ergin, 1998, s.189; Korkmaz, 2007, s.80-81).

Eski Türkçede –GU+, -KU+ şekilleri ile kullanılan bu ek *urunğu* “savaşçı”, *bälgü* “işaret, alamet”, *bıçğu* “bıçak”, *yilpigü* “yelpaze” gibi örnekleri oluşturmakta ve Moğolcada -ğu şeklinde yer almaktadır (Gabain, 1988, s.52).

Türkçenin her döneminde yaygın olarak kullanılan bu ek Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde *adınagu* “başka”, *bergü* “borç”, *kadgu* “kaygı”, *qarağu* “kör”, *tiregü* “direk”, *ulıgu* “uygun zaman”, *üzengü* “üzengi” gibi isimler türetmektedir (Hacıeminmoğlu, 1996, s.19-20). Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde ise *alğu* “alacak”, *bilgi* “ilgi”, *duzğu* “azık”, *tergi* “yer sofrası”, *ayğu* “söyleyiş”, *birgü*

“veriş”, *kilgü* “*geliş*” gibi örnekler üzerinde tespit edilmektedir (Hacıeminoğlu, 1997, s.47).

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde ve Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde ekin düz ve yuvarlak şekilleri ile bulunmaktadır. Eklendiği fiillerden sıklıkla alet isimleri ve soyut - somut isimler türetmekle birlikte yapılan işi ifade eden *bilgü*, *borgı*, *sevgüi*, *silgü* gibi isimler türetmektedir (Akalm, 1979, s.93; Güner, 2013, s.1607; 2020, s.140; Akbulut, 2017, s.58; Sarıtiken, 2019, s.850; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.327). Ayrıca bu dönem eserlerinden *TZ'nin ism-i alet* bölümünde *-GU+* şeklinin yanında *-v+*, *-vU+* şeklinin de bulunduğu, *Kİ*'de *-GU+* şeklinin yanında *elek* kelimesindeki *-k+* ekinin aslının *-ku+* olduğu bilgisi¹³², *İH* ve *KK* adlı eserlerde de alet ismi türettiği bilgileri yapılan incelemelerde tespit edilmektedir (TZ 49a, Kİ 109,114, İH 36b, KK 33a).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde yaygın olarak kullanılan bu ek vasıf isimleri, nesne ve alet isimleri türetmektedir (Kara, 2005, s.281-282). Kazak, Karakalpak, Nogay, Tatar ve Karaçay-Balkar Türkçelerinde sadece dar ünlülü *-GI+* şekli ile *süzgi* “*süzgeç*”, *sülgü* “*havlu*”, *işki* “*içki*”, *pıçkı* “*bıçkı*”, *külkü* “*neşe*” gibi örneklerde geçmektedir. Kırgız, Başkurt, Kırım-Tatar ve Kumuk Türkçelerinde *-GI+*, *-GU+* şekli ile *şıpırğı* “*süpürge*”, *tüyğü* “*duygu*”, *burğu* “*burgu*”, *tepgi* “*çapa*” gibi örnekler oluşturmaktadır (Sağlam, 2015, s.170).

Ekin işlevleri:

-Fiilden alet isimleri türetmiştir:

bıçgu, *bıçkı*, *bıçku*, *bışkı* “*testere*” < *bıç-* “*biçmek*” –*gu+* (GT 320/5, KK 25/9, TZ 34a3, DM 10a8, TA 25a5).

urmağıl bıçkı *ayağı üstüne minnet bilen* (GT 320/5).

bilegi, *bilegü*, *bilekü*, *bilevü*, *bilev* “*bileği*” < *bile-* “*keskinleştirmek*” –*gi+* (Kİ 35, TZ 49a7, DM 10a6, TA 42b11).

¹³² “elek” kelimesindeki *-k+* ekinin aslının *-ku+* olma durumu sadece bu kelime için geçerlidir ve başka örnek bulunmamaktadır. (Kİ s.109; s.114).

kèrki “balta, nacak” < kèrt- “yontmak” –ki+ (Kİ 80, TA25a6).

kèrkü “dokuma tezgahı” < kèr- “germek” –kü+ (Kİ 80).

kèski, kèskü “keski” < kès- “kesmek” –ki+ (KK 25/8, Kİ 82, TZ 34a3).

köseğü, küsevü “ateşi karıştıracak metal” < köse- “ateşi karıştırmak” –gü+ (TZ 34a6).

sipirgi “süpürge” < süpür- “süpürmek” –gi+ (TZ 34a7, DM 10b16).

süngi, süngü, sünjü “süngü” < sünj- “mızraklamak” –gü+ (İM 157a7-8, GT 242/7, KK 63/19, KFT 177a19, Kİ 54, MG 107b8, İN 6a4, TZ 17a7, TA 14b1, DM 11a11).

Kaçan kim küneş çıksa taķı küneş köterilse iki sünjü kadarınça yā bir sünjü kadarınça nāmaz kılmak mubāh bolur. (İM 157a7-8).

kilür yahşı sünjü uçm körerger / yaman düşmen yüzünden ‘ākıl irge (GT 242/7).

ya kılıç birle, ya sünjü birle ya ne kim munlarğa meñzer (KFT 177a19).

fennin-din tileseñ hāşşa kim kılıç birle taķı sünjü (MG 107b8).

oğlu aħmed eytdi sünjü oynamaķ yahşıdur (İN 6a4).

ütürgü “eğ demiri” < ötür- “delmek” –gü+ (Kİ 8, TA 25a6).

-Soyut ve somut isimler türetmiştir:

bezevü “pudra” < beze- “sürmek” –vü+ (Kİ 31).

ilgü, ilkü, ülgü “hedef” < il- “iliştirmek” –gü+ (Kİ 22, İN 5b8).

oķ atmaķnı iki ilkü arasında çemen bar (İN 5b8).

önegü, önevü “inatçı” < öne- “ısrarcı olmak” –gü+ (Kİ 24).

sèvgü “sevgi” < sev- “sevmek” –gi+ (Kİ 54, TA 41b9).

yargu “yargı, hüküm” < yar- “yarmak; kararlaştırmak” –ğ+ (GT 13/4, KZ 11r1, TB 72v7, CC II 58a1).

her tirige cān bigin ilge yarar / oturup yargı yarardan kııl yarar (GT 13/4).

Tur, Biy da küçäymäsin adam yargu bolsun gurk’çılarga alnıña seniñ (KZ 11r1).

Da yana hoydu, ki bir yarguı da yihkünnü yargu yarmagay (TB 72v7).

3.2.1.2.20. –GIç+/-GUç+/-KIç+/-KUç+/-vUç+

Eski Türkçe döneminden itibaren alet ismi, fiilin bildirdiği işi yapanı ya da yapılan işten etkileneni gösteren isimler ve sıfatlar türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.242; Hatipoğlu, 1981, s.65-66; Hacıeminoğlu, 1996, s.136; Korkmaz, 2007, s.80).

Bu ekin oluşumu konusundaki iki görüşten *ilki bilgiç, bıçguç, yırtkış, yülüğüç, sezgiç, söylegüç, yelpigüç, açulanguç, yazgiç* gibi örnekler verilerek –gU+ eki ile +çI ekinin birleşiminden oluştuğu yönündedir (Erdal, 1991, s.359; Öner, 1998, s.83-85). İkinci bir görüş ise *açkaç, süzgeç, tepkeç* gibi örnekler verilerek –gAç+ ekindeki ünlü değişimi sonucu oluştuğu yönündedir (Banguoğlu, 1974, s.242; Hatipoğlu, 1981, s.65).

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde –GUç+, –KUç+ şekilleri ile *arguç “insanın aldandığı nesnelere”, örgüç “kadınların saç örgüsü”, örküş “dalga”* gibi alet isimi ve sıfat türetmektedir (Hacıeminoğlu, 1996, s.20).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde fiilden alet ismi türettiği tespit edilmektedir (Akalm, 1979, s.93; Akbulut 2017, s.58; Sarıtiken, 2019, s.850; Argunşah ve Yüksekaya 2019, s.327).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde nesne ve alet isimi türeten bu ek Kazak Karakalpak ve Nogay Türkçelerinde –ç > -ş değişiminden dolayı –GIş+, –KIş+ şekilleri ile *sıyrığış “süpürge”, küldirgiş “komedyen”, baskış “basamak”, aşıtkiş “maya”, süzgiş “süzgeç”* örneklerini türetmektedir (Öner, 1998, s.83-84; Sağlam, 2014, s.167). Kırgız, Kırım-Tatar, Karaçay-Balkar, Kumuk Türkçelerinde –GIç+, –GUç+ şekli ile *cazgiç “yazıcı”, tüpküş “sacayağı”, askış “duvar”, süzgüş “süzgeç”, kırğıç “kaşağı”, ilgiç “askı”, burğuç “tıkaç”* gibi kelimeler oluşturmaktadır. Tatar Türkçesinde –GIç+ eki ile *şartlankiç “tapa”, bülgêç “dağıtıcı”* gibi alet ismi oluştururken Başkurt Türkçesinde –Gıs+, –GUs+ varyantı ile *kırkkış “fatura”, ultırğıs*

“sandalye”, *ışık* “titreten bir durum” gibi isimler türetmektedir (Sağlam, 2014, s.167).

Ekin işlevi:

-Alet ismi türetmiştir:

açguç, açkuç, açkıç “anahtar” < aç- “açmak” –guç+ (İM 475b5, TZ 34a10, TA 6b6, CC I 6a23).

Takı kim kim bir ew satsa, açkuçları anıñ takı bināsı anıñ kirür satmaq içinde (İM 475b5).

ağıngüç, ağıngıç, angıç “merdiven” < ağın- “çıkmaq” –gu+ (Kİ 16, TZ 19b10, CC II 82b6).

beklövüç “kilit” < bekle- “beklemek” –vüç+ (KZ 252r6).

Huvatlattı beklövüçün eşikiñniñ seniñ da algısladı oğlanlarıñnı seniñ sendä (KZ 252r6).

bıçkıç, bıçkuç “makas” < bıç- “biçmek” –kıç+ (TA 24b13, DM 9b13).

olturgüç “sandalye” < oltur- “oturmak” –guç+ (CC I 25b12, KZ 164v6, Kİ 21, AHH 90r6).

Teñ bolmagay saña olturgüç töräsizliktän, ki sabaplar hazgançın buyruħka ħarşı (KZ 164v6).

turgan olturgüç üsnä biyik da alnına Barasgewi (AHH 90r6).

tövgüç, döğüç “havan, dövecek” < töv- “ezmek” –güç+ (DM 10b14, CC I 41b15).

yongüç “talaş” < yon- “yontmak” –guç+ (TA 25a9).

yülgüç, yülügüç, yülövüç “ustura” < yülü- “tırış etmek” –güç+ (TZ 34a12, DM 10a4, CC I 23a24, KZ 85r5).

Neçik yülgüç iti, itilädi ustatlıhını, sövdi yamanlıhını, ne ki yahşılıhını töräsizlikni, ne ki sözläri toğru. (KZ 58r5).

3.2.1.2.21. –*Gın+/-GUN+/-KIn+/-KUn+/-hIn+/-hUn+/-vUn+*

Geçişli ve geçişsiz fiillerin üzerine eklenerek abartma anlamı katmakta ve fiildeki anlama sahip isim ve sıfat türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.243; Hatipoğlu, 1981, s.66; Gabain, 1988, s.52; Ergin, 1998, s.189; Korkmaz, 2007, s.81-82).

Eski Türkçede *täzkin* “mülteci”, *tirgin* “kalabalık”, *bozğan* “çekmiş, basan” gibi örnekleri oluşturan bu ek ile –*GAn+* eki arasında bir yakınlık olabilme durumu söz konusudur (Gabain, 1988, s.52).

Karahanlı Türkçesinde fiil kök ve gövdelerine eklenerek *terkin* “birikmiş”, *tutgun* “yakalanmış”, *yadgun* “yayılmış” örneklerindeki gibi –*mİş+* sıfat fiil ekinin anlamını veren isim türetmektedir (Hacıeminoğlu, 1996, s.20). Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde geçişsiz fiillerden sıfat, geçişli fiillerden edilgen isim türeten bu ek “azgın”, *bozgun* “bozgun”, *dizgin* “dizgin”, *satgın* “satılan”, *uçgun* “kıvılcım” gibi örneklerde bulunmaktadır (Hacıeminoğlu, 1997, s.48; Argunşah ve Yüksekaya, 2019; s.189).

Kıpçak Türkçesi dönemine eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde sıfat, alet ismi, somut isim türetmektedir (Güner, 2013, s.1608; 2020, s.142; Sarıtken, 2019, s.851).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak, Karakalpak, Nogay, Tatar Türkçelerinde –*Gın+* varyantı ile tek şekilli olan ek *kuvğın* “koyalama”, *uşkın* “kıvılcım”, *bülgin* “isyan”, *kaşkın* “isyan”, *erkin* “özgür”, *tüzgin* “düzgün”, *kırgın* “salgın” gibi örneklerde yer almaktadır. Kırgız, Başkurt, Kırım-Tatar, Kumuk Türkçelerinde dar ünlü –*GIn+* varyantı ile yuvarlak ünlü –*Gun+* şekli de kullanılarak *urgun* “çok”, *türkün* “çeşitli”, *kaşkın* “kaçkın”, *türgün* “durgun”, *uçkun* “kıvılcım”, *yorgun* “yorgun”, *pusgun* “pusu”, *gesgin* “keskin” gibi örnekler oluşturmaktadır. Karaçay-Balkar Türkçesinde ise ek –*gIn+*, –*gUn+*, –*hIn+*, –*hUn+* şekilleri ile *çabğın* “at koşusu”, *kuvğın* “haber”, *azgın* “zayıf, güçsüz” örneklerinde bulunmaktadır (Sağlam, 2014, s.171).

Ekin işlevleri:

–*Fiilin belirttiği anlama sahip sıfat türetmiştir:*

azkūn, azgūn “azgın” < az- “yoldan çıkmak” -kūn+ (İM 198a2, KF 171a4, MS 38b6).

ol Nebī birle kim otdan kırtarur sen taķı azgūnluķdan. (İM 198a2).
anuķ bile oddan kırtarduķ azgūnluķdan hidāyet virdūn (KF 171a4).
İşlemek doęru yoldur, terk eylemek azkūnluķdur.(MS 38b6).

sūrgūn “sūrgūn” < sūr- “kovmak, sūrmek” –gūn+ (KZ 237v3).

Anda sorarlar edi yāsir etķūlār bizni sōzlārın algısnıı, da sūrgūn etūķilār sūrūp
bizni da ayıtırlar edi: (KZ 237v3).

tutkūn, tutgūn “tutsak, yakalanmıř” < tut- “tutmak” -kūn+ (TA 34a13, TZ 64b9, Kİ 64).

-Somut isim türetmiştir:

sepkūn “yaęmur serpintisi” < sep- “serpmek” –kūn+ (Kİ 51).

tařgūn, tařkūn, tařkūn, tařhūn “sel” < tař- “tařmak” –gūn+ (İH 20, Kİ 63, TA 7b3).

uķkūn, uķhūn, ıřkūn “kıvılcım” < uķ- “yanmak” -kūn+ (İH 2, KZ 242v2).

Tūřūrgāysen ūstlārınā alarını uķhūnların otnuķ, sındırğaysen alarını,
miskinliktān bolmagaylar tirilmā (KZ 242v2).

yarķın “řimřek” < yar- “parlamak” -kūn (TZ 23a6).

-Alet ismi türetmiştir:

tizgin “dizgin” tiz- “dizmek” –gin+ (İM 192a7, Kİ 38, TA 14b13).

Ķayırmās kim tizginin tutsa namāz kıılır hālde (İM 192a7).

3.2.1.2.22. -I+ / -U+

Genellikle tek heceli fiil köklerine eklenerek fiilin belirttiği işin sonucu olan soyut, somut isim ve sıfat türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.244; Hatipoğlu, 1981, s.74; Ergin, 1998, s.192; Korkmaz, 2007, s.82-83).

Kimi kaynaklar bu ekin kökenini Eski Türkçedeki $-IG+$, $-UG+$ ekine dayandırmakta ve Batı Türkçesi dönemi ile /g/ sesinin düştüğü bilgisini vermektedir (Banguoğlu, 1974, s.244; Korkmaz, 2007, s.82-83). Bu görüş Orhon Türkçesinde *takı*, *yazı*, *egri* gibi bazı fiilden isim olarak türeyen kelimelerin üzerindeki $-I+$ yapım ekinin bulunması nedeniyle bizde şüphe uyandırmaktadır.

Eski Türkçede *ägri* “eğri”, *kalı* “kalıntı”, *takı* “daha”, *yazı* “ova” gibi örnekler üzerinde bulunmaktadır (Gabain, 1988, s.51; Tekin, 2003, s.91).

Karahanlı Türkçesinde *egri*, *köni*, *tolı* gibi isimlerde geçen ek Harezmi Türkçesinde *aşını* “önce”, *konuşı* “komşu”, *ötürü* “dolayı”, *takı* “dahi”, *ulaşu* “daima” gibi isimler türetmektedir (Hacıeminoğlu, 1997, s.48; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.60).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserleri ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde soyut ve somut isimler türetmektedir (Güner, 2013, s.1607; Sarıtiken, 2019, s.350).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde kalıcı isimler türeten bu ektaki $-g$ ünsüzü lehçelerin bazılarında erimekte bazılarında ise $-g > -v$ / $-w$ değişimi olduğu tespit edilmektedir. Kırım-Tatar ve Kumuk Türkçelerinde $-I+$, $-U+$, $-(U)v+$ şekilleri ile *doğuv* “doğum”, *çatı* “makas”, *çıgıv* “şiş”, *tolu* “dolu” gibi örneklerde yer almaktadır. Nogay Türkçesinde $-I+$, $-(U)w+$ şekli ile *korkı* “korku”, *königüv* “alıştırma”; Başkurt Türkçesinde $-Iw+$, $-Uw+$ şekli ile *kızıv* “salgın”, *sabıw* “etek” gibi örneklerde bulunmaktadır. Kazak ve Tatar Türkçesinde tek şekilli bulunan ek Kazak Türkçesinde $-(U)w+$ şekli ile *bitüw* “kapalı”, *asuw* “geçit”; Tatar Türkçesinde $-(U)v+$ şekli ile *borav* “matkap”, *bilev* “bileme taşı” gibi örnekler oluşmaktadır (Sağlam, 2014, s.173).

Ekin işlevi:

-Fiilden soyut ve somut isim türetmiştir:

bili “ilim” < bil- “bilmek” $-i+$ (Kİ 35).

busu “pusu” < bus- “sinmek, pusmak” $-u+$ (TA 15A6).

kapı, kapu “kapı” < kap- “örtmek, kapatmak” $-i+$ (İH 17, KFT 416a43, Kİ 68, TZ 8a5, KF 93b3, DM 3a12, TA 6b5, MS 36b3).

Dağı ol ev eyesi kapu açmak izdese ol (KFT 416a43).

Kirgey aña kaysı kapudan dilese hisābsız ‘azābsız. (KF 93b3).

Kim ki okusa üç kez, Tağrı Ta‘ālā açğay aña sikiz uçmak kapusı (MS 36b3).

katı, katu, kattı “katı, sert” < kat- “sıkmak” –ı+ (İM 146b3, GT 169/12, İN 20b3, TZ 20b9, KF 22a3, CC I 39a16, MS 25b3, TA 29b8, DM 4b8).

Tağı bir katı taş özenolturmağay (İM 146b3).

her kün kilip tağāzā kılıp kattı sözlep köñül- (GT 169/12).

dağı bınşır barmağını dağı orta barmağını katı (İN 20b3).

ne katı ırak ğaybetden iştmedüm özini düşmānını (KF 22a3).

Suyu katı vurmağ yüz üstine (MS 25b3).

korğu, korğı, horğu “korku” < korğ- “korkmak” –u+ (İM 91b7, GT 148/10, MG 83b9, KF 57a5, MS 33a2, CC II 63b12).

sēniğ devāğ birle tağı sağlağıl mēni seskenmekden, korğıdan tağı havfdan tağı sökellikden tağı ağığdan (İM 91b7).

tevağku‘ korğusından cümle kāfir (GT 148/10).

körklüreki turur tağı imin yirde ve korğuluğ yirde anığ (MG 83b9).

meni şāliğ kullardan kılgıl meni ol kişilerden, korğu yokdur anlara kayğırmağ dağı yokdur (KF 57a5).

anlardan korğu yokdur anlara dağı kayğırmağ yok (MS 33a2).

korkuku titremeki kēnsi yalbarmāğı bile (CC II 63b12).

kuğı, kuğı, huğı “kuğı” < kuğı- dōkmek” –ı+ (İM 113b2, GT 312/9, KFT 206b7, Kİ 76, TZ 7a13, KF 61b1, MS 7a3, DM 4a2, CC I 57a13, TB 87v4).

Kağan kim kuğığa necāset tüşse tağı ol çıkarıld-sa andan soğra kuğıunığ suwı çekilür (İM 113b2).

tolmas niçük ki tolmasa kağra bilen kuğı (GT 312/9).

Kağan bir kişi dağra yazıda bir kuğı kaza kendü milkinden özge yirde. (KFT 206b7).

Havuz yanına oturmasun, yemiş ağacı yanına oturmasun (KF 61b6).

Yağmur suyu kibi, közler suyu kibi, kıuyular suyu kibi, deñizler suyu kibi(MS 7a3).

Egär kim ki çoyur açkay ya çuyu da yapmagay ol çoyurnu da çuyunu da anda tüškäy kimesäniñ tuvarı (TB 87v4).

ölü “ölü” < öl- “ölmek” –ü+ (İM 354a1, GT 187/3, KFT 267a14, Kİ 20, KF 198a2, KZ 45r1, MS 5b1, TA 27b9, CC 39a, AHH 33v4).

Ve eger çıksa yumurtkadan ölüg bala anıñ öze vâcip bolur ölü balanıñ kıymeti tirig hâletinde (İM 35a1).

öli açığından artıq ol vâriške (GT 187/3).

Kaçan bir kişi sinleden öli kefenini uğurlasa (KFT 267a14).

Dirileri dağı ölüleri dağı tâbi‘ eyle bizüm bile anlar ortasında hayırlar bile (KF 198a2).

Unutulgan boldum men, neçik ölü, yüräktän da boldum men neçik sağıt tas bolgan.(KZ 45r1).

dağı ölü namâzı kıılmaq kibi dağı yahşılığı buyurmaq kibi (MS 5b1).

ölü kibik boldular. Tek Biyimiz K‘risdos köründü (AHH 33v4).

örtü “örtü” < ört- “örtmek” –ü+ (İM 491b1, TZ 26b7).

aş yimek öze tağı suf içmek öze örtüldiler bizden esirgemek birle Teñri Te‘älâ’dan. (İM 491b1).

sürü “sürü” < sür- “önüne alıp ilerletmek” –ü+ (Kİ 52, TZ 18b3, KZ 220r5, DM 7a15).

Köpärdir, ki süriyirlä da tarlıq etiyirlär maña tanıhlılığındañ seniñmen yañılmadım (KZ 220r5).

tapu “hizmet” < tap- “hizmet etmek” –u+(İM 338a7, Kİ 61, KF 170a6).

eger ata ana muhtac bolmasa anıñ tapuğına kıayırmas (İM 338a7).

secde eyler biz özgeye degül saña sa‘y eyler biz tapu eyler biz seniñ rahmetün (KF 170a6).

tolı, tolu “dolu” < tol- “dolmak” –u +(İM 272a2, GT 11/13, Kİ 66, TZ 35a13, KF 102b3, CC 32a, TA 29b3).

Ve eger azrak kıussa ağızı tolu bolmasa kıayıtsa oruçı açılmas (İM 272a2).
gül tilese hātırın tolu tabak / bu gülistānımdan okı bir varak (GT 11/13).
ol kıan kibi, irin kibi, şarı şu kibi, burn kıanı kibi kıuşmak kibi ağızı tolu olsa (KF 102b3).

tutu, tutu “tutsak” < tut- “tutmak” –u+ (TZ 17a4, TA 38b11, DM 21a10).

yazı “ova” < yaz- “yaymak, sermek” –ı+ (KT 206b7, GT 178/12, Kİ 93, TZ 22a1, TA 6a11, DM 3a6).

Kıaçan bir kışı daşra yazıda bir kıuyı kıazsa kendü milkinden özge yirde (KFT 206b7).

hıkāyet bir ‘arab ir yazı yirde gāyet susap (GT 178/12).

3.2.1.2.23. –ICI+/-UCU+/-GUÇI+

İşlek olarak kullanılan bu ek bir fiilin bildirdiği eylemi sürekli yapanı karşılayan isim, alet ismi ve sıfat türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.246; Hatipoğlu, 1981, s.75; Ergin, 1998, s.191; Tekin, 2003, s.90; Korkmaz, 2007, s.83).

Eski Türkçede *ölürgüçi* “katil”, *kolğuçı* “dilenci”, *kınağuçı* “eziyet eden” örneklerinin bulunduğu bu ekin –tAçI+ ekinin eş anlamlısı –KUcU+ şeklide bulunmaktadır (Gabain, 1988, s.52-53). Eyleyici isimler türeten –GUÇI+ eki *ayğuçı* “kağan danışmanı ve sözcüsü”, *itğüçi* “yapan, eden”, *bidğüçi* “savaş dansı yapan er” gibi örnekler oluşturmaktadır (Tekin, 2003, s.90).

Ek hakkındaki başka bir görüşe göre ise bu ekin kökeninin –IğçI+ ve –ğUçI+ olmak üzere iki varyantının bulunduğu, Eski Anadolu Türkçesi döneminde –ğ sesinin erimesi, zamanla –ç sesinin sedalaşarak –c olması ve yuvarlak ünlünün daralması sonucu ekin –IcI+ şeklini aldığıdır (Ergin, 1998, s.191). CC’da –ğUcI+ şekli ile oluşan örnekler bulunmaktadır (Karamanoğlu, 2019, s.39).

Karahanlı Türkçesi eserlerinde *ayğuçı* “söyleyen”, *barguçı* “varan”, *baguçı* “bağlayan”, *basguçı* “basan”, *keçğüçi* “geçen”, *yuguçı* “yıkayan” gibi örnekler yer almaktadır (Hacıeminoğlu, 1996, s.169-170). Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde –

GUÇI+ şekli ile *açğuçı, körgüçi, tutğuçı, yigüçi* gibi örnekler; *-IçI/-UçI* şekli ile *biliçi, yazıçı, yonuçı* gibi örnekler bulunmaktadır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.189).

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde işlek olarak kullanılan bu ek meslek ismi ve sıfat türettiği tespit edilmektedir (Akbulut, 2017, s.58; Sarıtiken, 2019, s.850). Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinden *TZ'nin ism-i fail bölümünde* isimlere eklenerek meslek ve uğraşı yapan *+çI* ekine *-U* ekinin eklenmesi ile *kelüci* “*gelici, sürekli gelen*”, *ketüci* “*gidici, sürekli giden*”, *içüci* “*çok içen, sürekli içen*” örneklerindeki gibi aynı işleve sahip bir ek olduğu bilgisi geçmektedir. Nispet bölümünde ise *boyatuçı* “*boyacı*”, *içevçi* “*içici, çok içen*”, *söküçi* “*sövücü*” örneklerindeki gibi kişinin bir niteliğini, alışkanlık haline dönüşen bir eylemi bildirmek için kullanıldığı belirtilmektedir (TZ 47b, 63a).

Kİ'in ism-i fail bölümünde değerlendirilen bu ek, bir iş ya da uğraşının meslek haline dönüşme durumunu anlatmada *-ç* ekinin kullanıldığı, ünlü ile biten fiillere *-yIçI+*, ünsüzle biten fiillere ise *-IçI+* şeklinde eklenmesi gerektiği bilgisi yer almaktadır (Kİ 106).

KK'nin ism-i fail bölümünde bu ekin ünlü uyumuna girerek yuvarlak ya da düz şekilde yer alabileceği *oķıştı* “*okuyucu*”, *yazıştı* “*yazıcı*” örnekleri ile birlikte verilmektedir (KK 62b).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak Türkçesinde *-vşI+* şekli ile *okuvşı* “*öğrenci*”; Karakalpak Türkçesinde *-(I)wşI+* şekli ile *aķlawşı* “*boyacı*”, *urlawşı* “*hırsız*”; Nogay Türkçesinde *-(I)vşI+* şekli ile *ukutuvşı* “*öğretmen*”, *satuvşı* “*satıcı*” örnekler oluşturmaktadır. Kırgız Türkçesinde ünlü seslerinde yuvarlaklaşmalar olmasından dolayı *-OOçU+*, *-UUçU+* şeklinde yer alan ek *baştooçu* “*yürüten*”, *okutuuçu* “*öğretmen*” gibi örneklerde görülürken Karaçay-Balkar Türkçesinde *-(I)vçU+* şekliyle *sevçü* “*dansçı*”, *ketivçü* “*giden kimse, gidici*” olarak fiilden isim türetmektedir. Kırım-Tatar ve Kumuk Türkçelerinde *-IçI+*, *-UçI+*, *-UçU+* ekleri *ķurucu* “*inşaatçı çalışan kimse*”, *belgileyici* “*sıfat*”, *alıcı* “*alıcı*”, *urucu* “*vurucu*” gibi örnekler oluşturmaktadır (Sağlam, 2014, s.174-175).

Ekin işlevi:

-Bir işi sürekli yapanı belirten isimler türetmiştir:

alıcı, aluçı “*alıcı*” < al- “*almak*” *-ıçı+* (KF 212a2, CC I46a5, TB 91v2).

‘öşrlerdür; ol öşralıcı olur müslimānlar tācirlerden (KF 212a2).

Egär bir kimesä kimsägä övin satgay murovanıy şähärniñ içinä töräsi bilä, bolur anıñ yavuşu bir yılñiñ kečkäninä dirä kerı etmägä alıçı yatñiñ aıçasın berip, negä al öv satun algandır. (TB 91v2).

bağışlayıcı “bağışlayan” < bağışla- “bağışlamak” –ıçı+(MS 35b1).

şanu rahmetün birle yä ‘izzetlü Tanrı yä yazuq bağışlayıcı (MS 35b1).

ırlayıcı “şarkıcı” < ırla- “şarkı söylemek” –ıçı+ (TA 25a11).

satıcı “satıcı” < sat- “satmak” –ıçı+ (İM 298b6, TA 25a13, CC I 46a6, DM 17b15).

tağı kélürler añar satıcılar türlü ticâret birle Şâm ilinden tağı özge ilden tağı muqîm bolur (İM 298b6).

tapuçı “hizmet eden” < tap- “hizmet etmek” –uçı+ (KFT 274a1-2, Kİ 61, DM 14a4).

Kaçan bir kavumuñ tapucısı ol kavumdan neme uğurlasa ol tapucıñ eli kesilmez (KFT 274a1-2).

tikiçi, dikici “terzi” < tik- “dikmek” –ıçı+ (GT 156/10, TA 24b12, KFT 351a5).
kızın başmağ tikiçi irge birdi (GT 156/10).

Eger don dikici hayyât bit ton dikse bir kişinün evinde (KFT 351a5).

yarguçı “yargıç” < yar- “hüküm vermek” –uçı+ (KZ 7v3, CC I 45b 13, TB 72v6).

Teñri yarguçı artar, hıvatlı da uzun esli, ki bermâz öçäşmäñın kensiniñ kündüz här sahat (KZ 7v3).

Da yänä çoydu ki bir yaryuçı da yixkünni yaryu yarmagay (TB 72v6).

yonguçı “maragoz” < yon- “yontmak” –uçı+ (TA 25a4).

3.2.1.2.24. -(I / U)K+ / - (I / U)h+

Eski Türkçe döneminden itibaren işlek kullanıma sahip bu ek geçişsiz fiillerde *-mİş* geçişli fiillerde *-Ilmİş* ekleri ile aynı anlamda kullanılarak yapılmış, bitmiş anlamında sıfat ve isim türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.248; Hatipoğlu, 1981, s.80; Ergin, 1998, s.268; Tekin, 2003, s.90-91; Korkmaz, 2007, s.85).

Ek hakkındaki görüşlerden ilki Eski Türkçede *alkıyuk* “bitmiş”, *kirtkünyük* “inançlı”, *sıyuk* “yıkık, enkaz” gibi örneklerdeki *-mİş*, *-mUş* anlamını veren *-yUk+* ekindeki /y/ ünsüzünün zaman içerisinde erimesiyle *-Ik+*, *-Uk+* ekinin oluştuğudur (Gabain, 1988, s.55, s.58; Korkmaz, 2007, s.84-85).

Ek hakkındaki ikinci bir görüş ise Eski Türkçede *-Ik+* ve *-Ig+* olmak üzere iki farklı ekin bulunduğu ve söz konusu bu ekin *-Ik+* ekinden gelerek sıfat türettiği, fiilden isim türeten *-Ig+* ekinin ise zaman içerisinde *-g* sesinin erimesiyle dilimizde varlığını devam ettirmekte olduğu yönündedir (Banguoğlu, 1974, s.248).

Eski Türkçede ilgili *bark* “bina”, *bädük* “büyük”, *buyruk* “kumandan”, *artuk* “fazla”, *yaruk* “ışık” gibi örnekler türetmektedir (Tekin, 2003, s.91-92).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde işlek kullanılan ek *açuk* “açık, açılmış”, *adıruk* “farklı”, *anuk* “hazır”, *artuk* “fazla”, *bedük* “büyük”, *bıçuk* “buçuk”, *kıluk* “huy, tavır”, *kazuk* “kazık”, *konuk* “misafir”, *sınık* “kırık” örneklerindeki gibi isim ve sıfat türetmektedir (Hacıeminoğlu, 1996, s.20-21; 1997, s.49-50).

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşturulan metinlerde soyut-somut isim, organ ismi ve sıfat türeten *-(I/U)K+* eki kullanılmakla birlikte *-k* sesinin sızıcılaşarak *-h* şeklindeki örnekleri de bulunmaktadır (Güner, 2013, s.1608; Akbulut, 2017, s.59; Sartiken, 2019, s.850). Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinden TZ’de bu ekin iki tane işlevinin olduğu bilgisi bulunmaktadır. İlk işlevi ism-i failden sıfat yapılırken *-K* eki kullanılarak *ayık* “ayık”, *uyanık* “uyanık”, *tonuk* “donuk”, *yıkık* “yıkık”, *esrik* “sarhoş”, *şürük* “çürük” örneklerini türetmesidir. İkinci işlevi ise ism-i mefulden sıfat yapılırken *-K* eki kullanılarak *açık* “açık”, *sınık* “kırık”, *şoyuk* “soyulmuş olan”, *yırtık* “yırılmış olan”, *yarık* “yarılmış olan”, *oyuk* “oyuk”, *karışık* “karışmış olan”, *yülük* “yülünmüş olan”, *köyük* “yanmış”, *kertik* “kertilmiş olan”, *ketik* “gedilmiş olan” örneklerini türetmesidir (TZ 47b, 48b).

Kİ'de ism-i fail ve ism-i mefulden sıfat yaparken *üzük* “koparılmış olan”, *açuk* “açılmış olan”, *çürük* “çürümüş olan” örneklerindeki gibi –*K* ekinin kullanıldığı belirtirken, *İH*'de bu ekin sıfat yaptığı bilgisi *açuk* “açık”, *üzük* “kopuk, yırtık” örnekleri ile verilmektedir (Kİ 11; İH 36a).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bu ek bir işin sonucu olan durumu belirten vasıf ve nesne isimi türetmektedir (Öner, 1998, s.79-80). Kazak, Karakalpak, Nogay ve Tatar Türkçelerinde sadece –(*I*)*k*+ şekli ile *tarak* “*tarak*”, *aşık* “*açık*”, *şirik* “*çürük*”, *buyırık* “*buyruk*”, *esrik* “*sarhoş*”, *boyırık* “*buyruk*” gibi örnekler oluşturmaktadır. Kırgız, Başkurt, Kırım-Tatar, Karaçay-Balkar, Kumuk Türkçelerinde –(*I*)*k*+, –(*U*)*k*+ ekleri ile *teşik* “*delik*”, *tüzük* “*düzgün*”, *yarık* “*yarık*”, *küyük* “*yanık*”, *sınık* “*kırık*”, *sozük* “*kırık*”, *cırtık* “*yırtık*”, *buzuk* “*bozuk*”, *açık* “*açık*” gibi örnekler oluşmaktadır (Sağlam, 2014, s.177).

Ekin işlevi:

-Fiilden somut isim türetmiştir:

çırlak “akan su gürültüsü” < çırla- “gürüldemek” –*k*+ (Kİ 42).

ışık “ışık” < ışı- “ışımak” –*k*+ (TZ 20b1, Kİ 14).

kükrek “şişmek” < kükre- “gürlemek” –*k*+ (TZ 16b5).

soluk “nefes” < solu- “solumak” –*k*+ (Kİ 59).

sovuğ “soğuk” < sovu- “soğumak” –*h*+ (AB 77/3).

tükürük “tükürük” < tükür- “tükürmek” –*ük*+ (KK 61/12, TZ 7a7).

yarık, yarığ “aydınlık” < yarı- “parlamak” –*ık*+ (KFT 183b24, TZ 20b1, KZ 3v9, CC II 69b9).

Eger ol kişinin qarnı yaruğı arkasını çıksa ol vaqtın ol qarnını yargan kişi üstine qarının yarıp arqasına çıqduğu için bir adam qanı bahāsınuğ üç ülüşde iki ülüşini virmek vācib bolur.

Köplär ayturlar edi ki kimlär körgüzgäy bizgä yaǵşılıǵın Eyämizniñ, nişanlandı bizgä yarıǵ yüzündän seniñ da berdiñ feraǵlık yüräkimizgä bizim. (KZ 3v9).

ave kız, kimniñ kértegi kün dèy yarıǵtır hem isi (CC II 69b9).

-Fiilden sıfat türetmiştir:

açık, açuq, açılǵ “açık” < aç- “açmak” -uq+ (İM 190b1, GT 185/13, Kİ 8, MG 39b4, İN 29a6, TZ 48b7, KF 163a1, KZ 171v2, AHH 88r3).

meger kim kaçan kim açuq tapmasa qayırmaz (İM 190b1).

daǵı sulrasın açuq körmedi ayturlar ol təcirni (GT 185/13).

irmiş eger közi açuq taqı bu işlerde hāzıq olsa (MG 39b4).

ayaqniñ arası açuq bolǵay bir arşun (İN 29a6).

Namāz kılsun başı açuq kişi yapsun şaş tarafı bile az iş bile (KF 163a1).

Kim ki sözlär yazılǵ edi sıǵarı üçün, anı açılǵ yergä sürgäy edi. (KZ 171v2).

alay ketärbiz, ne türlü ki meni köriyirsen baş açılǵ (AHH 88r3).

aqsak, aqsah, ahsak “aksak” < aksa- “topallamak” -q+ (İM 368b4, KK 60/9, KFT 288a34, Kİ 17, TZ 4a11).

Taqı revā bolmas közi körmes taqı aqsak eyle aqsak kim yürimes (İM 368b4).

sağ ayaqı aqsak olsa ol ayaq üstine yürüyü olmasa ol vaqtın ol uğrının sağ eli kesilmez (KFT 288a34).

amraq “sevgili” < amra- “sevmek” -q+ (TZ 90a13, TA 36a5).

anuq, anıq “hazır” < anu- “hazırlamak” -q+ (İM 416b3, GT 355/9, Kİ 23).

kim fesād anıq içinde tiz bolur anuq qoymaq kibi yimek üçün andan taqı ol nerse kim anıq ma‘nāsında turur it kibi taqı hurma kibi (İM 416b3).

yol üçün azuq anuq itmek kirek / çün bu menzilden köçüp kitmek kirek (GT 355/9).

arık, aruq “zayıf” < arı- “güçsüz olma durumu” -q+ (İM 368b5, KFT 171b19, Kİ 11, İN 28b9, TZ 94b8, CC 39a, TA 29b6).

Taqı aruq eyle aruq kim yiligi yoq ya‘nī itiniñ tatıǵı yoq (İM 368b5).

dağı aruqlasa za'if olsa dağı ol habüslenmiş kişi hiç kimse tapmasa (KFT 171b19).

zahmet körür bolur ve dağı at aruqlar bolur (İN 28b9).

ayık, ayuk "ayık" < ay- "ayılmak" -ık+ (KFT 367b54, Kİ 26, TA 28a12).

bir şartı dağı olı-mış kim ol kişi ayık olğay (KFT 369b54).

bıçuk, buçuk, buşuk "yarım" < bıç- "biçmek" uç+ (GT 191/11, KK 64/19, KFT 11b32, Kİ 29, MG 30b7, İN 30b8, TZ 39b6, KF 208b5, TA 24a12).

katına barıp buçuk habbe üçün yüz suvın töküp iliğ (GT 191/11).

Dağı kelse ol evinüñ buçukını zeyid menümdür dise da'vi idse (KFT 11b32).

buçuk meydan kadarınca andın sonra süñünü sol qoluğ (MG 30b7).

İki direm mür iki direm maştaki bir direm ās buçuk (İN 30b8).

Her yigirmi mişkal altunda buçuk mişkal altun zekātu vācib olur. (KF 208b5).

béyik, büyük "büyük" < büyü- "büyümek" -k+ (KK 36/8, MG 7b9, TZ 25b2, CC I 53a23).

katığ büyük bolmasun kim at nā-gāh sekrigende (MG 7b9).

çirik, çürük, şürük "çürük" < çürü- "çürümek" -k+ (İM 143b7, GT 333/12, CC II 58b5).

Çaçan kim namāz kılsa anıñ birle yumurtқа bolsa içi çürük bolsa kan birle namāzı revā bolur. (İM 143b7).

çürük koz-nı niçük kılsa yünül-lik (GT 333/12).

çirik bolganda sēn boyuğa yov utmagıl (CC II 58b5).

éksik, éksük "éksik" < éksü- "eksilmek" -k+ (KFT 276b7-8, Kİ 18, İN 66a1, TZ 36b7, KF 45b5, KZ 180r6, TA 29b13, MS 43a4-5, CC I 31b4).

on dirhem kümişden éksük olsa ya on dirhem kümiş kımatından éksük olsa ol kişinüñ eli kesilmez (KFT 276b7-8).

bolsa yaramaz andan éksük dağı bolsa (İN 66a1).

yā avdaz alsa yā ğusl eylese andan eksük bile avdaz tamām eylese yā ğuslı tamām eylese keçer (KF 45b5).

Zerä adilär alar sen bilä az eksik da yat añar körä (KZ180r6).

Veläkin ol kişiye işlemegile artuğ olur ecirde dahı derecede terk eylemegile eksük olur derecede (MS 43a4-5).

ésrik, ésirik, ésrük “sarhoş” < ésri- sarhoşlamak” –k+ (İM 410b1, KK 63/6, KFT 367b48, Kİ 13, TZ 19a1, KF 257b7, TA 28a11, CC I 9b7).

Tağı kim kim çağır içse tağı ol kişi tutulsa tağı çağır yiyisi tapulsa, yā anı esrük keltürseler (İM 410b1).

Esrük kişi ikrar idgeni zinā kılduğunda (KFT 367b48).

‘Ālimler barçası esrüklerdür lākin ‘amel eylegenler ‘ilim bile esrük degüldir. (KF 257b7).

savuk, sawuk, soğuk, sovuğ, sovuğ “soğuk” < soğu- “soğumak” -k+ (CC 13a, KFT 117b8, GT 37/1, KFT 371b9, Kİ 61, MG 88a6, RH 29b5, TZ 7a10, KZ 252v2, TA 5b12, DM 2b4, BM 9a9).

ol kişi hasta bolsa qorqsa eger suf birle yüwünse hastalığı artar yā cünüb kişi turur eger yüwünse sawuk anı öltürür (KFT 117b8).

muṭī’ boldı-lar bu sözni işitip savuk nefes bilen melik (GT 37/1).

Dahı ol haddi katı sovuğ vaqtında durkuzmağaylar (KFT 371b9).

birle sovuğ vaqtlarda urmağıl kim qorğunç turur tağı (MG 88a6).

şalıp sovuğ nefes burnından çıkar bolura (RH 29b5).

Hoyar buznu kesäk kibi alına sovuğunun anı kim bolur tirilmä (KZ 252v2).

sınık, sınık “kırık” < sın- “kırılmak” -k+ (İM 113b4, GT 208/13, Kİ 54, MG 81a9, TZ 34b7, TA 28b8).

Farq yok yaş birle qurı arasında, tağı şahıh birle sınık arasında tağı koynıñ tağı sığırnıñ tağı tifenıñ tizegi arasında. (İM 113b4).

devlet yolukup saña raħm kılıp sınık (GT 208/13).

turur kim sınık bolğay tağı asrı katığ yoğun (MG 81a9).

tanık, tanuq, taniq, danuq “tanık” < tanı- “tanımak” -k+(CC I 28a18, İM 244b4, GT 30/3, KFT 345a18-19, İN 27a5, TZ 21a10, KF 31b1, KZ 35r3, MS 3a3).

Tağı kimniñ tağı bir kişi öze borçı bolsa, ol kişi inkār kılsa anı yıllar andan soñ tursa anıñ birle tanuq zekāt birmegey (İM 244b4).

sultān hıdmatında qanuna tanuqluq birdi-ler (GT 30/3).

Qıyās budur kim sābit olmağay idi illādanuq birle velākin ıstıhsān budur kim danuq durquzmadun ol oqlanun nesebi sabıt olur(KFT 345a18-19).

qılmaq tanuqluq virür anıñ rastlığı üzere (İN 27a5).

Tanuq sen menüm sırrımı körür sen āşikāre işledüğümi dağı körür sen (KF 31b1).

Turdular üstümä benim yamanlarınñ tanıqları, haysın ki bilmāz edim sorarlar edi maña (KZ 35r3).

Tanuqluq virmek Tanrı’dan özge Tanrı yok haq Muhammed hem ‘bidür hem resülidür. (MS 3b3).

telik, telük, delük “delik” < töl- “delmek” –ik+ (İM 145a2, KFT 263b40-41, Kİ 40, RH 28a5, TZ 7a12, DM 3a8).

sol ayağı öze tayanıp olturğay tağı olturur yerini tuş qılğay suw ewiniñ telüğine, ol telük kim anıñ öze turur. (İM 145a2).

Dağı ol ev içindeki mālı dirşürse ol deldüki delükünñ qatında yığa qoşa. (KFT 263b40-41).

didüklerimüzi ol telüglerge dıqıp basmaq kerek ve dağı (RH 28a5).

tşik, deşük “deşilmiş olmak” < deş- “deşmek” –ik+ (KFT 263b44, MG 81b4, TZ 7a12, CC I 13b16, DM 3a8).

Dağı çıqduqundan soñra elini şoqsa ol deşükden içeri ol dirşürüp qoduğı mālı alsa dağı kidse (KFT 263b44).

tigirmi tişekleri bolğay velākin öte tişik bolmağay (MG 81b4).

uzaq, uzağ “uzak” < uza- “uzamak” –k+ (İN 2b7, TZ 23b5, KZ 7v3).

müfid turur anı aldum ve dağı uzum uzaq sözerni (İN 2b7).

Teñri yarguçı artar, hıvatlı da uzun esli, ki bermâz öçäşmäñin kensiniñ kündüz här sahat. (KZ 7v3).

yarıq, yaruq, yırık “yarık” < yar- “yarmak” –ık+ (İM 129a6, KFT 183b4, Kİ 92, MG 81a2, İN 64a3, TZ 20b2, DM 3a10).

Ve eger etükniñ alını yarılmış bolsa meger km ol yarıq bağlanmış bolsa kayırmas mesh kılsa anıñ öze. (İM 129a6).

Eger ol kişiniñ qarnı yaruqı arkasını çıksa ol vaqtın ol qarnını yargan kişi üstine qarının yarıp arkasına çıqduku içün bir adam qanı bahâsınıñ üç ülüşde iki ülüşini virmek vâcib bolur. (KFT 183b4).

Bir ‘illet ber turur andan oynar yâ oq yaruq (İN 64a3).

yıraç, yıraç, ıraç “uzak” < (y)ıra- “uzaklaşmak” –k+ (İM 327b7, GT 40/7, Kİ 93, MG 38b6, İN 24b5, TZ 8a6, KZ 104r5, DM 22b14, TA 27a3, CC II 62b9).

Ve eger tüşse Cemre-i ‘Aqabe’den yıraç revâ bolmas. (İM 327b7).

ölmegi yâhşı hayâtından yıraç hikâyet (GT 40/7).

yir yıraç turgıl süñü-ni sağ yanında arqurı (MG 38b6).

çok durur uruşda ve dañı yıraç çeriğa (İN 24b5).

İşit bizgä Asduadz hıtharuçımız bizim, umsa barça uçlarına dünyäniñ da kim teñizdä yıraç. (KZ 104r5).

kaçan frişte anı ırahtın kördi, burnun turaladı (CC II 62b9).

yumşaq, yımşaq “yumuşak” < yumuşa-“yumuşamak” –k+ (Kİ 98, İM 226a7, GT 75/6, KFT 211a11, MG 74b9, İN 22a3, TZ 84a10, KF 60b4, MS 22b2, TA 28b1, DM 4b12, CC I 39a17).

yël qatı bolmağay taqı yël yumşaq taqı bolmağay, oşanı aşl kılğay, namâzın qasr kılğay. (İM 226a7).

yumşaq töşekinden issi kül üstünde (GT 75/6).

Burunıñ yumşaqını kesmekde kışâş vardır. (KFT 211a11).

yumşaq etine yitüre andan eksük bolmağay (İN 22a3).

Kumâşımı qaldursun yirden, kerekdür yir yumşaq ola yâ otura yüce yir.(KF 60b4).

Ol yüz saç dibinden henāk altına degin bir kulağ yumşağından bir kulağ yumşağına degin. (MS 22b2).

yügrük “iyi koşan” < yügür- “koşmak” –ük+ (İM 449a1, MG 62b5, RH 2a9, TZ 11b8).

Ve eger ikisiniñ birisiniñ atı za ‘if bolsa yaqın bilinse kim ol at artkaru qalur, yā taqı biriniñ atı yügrük bolsa bilinse kim ol ozar, ‘ağd bāıl bolur. (449a1).

silāhlig irse taqı qaysı-nıñ atı yügrük taqı (MG 62b5).

ve biri yügürük bolur ve biri tüzer bolur ve biri (RH 2a9).

yüksek “yüksek” < yükse- “yükselmek” –k+ (Kİ 96, İM 297b8, TA 27a10, DM 3a10).

şısatı kim ol bir töpe-turur yüksek, büyük yèrni qazsa suw tapılır, aşak yèrni qazsa suw tapulmas. (İM 297b8).

-Fiilden soyut isim türetmiştir:

alağ “fikirde ayrılık” < ala- “değiştirmek” –k+ (Kİ 3).

boşak “günah kurtulma” < boş- serbest bırakma” –k+ (CC II 61a12).

aña bolgay altı yıl boşak (CC II 61a12).

buyruk, buruğ “emir” < buyur- “emretmek” –uk + (İM 79a8, GT 213/8, KK 75/6, KFT 397b30, Kİ 37, MG 3a5, İN 2b4, KF 179b1, KZ 2v1, CC I 21a14, TA 46a2, DM 10b4, MS 2a5, BM 12b2, AHH 15r11).

Teñri Te ‘ālā sözi: şabr kılğıl yā Muḥammed Teñri hükmine ya ‘nī Teñri’niñ buyruqlarına. (İM 79a8).

Kişige aytağay-sen oğlı ayttı ay ata buyruk buyruğ (GT 213/8).

urğuçı teñri buyruğı için cān baş oyna- (MG 3a5).

Velakin ol vekiller iki aḥçadan artuğ olmağaylar her bir oturğnda qādī buyruk idmeke didi (KFT 397b30).

erse men daḥı öziniñ buyruğına boyun şundum (İN 2b4).

Secde eyle Allāha yakın ol! Buyurdu bize secde eylemek buyruk vācibliğüdür. (KF 179b1).

Kol mendān, da beriyim saña gurk'çıları jarankklılığa saña da buyruğ saña barça uçların dünyāniğ (KZ 2v1).

Buyruk Tañrı Ta'āla'dan. (MS 2a5).

buyruğ etmä keliptir (AHH 15r11).

ëmgek "emek" < emge- "emek vermek" -k+ (CC II 75b3, Kİ 23).

ëmgek tarttığ kim bizler arınalı yazıklarını koyup (CC II 75b3).

ķılığ "huy, hareket" < ķıl- "yapmak" -ıķ+ (TA 20b9).

ötük "durumu açıklama, hikaye" < öt- "anlatmak, konuşmak" -ük+ (TA 24b7).

yazığ, yazuğ, yazuğ, yazığ "günah" < yaz- "yazmak" -ıķ+ (İM 349b8, GT 69/1, Kİ 93, TZ 14a8, KFT 417b36, TZ 14a8, KF 92a3, KZ 83v2, CC II 61a1, MS 35b1, TA 40a8, DM 20b15, BM 11b3).

Ve rāstı ayrulur ol ikisi yazuğ içinde (İM 349b8).

yazuğ men-den durur ħukema ķavli bilen 'amel ķılmadım (GT 69/1).

Dağı aña ķādī yazuğını bildürgey urmağay ħabuslamağay (KFT 417b36).

Nebī eyitdi Tañrı raħmeti Nebī üstüne: Kim bunuğ kibi işlese yazıklarını bağışlanur her ķiçi yazuğlar, ulu yazuğlar (KF 92a3).

Saña yalğız yazığ ettim, Biy, da yaman alnıña seniğ ettim (KZ 83v2).

yüğünüñiz oğlanlarım, aytıñız kēnsi yazıķıñıznı (CC II 61a1).

helāk itme şanu raħmetüñbirle yā 'izzetlü Tañrı yā yazuğ bağışlayıcı (MS 35b1).

-Alet ismi türetmiştir:

aşığ~yaşığ~yışığ "miğfer, başlık" < (y)aş- "örtmek" -ıķ+ (TA 14b3, DM 11a15, Kİ 94).

elek "elek" < ele- "elemek" k+ (TZ 34a11, Kİ 22, TA 18b7, CC I 41b17).

kuşak “kuşak” < kuşa- “sarmak” –k+ (DM 13a2, TA 22a11).

töşek, döşek “döşek” < töşe- “sermek, döşemek” –k+ (İM 102b2, GT 75/6, KK 64/6, KFT 266b6, Kİ 39, TZ 23b8, KZ 6r1, CC I 43a25, TA 18a2, DM 10b12).

Ve eger uyğudan uyansa ér birle hatun, ol ikisi érlík suwı tapsalar töşek öze taqı her birisi ol ikisinden tüşke keçkenin bilmese vâcib bolur (İM 102b2).

yumşak töşekinden issi kül üstünde (GT 75/6).

Anuñ derilerinde döşek idseler. (KFT 266b6).

Emgändim men küstüngänimä benim, yuvdum barça keçäni töşegimni benim yaşlarım bilä yastıhlarımın çılattım (KZ 6r1).

-Fiilden organ ismi türetmiştir:

kapak “göz kapağı” < kapa- “kapatmak” –k+ (TZ 11a12).

kasuk “kasık” < kas- “kasmak” –uk+ (DM 19b4).

kirpik, kirpük “kirpik” < kirp- “kırpamak” –ik+ (CC I 47b13, Kİ 80, RH 4a9, İM 464a4).

ve dañı kirbügi qara bolğay ve dañı közni (RH 4a9).

Taqı ol nêrse kim anıñ içinde tört turur; kirpük kibi iki közniñ, iki közniñ birinde diyetniñ törtde biri turur. (İM 464a4).

sünük, söñük “kemik” < sün- “sünmek” –ük+ (MS 29b2, TA 23a3, MG 105a4).

Mekrühdur istinca altı nêrse birle: sünük birle, tezegile (MS 29b2).

sünük kibi bolsun evvel oqñı atğanda (MG 105a4).

-Fiilden hastalık adı türetmiştir:

uçuk “humma” < uç-, oç- “yanmak” –uq+ (İH 2, TA 34b10).

-Fiilden hayvan ismi türetmiştir:

batuk “karabatak kuşu” < bat- “batmak” –uq+ (Kİ 28).

-Fiilden yer ismi türetmiştir:

avlağ, ovlağ “av” < avla- “avlamak” -k+ (CC II 57b19, TZ 13b2).

yaylağ “yayla” < yayla- “yaz mevsimini geçirmek” -k+ (Kİ 100).

3.2.1.2.25. (I/U)l+

Geçişsiz fiillerden isim ve sıfat türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.250; Hatipoğlu, 1981, s.85; Ergin, 1998, s.195-196; Korkmaz, 2007, s.88). Moğolcada da bulunan bu ek Eski Türkçede *inal* “bakan gibi yüksek bir mevki ünvanı”, *kısıl* “boğaz, vadi”, *tükâl* “bütün, hep”, *osal* “ihmalkâr” gibi örnekler türetmektedir (Gabain, 1988, s.53).

Bu ek *kısıl* “boğaz, vadi”, *ıdıl* “akın, yağma, sevk”, *amıl* “sakin, durgun”, *ötül*, *osol* “ihmalkâr”, *inal* “bakan gibi yüksek bir mevki ünvanı” örneklerindeki gibi iki heceli geçişsiz kelimelere eklenerek sıfat ve zarf görevinde kullanılan sözcük türetmektedir (Erdal, 1991, s.330).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde işlek olmayan bu ek *inal*, *tükel*, *osal* gibi örnekler türetmektedir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.60, s.189).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserleri ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde bu ek geçişsiz fiillerden sıfat türetmesi harici alet ve organ ismi türetmektedir (Güner, 2013, s.1608; 2020, s.150; Saritiken, 2019, s.851; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.328).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Kazak, Karakalpak, Nogay Türkçelerinde sınırlı sayıda örnekte yer alan bu ek ile *koşul* “karışıklık”, *tügöl* “bütün”, *batıl* “cesur”, *kesel* “hastalık”, *batıl* “cesaretli”, *pisiril* “peynir” kelimelerini türetmektedir (Sağlam, 2014, s.178).

Ekin işlevleri:

-Alet isim türetmiştir:

urul “örs” < ur- “vurmak” -(u)l+ (Kİ 10).

-Fiilden organ isimi türetmiştir:

til “dil” < të- “demek” –I+(Kİ 39, İM 6a1, GT 129/6, KK 60/14, MG 2b6, RH 17a1, TZ 31b5, DM 13a6, CC I 47b25, AB 138/10).

zāhīrīleriniñ aşhāblarından, ikrār keltürmek til birle taqı ‘amal kılmak erkān birle (İM 6a1).

bolup her bir tiken tesbīhine til (GT 129/6).

ba‘zısın zikr kılduk taqı ‘arab tilindin türk tiline kiltürmedik (MG 2b6).

bolsa inen kutlu bolur ve dağı tili aşagasında (RH 17a1).

til yazılı bar barçanı hılnıpmen, meğa ay (AB 138/10).

-Fiilden sıfat türetmiştir:

kıızıl “kırmızı” < kıız- “kızmak” –I+ (İM 148a6, GT 55/9, KK 5/12, KFT 291a9, MG 86a9, RH 8b3, TZ 68b3, CC I 46b28, DM 9a5, TA 32b8, Kİ 71).

Ol şafaq aklık-turur, ol aklık kim kök qararında bolur kıızıldan soğra, Ebū Hanīfe katında. (İM 148a6).

turur şı‘r yā hoca yük bilen kıızıl altun alıp kilür (GT 55/9).

Dağı ol uğrı ol bizi kıızılğa boyasa ya şaruğa boyasa. (KFT 291a9).

yirliğı kıızıl bolur ve ba‘zısı-nıñ yaşıl bolur (MG 86a9).

kutlu bolur ve dağı kıızıl at alını ağırak bolsa (RH 8b3).

osol “tembel” < osan¹³³- “tembel” –I+ (CC II 66a2b).

tükel, tügel, dükel “hep, çok” < tüke- “artmak” –I+ (Kİ 49, CC II 70a19).

3.2.1.2.26. -(I / U)m+

İşlek olarak kullanılan bu ek Türkçede fiille ilgili bir hâl, durum, iş ifade eden isim ya da o işle ilgili nesne, alet, eşya, yer ismi, soyut ve somut isim türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.252-253; Hatipoğlu, 1981, s.108; Ergin, 1998, s.188; Korkmaz, 2007, s.89-91).

¹³³ Gabain bu kelimeyi Çağatay Türkçesindeki *osan*- “tembel” fiilinden türediğini belirtmektedir (Gabain, A. Von. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. s.53).

Eski Türkçede geçişli ve geçişsiz fiillerden isim türeten bu ek *talım* “yağma”, *kādim* “giyim”, *barım* “servet”, *ölüm* “ölüm” gibi örneklerde bulunmaktadır (Gabain, 1988, s.53; Tekin, 2003, s.91).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde eylemin sonucunu bildiren iş ve durumu ifade eden isimler türeten bu ek *agım* “çıkma”, *birim* “verme”, *erdem* “erdem”, *kedim* “giyim”, *küçem* “zorlama”, *ölüm* “ölüm” örneklerinde bulunmaktadır (Hacıeminoğlu, 1996, s.25; 1997, s.50; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.60, s.189).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserleri ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşan metinlerde soyut ve somut isimler türetmektedir (Güner, 2013, s.1608; Çetin Milci, 2014, s.71; Akbulut, 2017, s.59; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.28; Sarıtiken, 2019, s.851). Ayrıca *Kİ*'te *kelim* “gelme işi”, *barım* “gitme işi”¹³⁴ ve *İH*'de *alım* “alma işi, içim “içme işi”¹³⁵ örneklerinde bu ek mastar işlevinde kullanılmaktadır.

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde işlek kullanılan bu ek soyut ve somut isim türetmektedir (Öner, 1998, s.74-76). Kazak, Karakalpak, Nogay ve Tatar Türkçelerinde dar ünlülü $-(I)m+$ şekli ile *alım* “güç”, *baylam* “demet”, *bölim* “bölüm”, *atım* “atma”, *tilim* “dilim”, *körüm* “örnek”, *yotım* “yudum” gibi örneklerde bulunmaktadır. Kırgız, Başkurt, Kırım-Tatar, Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerinde $-(I)m+$, $-(U)m+$ şekilleri ile bulunan ek *basım* “baskı”, *kötürüm* “yürüyemeyen, kötürüm”, *beylem* “demet”, *yütüm* “yudum”, *kurum* “kurum”, *aytım* “deyim”, *atlam* “adım”, *tilim* “dilim”, *tüşüm* “ürün” gibi örnekleri oluşturmaktadır (Sağlam, 2014, s.179).

Ekin işlevi:

-Fiilden soyut ve somut isimler türetmiştir:

artım “fazla” < art-“artmak” –um+ (CC I 31b16).

boğum “boğum” < boğ- “boğmak” –um+ (CC I 47b6).

dilim, tilim “dilim” < til- “dilmek” –im+ (CC II 66a9, DM 5b8).

¹³⁴ Kİ, s.108.

¹³⁵ İH, s.42.

inam “inanç” < ina- “güvenmek” –m+ (MG 37a3, CC II 92a2, KZ 48r4).

illā bir at üzere kim inamlu taķı sınanmış bolğay yügrük (MG 37b3).

Doğrudur sımarlaganı Eyämizniñ, da barça işlari anıñ inam bilä dir, da sövär yarlıgamañnı da könülükñü. (KZ 48r4).

içim “içme işi” < iç- “içmek” –im+ (GT 243/1, TZ 84a13).

ilticā kılıp bu issi zaħmeti minden bir içim su bilen kim (GT 243/1).

ölüm “ölüm” < öl- “ölmek” –üm+ (İM 80b5, GT 109/2, MG 93a4, TZ 33b4, KF 199a7, KZ 80r2, CC II 74b10, TB 18v11, BM 11b1).

Taķı Nebī Aleyhisselām ayıttı: köp kılıñ zıkrini lezzetlerni bozğan kim ol ölüm-turur. (İM 80b5).

fehm siz ölü köñül-li t̄ayife kördüm baķtım (GT 109/2).

ölümü turur timişler taķı kınındın çıķıp ģarb vāķi’ bolmaķlıķı tururlar taķı bilgil kim fāris-nin kışka (MG 93a4).

Neçik ģoy, tamuģka çığara berilğäylär da ölüm kütkäy alarnı da buyruğ atkäylär alarga toğrular tañ mañına.(KZ 80r2).

Tağrı ta’ālādan ister men ‘aķıbetümüz ģayr eyleye, ölüm esrikliğini heyyin eyleye (KF 199a7).

basa üçünçi künde ölümden koptı bitivler aytğança (CC II 74b10).

Xaysi ki tiymästir k’risdān kiřigä munuğvki antni üstünä kötürmägä, egär ki ölümgä dä keltirsälär ya övün buzma kläsälär (TB 11).

salkum “salkım” < salk- “sarkmak” –um+ (Kİ 59, TZ 25a12, CC 66a6, TA 8b3, DM 5a13).

soķum “bir lokma yiyecek” < soķ- “sokmak” –um+ (TZ 31b8, TA 16b11, BM 13b1).

tamızum “damla” < tamız- “damlamak” –um+ (Kİ 66).

toğram “parça” < toğra- “doğramak” –m+(DM 6b7, TA 16b10).

uçurum “uçurum” < uçur- “uçurmak” –um+ (İH 2, TA 6a9).

yaltırım, yaldırım, yuldırım, yuldurum, yıldırım “yıldırım” < yaltır- “parlamak” –ım+ (İM 81a4, KK 58/4, Kİ 97, TZ 21b13, DM 2b6).

anası ileyhinde hār kılp kendüsini taķı anasının haķķını ululap, kēķey Şırāt’dan yıldırım kibi (İM 81a4).

yarum, yarım “yarım” < yar- “yarmak” –um+ (İH 29, İM 84a8, GT 336/11, KK 64/19, Kİ 93, MG 15b7, RH 25b4, TB 95v6, AB 58/5).

Taķı Resūl ayıttı: şadaķa bêriñiz eger bir hūrmāniñ yarımı taķı bolsa, rāstı ol aç kişi sedd eyler taķı söndürür yazuķını nēteg kim söndürür suw otnı. (İM 84b8).

yarım qarın zāhid-ler sedd-i ramaķ qarı-lar hatte’l-‘araķ (GT 336/11).

tostogru çıkar kibi çıkıp yarım devr kılgıl (MG 15b7).

avuç alğay sen daħı yarım avuç tuzı yaħşıdan (RH 25b4).

Eğār kimāseniñ hrabicasına ya tüzünā tapılgay kişi da kimesābilmāğay, kim anı öldürdü, ol çayta yaryučı xartları bilā kermāniñ baķmaķ kerāk, kimniñ hranicası içinä artıx öldürgān kişi yatıptır ya xaysi kermāniñ tutovuna bolgay (TB 95v6).

Yarımdan k’unlarımın menim, zera cıstan cınsk’adır yıllarıñ seniñ (AB 58/5).

yem “yem” < ye- “yemek” –m+ (Kİ 98, TZ 23b10).

3.2.1.2.27. –mA+

Asıl işlevi isim-fiil eki olan bu ek kalıplaşarak alet, eşya, yiyecek ismi ile sıfat türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.264-266; Hatipoğlu, 1981, s.110; Ergin, 1998, s. 186; Korkmaz, 2007, s.91).

İşlek kullanılmayan bu ek –mAk ekindeki /k/ sesinin düşmesiyle oluşarak fiilden isim türetmektedir (Hacıeminoğlu, 1996, s.26).

Eski Türkçede *yālmā* “binici”, *oyma ār* “oyuncu”, *berma yıl* “geçen yıl” gibi örneklerde geçen bu ek isim ve sıfat türetmektedir (Gabain, 1988, s.53, s.57; Erdal, 1991, s.316-320).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde fiilden isim türten bu ek *adma* “başıboş”, *kesme* “perçem”, *kırma* “kırılmış”, *süzme* “süzme”, *tügme*

“düğme”, eşme “kuyu”, tigma “benzer” gibi örneklerde geçmektedir (Hacıeminoğlu, 1996, s.25; 1997, s.51; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.60; s.189).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde hareket ismi ve somut isim türettiği tespit edilmektedir (Güner, 2013, s.1608; 2020, s.151; Akbulut, 2017, s.59).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde fiilin sonunda ortaya çıkan halle veya söz konusu fiile bağlı olan nesneyle ilgili isim ve sıfat türetmektedir (Öner, 1998, s.73). Kazak ve Nogay Türkçelerinde $-mA+$ şeklinin yanında $-BA+$ şekli, Kırgız Türkçesinde ise $-mO+$ bulunan ek *ilme* “ilmik”, *köşpe* “göçme”, *süzbe* “süzme”, *talma* “baygınlık”, *tuuma* “çıplak”, *münözdömö* “tasvir” gibi örnekler oluşturmaktadır. Başkurt, Kırım-Tatar, Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerinde $-mA+$ olarak yer alan ek *üyüşma* “kurum”, *doğma* “doğuştan”, *carma* “bulgur”, *tüyme* “düğme” gibi örneklerde geçmektedir (Sağlam, 2014, s.180).

Ekin işlevi:

-Alet ismi türetmiştir:

burma “mancınık” < bur- “burmak” $-ma+$ (TZ 31a4).

çalma “sarık” < sar- “sarmak” $-ma+$ (MG 67b8, CC I 51b4).

baçal-lağıl eger kamaçın bolmasa çalman birle baçal- (MG 67b8).

kazma “kazma” < kaz- “kazmak” $-ma+$ (CC I 44b2, DM 10a10).

-Somut ismi türetmiştir:

kıyma “kıyma” < kıy- “kıymak” $-ma+$ (Kİ 77, TZ 35a4).

sinama “deneme” < sina- “denemek” $-ma+$ (TB 1954A).

sürma “sürme” < sür- “sürmek” $-me+$ (İM 119a5, Kİ 52, TA 19a12).

her ne kim bosa yer cinsinden; toprak kibi tağı kum kibi tağı taş kibi tağı kireç kibi tağı sürme kibi (İM 119a5).

süzme “süzülmüş” < süz- “süzmek” $-me+$ (İM 387a7, Kİ 52, TZ 34a7).

ol ruṭab ḥurma bolsa yā ol sūt sūzme bolsa taḳı anı yēse antda tutulmas. (İM 387a7).

tügme, tüvme, tüyme, düğme “düğme” < tüg- “düğümlemek” –me+ (İM 192a7, MG 26b3, TA 20a3, DM 12b6, TZ 18a5, Kİ 49, CC II 60b14).

Taḳı köñlegini tügmelemegey.(İM 192a7).

baṭānesinde ilgik tügme tikgil mingendin soñra (MG 26b3).

Tüvme tüvdim tütgende saldım (CC II 60b14).

yarma “bulgur türü” < yar- “yarmak” –ma+ (TZ 11b11).

-Fiilden hastalık ismi türetmiştir:

ısıtma “sıtma” < ısıt- “ısıtmak” –ma+ (TA 34b11).

titreme “titreme” < titre- “titremek” –me+ (TA 34b11).

3.2.1.2.28. –mAç+

Genellikle yemek isimlerinde kullanılan bu ek az sayıda alet, yer ve oyun isimleri ile sıfat türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.268; Hatipoğlu, 1981, s.113; Ergin 1998, s.197; Korkmaz, 2007, s.95; Clauson, 2007, s.192).

Eke dair genel görüş –mA eki ve aş sözcüğünün birleşimi ile oluştuğudur (Banguoğlu, 1974, s.268-269; Korkmaz, 2007, s.95; Ercilasun, 2012, s.83-88).

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden *DLT*'te *kağurmaç/kawurmaç* “kavrulmuş buğday”, *tutmaç* “Türklerin tanınmış bir yemeği” gibi yemek türetmektedir (DLT-I s.493, s.452).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde işlek olmayan bu ek yemek ismi türetmektedir (Güner, 2020, s.152).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde yemek ismi, alet ismi bu ek Kırgız ve Kumuk Türkçelerinde –mAç+ şekli ile *cañılmaç*, *kuurmaç*, *kıtsmaç* “mengene”, *uwmaç* “çorba türü” gibi örnekler oluşturmaktadır. Kırım-Tatar Türkçesinde –mAcA+ eki ile bulmaca, çekmece örnekleri ile somut isim türetmektedir (Sağlam, 2014, s.183).

Ekin işlevleri:

-Fiilden yemek isimleri türetmiştir:

bazlamaç “bazlama” < bazla- “ hamuru elle açmak” –maç+ (İH 9, BM 14a4).

bulgamaç, bulamaç “bulamaç” < bulğa- “bulamak” –maç+ (TZ 14a12, Kİ 35, DM 6b3, BM 14a4).

tutmaç “küçük hamur parçaları ile yapılan çorba” < tut- “tutmak” –maç+ (BM 14a4, Kİ 64).

-Fiilden sıfat türetmiştir:

örmeç “örme” < ör- “örmek” –meç+ (TZ 24a13).

yakmaç “kötürüm” < yak- “yakmak” –maç+ (Kİ 95)

3.2.1.2.29. -mAK+ / -mAH+

Fiilden hareket ismi türeten bu ek temelde isim-fiil ekidir ve kalıplaşarak yemek ve alet ismi türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.269; Hatipoğlu, 1981, s.114; Ergin, 1998, s.185; Korkmaz, 2007, s.95; Clauson, 2007, s.193).

Eski Türkçede *uqmaq* “akıl, görüş, fikir”, *tüzülmäk* “sükûnet”, *tutmaq* “sap”, *ölmäk* “ölme” örneklerinde yer alarak fiilden isim türetmiştir. Ayrıca ekin Moğolca ile bağlantısı da bulunmaktadır (Gabain, 1988, s.53).

Karahanlı Türkçesi dönemi eserleri incelendiğinde bu ek isim-fiil eki olarak kullanılan bu ek *ayıtmaklık* “söylemelik”, *körüşmek* “görüşmek”, *baglamak* “bağlamak”, *sözlemekte* “söylemede” gibi örnekler oluşturmaktadır (Hacıeminoğlu, 1996, s.162-163). Ayrıca *almak*, *bolmak*, *étmek*, *körüşmek*, *ökünmek* gibi hareket ismi ve kalıcı isim türetmektedir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.60).

Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde işlek kullanılan bu ek *açmak*, *almak*, *aymak*, *barmak*, *ıglamak*, *ölmek*, *saçmak* gibi örnekler türetmektedir (Hacıeminoğlu, 1997, s.50-51; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.189).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşan eserlerde soyut isimler ve kalıplaşarak somut isimler türetmektedir (Güner,

2013, s.1608 – 2020- s.153; Çetin Milci, 2014, s.71, Akbulut, 2017, s.60; Saritiken, 2019, s.851).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bu ek fiillere eklenerek kalıcı isimler oluşturan bu ek Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçelerinde *-mAk+/-BAk+* varyantları ile *ilmek* “*düğüm*”, *jumbağ* “*bilmece*”, *dizbek* “*gerdanlık*”, *artpak* “*heybe*”, *batpak* “*çamur*” örneklerini oluşturmaktadır. Kırgız Türkçesinde *-mOk+* şeklide bulunan bu *ek üymök* “*yığın*”, *çakmak* “*çakmak*” gibi örnekler türetmektedir. Diğer Kıpçak grubu Türk lehçelerinde *-mAk+* şekli ile geçen ek *uymak* “*yüzük, yüksük*”, *ikmek* “*ekmek*”, *tarmak* “*kol*”, *ökmek* “*ekmek*” gibi kalıcı isimler oluşturmaktadır (Öner, 1998, s.78-79; Sağlam, 2014, s.181).

Ekin işlevleri:

-Soyut isim türetmiştir:

açmak “açmak” < aç- “açmak” *-mak+* (KFT 320b32, İN 39a6).

Dağı meselâ bu sözün açmağı zeyidnüñ elinde bir ton var ıdı. (KFT 320b32).

ferke birle açmak içinde öküş bereket (İN 39a6).

horhmağ “korku” < horh- “korkmak” *-mağ* (AB 84/5).

Antı, haysi k’i and ıçtı aprahamga, atamızgay bizim, berma bizga başha horhmağtan hutharılmağnı duşmanlarımızdan bizim. (AB 84/5).

kêlmek “gelmek” < kêl- “gelmek” *-mek+* (KK 16/8, CC II 74b12).

Yêne haybat bile kêlmek turur tirilerni, ölülerni yargulama (CC II 74b12).

sınamağ “deneme” < sına- “denemek” *-mağ+* (AB 156/5).

t’erñriniñ parêhös bøl yalgız oğluña seniñ, sağla bizni sınamağtan da barça ek’sik’lik’imzdan bizim, amen. (AB 156/5).

tapunmağ “ibadet” < tapun- “tapmak” *-mağ+* (AB 90/8).

Biyik’landı atı anıñ yalgız, tapunmağ anar køkta da yerday. (AB 90/8).

-Yiyecek ismi türetmiştir:

etmek, itmek, ötmek “ekmek” < et- “etmek” *-mek+* (GT 170/12, KK 62/18, Kİ 7, TZ 14a10, DM 6b5, TA 18b9, CC I 44b24, BM 14a7).

şî r ger küneş-ni kizlese itmek bigin ol sufra-da (GT 170/12).

içmek, işmek “içmek” < iç- “içmek” –mek+ (GT 203/12, DM 6b3).

bu sözni işitip sevindi-ler yigit-ke yimek içmek(GT 203/12).

kıymak “kıymak” < kıy- “kıymak” -mak+ (GT 155/2, TZ 29a4, DM 6b5).

ir iseñ koy ağızğa bal u kıymak (GT 155/2).

-Somut isim türetmiştir:

çakmak “çakmak” < çak- “çakmak” –mak+ (Kİ 44, TA 19a1).

ırmak “ırmak” < ır- “uzamak” -mak+ (Kİ 11, TZ 36a5, İM 107b6).

Ve eger ol ırmak içi barça necīs taķı bolsa. (İM 107b6).

kıymek “kıymek” < kıy- “kıymek” –mek+ (Kİ 86, İN 16b1, DM 11a11).

atmak turur daķı kıymek birle atmak turur (İN 16b1).

oymak “dikiş yüzüğü” < oy- “oyma eylemi” –mak+ (Kİ 27, TZ 31a4, TA 25a3, CC II 58a37).

yaşmak “örtü” < yaş- “örtmek” –mak+ (TZ 20b13, Kİ 94, TA 19a13).

3.2.1.2.30. –mAn+

Eklendiği köke fazlalık, düşkünlük anlamı katmakta, nitelik bildiren isim ve sıfat, türetmektedir (Hatipoğlu, 1981, s.116; Erdal, 1991, s.387, Ergin, 1998, s.197; Korkmaz, 2007, s.97; Clauson, 2007, s.194).

Tekin *tuman* “*duman, sis*” örneğinde bu ekin varlığını bildirmektedir (Tekin, 2003, s.92).

Eski Türkçede *tuman, ketmân, tægirmân, sökmân, köçmân, örmân, kömân* gibi örnekler bu ekle oluşmaktadır (Erdal, 1991, s.325, s.362, s.397; Tekin, 2003, s.92).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde *kurman* “ok ve yay kutusu”, *teğirmen* “değirmen”, *sıkman* “üzüm sıkma zamanı”, *tuman* “*duman*” gibi

örnekler türetmektedir (Hacıeminoğlu, 1996, s.26; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.60, s.189).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde fiilden işi yapan ismi, araç-gereç ismi ve sıfat türetmektedir (Sarıtiken, 2019, s.851; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.329; Güner, 2020, s.154).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde sıfat türeten ve işlek olmayan bu ek Kazak, Kırgız, Tatar ve Nogay Türkçelerinde *-mAn+* şeklinde yer alarak *tiyiemen* “değirmen”, *okırman* “okur”, *çabarman* “atlı”, *atarman* “nişancı”, *termen/tegirmen* “değirmen” örneklerini oluşturmaktadır. Karakalpak Türkçesinde *-BAn+* eki *ketpen* “kazma” örneğini türetmektedir (Sağlam, 2014, s.184).

Ekin işlevleri:

-Fiilden sıfat türetmiştir:

azman “yaşlı enetilmiş aygır” < az- “azmak” –man+ (Kİ 13).

talaşman “ara açan” < talaş-“saldırmak” –man+ (CC II 59a10).

taşaşman sözün inanırlar (CC II 59a10).

-Fiilden somut isim türetmiştir:

çekmen “cepken” < çek- “çekmek” –men+ (TZ 11b2).

têgirmen, têtirmen, dêgirmen “değirmen” < têgir- “çevirmek” –men+ (GT 283/11, KFT 1b4-5, Kİ 41, DM 11a2, TA 6a11, CC I 18a17).

tegirmen ya‘nî köp harc itmek ol kişi-ge müsellemler durur(GT 283/10).

3.2.1.2.31. *-mIr+/-mUr+*

Eski Türkçe döneminde *yağmur* “yağmur”, *kömür* “kömür”, *almır* “hırs” örneklerinde bulunan bu ek fiilin sonucunu bildiren isim türetmektedir (Hatipoğlu, 1981, s.117; Gabain, 1988, s.53; Erdal, 1991, s.389; Ergin, 1998, s.198; Korkmaz, 2007, s.101; Clauson, 2007, s.194).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde işlek olmayan bu ek yağmur ve kömür kelimelerini türetmektedir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.60,

s.189). Gülsevin bu ekin Eski Anadolu Türkçesi'nde geçişsiz fiile eklendiğini belirterek yağmur örneğini vermektedir (Gülsevin, 1997, s.136).

Kıpçak Türkçesi eserlerinde işlek olmayan bu ek fiilin bildirdiği işin, oluşun sonucunu belirten isimler oluşturur (Güner, 2020, s.155).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde işlek olmayan bu ek Kırgız Türkçesinde –*mIr+*, –*mUr+*, –*mÖr+* şekilleri ile *kömür*, *basamır* “*saldırgan*”, *çokmor* “*topuz*” gibi örnekleri oluşturan ek Kazak Türkçesinde –*mIr+*, –*bIr+* şekli ile *şıtımır* “*serin*”, *jağbır* “*yağmur*” gibi örnekleri türetmektedir. Nogay, Karakalpak, Kumuk, Kırım-Tatar Türkçelerinde –*mIr+*, –*mUr+* eki *kıtmır* “*cimri*”; *uymır* “*mıh*”, *üsmër* “*yeni yetme*”, *tamır* “*damar*”, *kuymur* “*cilveli*” örneklerinde bulunmaktadır (Kara, 2005, s.209-210; Sağlam, 2014, s.185; Keskin, 2017, s.306).

Ekin işlevi:

-Fiilden isim türetmiştir:

kemür, kömür “kömür” < kö- “yanmak” –mür+ (Kİ 84, TZ 28a3, KF 55a1, CC I 42b20, MS 29b3, DM 2b8, TA 25a11, İM 145b2, GT 29/7, BM 10b4).

Kömür bile istincā eylesün ādemiler yimegi bile istincā eylesün hayvān yimegi bile istincā eylesün. (KF 55a1).

çanağ parasıyla kömür birle, tūb birle, davar yiyecek otıla ne ki bunlara beñzese. (MS 29b3).

Tağ kömür birle tağı istincā kılmağay. (İM 145b2).

yuvmağ bilen kiter mi levni çara kömürden (GT 29/7).

tamar, tamır, tamur, damar “damar” < tam- “damlamak” –mır+ (İM 96a4-5, KK 61/10, Kİ 66, MG 88b2, RH 23a1, TZ 11b11, KF 236b6, TA 32a2, CC II 58a21).

Tağı Fetāvā içinde tamar aqmağ közde yara yirinde turur ni kim aqsa andan ol murdār turur. (İM 96a4-5).

salğanda yağşı qarışmas tağı ol tamır yirleri yumşaq (MG 88b2).

‘ilācı kulağlarınıñ aşağa tamarından çan (RH 23a1).

yağmur, yamğur “yağmur” < yağ- “yağmak” –mur+ (BM 9a4, İM 99b5, GT 93/5, KK 58/4, KFT 353b1-2, Kİ 95, MG 80a3, TZ 32b3, CC I 21a19, DM 2b2, TA 5b9, KZ 67/10).

etini sowutkmağ için, yâ tursa bir katı yağmur içinde tağı ağına suw bërse tağı burnına suw bërse, çıkar cünüplikden. (İM 99b5).

ikmek kirek idiñiz kim yağmur ziyān kıılmağay (GT 93/5).

Çaçan bir kişinüñ bir oluğı olsa kendünüñ tamından su akmak için yağmur yağduğında. (KFT 353b1-2).

tağı yağmur küneş aña tiger eger ‘aybı bolsa (MG 80a3).

3.2.1.2.32. -(I/U)n+

İşlek olarak kullanılan -(I/U)n+ eki bir işin sonucunda ortaya çıkan ürünün ismini oluşturmasının haricinde sıfatta türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.255; Hatipoğlu, 1981, s.128; Ergin, 1998, s.188; Tekin, 2003, s.92; Korkmaz, 2007, s.101).

Eski Türkçede *tütün* “*duman*”, *bulun* “*esir*”, *tirin* “*kalabalık*”, *kıyın* “*ceza*”, *tügün* “*düğüm*”, *yalın* “*alev*” örneklerinin yer aldığı bu ek işlek kullanılmayan, isim ve sıfat türeten ektir (Gabain, 1988, s.54; Tekin, 2003, s.92).

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde isim, sıfat ve edat türeten bu ek DLT’te *adın* “*ayrılmış, başka*”¹³⁶, *bogun* “*boğum*”¹³⁷, *burun* “*burun*”¹³⁸, *bütün* “*doğru, tamam*”¹³⁹, *esin* “*esinti*”¹⁴⁰, *oyun* “*oyalanma*”¹⁴¹ gibi örneklerde bulunmaktadır. Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde sık kullanılarak *akın* “*akın*”, *bütün* “*bütün*”, *bükün* “*düğüm*”, *ekin/ikin* “*ekin*”, *tütün* “*duman*”, *orun* “*yer*”, *takin* “*takım*”, *yagın* “*yağmur*” gibi isimler türetmektedir (Hacıeminoğlu, 1997, s.52).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde işlek olarak kullanılan bu ek kalıcı isim türetmektedir (Güner, 2013, s.1608; 2020, s.155; Çetin Milci, 2014, s.72; Akbulut, 2017, s.60; Sarıten, 2019, s.851).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Tatar, Kazak, Nogay Türkçelerinde sadece –(I)n+ şekli ile *çığın* “*masraf*”, *çabın* “*çayır*”, *yavın* “*yağmur*”, *kuyın* “*rüzgâr*”, *eğın*

¹³⁶ DLT-I, s.76.

¹³⁷ DLT-I, s.399.

¹³⁸ DLT-I, s.515.

¹³⁹ DLT-I, s.224.

¹⁴⁰ DLT-I, s.77.

¹⁴¹ DLT-I, s.85.

“ekin” örneklerini türetmektedir. Karakalpak Türkçesinde $-(I)n+$, $-(I)\eta$ şeklindeki ek tütün “duman”, jaltañ “korkak” gibi örnekler oluşturmakta. Kırgız, Başkurt, Kırım-Tatar, Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerinde $-(I)n+$, $-(U)n+$ şekilleri ile *tolkun* “dalga”, *kelin* “gelin”, *yawın* “yağmur”, *cıyın* “yığın”, *tütün* “duman”, *yaşın* “yıldırım” gibi isimler türetmektedir (Öner, 1998, s.92, Sağlam, 2014, s.186-187).

Ekin işlevi:

-Fiilden kalıcı isim türetmiştir:

aķın, aķın “akın” < aķ- “akmak” $-ın+$ (Kİ 18, TZ 8b10, KZ 34v1, TA 15a6).

Ol kensi üsnä teñizniñ him saldı añar, üsnä aķın suvlamıñ hadirlädi anı (KZ 34v1).

boğun “eklem” < boğ- “boğmak” $-un+$ (İH 10, İM 464a6, KFT 209b5-6, MG 81b5, İN 17a6, TZ 32b7, CC I 47b6).

Her bir barmaqda üç boğun bar, birinde barmaqñıñ barmaqlarñıñ diyetiniñ üçde biri-turur. (İM 464a6).

Kaçan bir kişi bir kişinüñ ayasına kesse boğunındañ sağ elinden (KFT 209b5-6).

bolmağay boğun-nıñ içinde yemiş bolğay aña ‘arab (MG 81b5).

baş barmaqñıñ aşağa boğun tuşırda kılğay (İN 17a6).

ekin “ekin” < ek- “ekmek” $-in+$ (KK 63/11, KFT 407b37, Kİ 18, İN 8a4, TZ 18a1, DM 5a7, TA 10a4, BM 12b4).

Dağı ol yirde ekin olsa. (KFT 407b37).

ekin ekmek kaçan kim ādem ‘aleyhisselām ekin (İN 8a4).

kêlin “gelin” < kêl- “gelmek” $-in+$ (GT 158/1, Kİ 84, TA 33b11, TZ 24b10).

körksüz kelinge körkli ton keydirip yaraşmas (GT 158/1).

san “sayı” < sa- “saymak” $-n+$ (CC I 18b24, MG 103a8, KZ 67r1).

biş san sanmaq-lıq turur ev biş san mıqdārınça (MG 103a8).

Çövrämä boldılar yamanlar haysılarınñ ki yohtır sanı, yetiştirilär maña töräsizliklär, da men bolmadım körmä.(KZ 67r1).

satın, satun “ satın” < sat- “satmak” –ın+ (GT 136/11, KK 31/8, KFT 49a2, MG 82a1, TZ 87a5, TA 39b9, DM 23a8, CC I 11a17).

on altunğa satın aldı aytım belī on altunğa satın (GT 136/11).

Bir kişi bir kırnaç şatun aldu miñ aḥçaya.(KFT 49a2).

kaçan tileseñ kim süñü satın alğay-sen bes (MG 82a1).

tügün, düğün, tüyün “ düğüm” < tüg- “düğümlemek” –ün+ (TZ 25a3).

tütün “duman” < tüt- “tutmek” –ün+ (İM 278b3, GT 75/9, Kİ 37, TZ 15b9, CC I 13b15, DM 2b5, TA 42a11, KZ 20r4, BM 10b6).

Taķı kaçan kim boğuzına toz kirse, yā tütün kirse yā burnına taķı içine eşişe orucı fāsıd bolmas. (İM 278b3).

ķanda tüşti ol ir aytı faķırlar āhı tütüninden (GT 75/9).

Çıḥtı tütün öçäşmäḥındän anıñ da ot yüzündän anıñ yaltradı da uçunlar tüşti andan. (KZ 20r4).

yaķın “yakın, akraba” < yaķ- “yakalamak” –ın+ (İM 260a7, GT 109/9, MG 10b9, İN 20b7, TZ 28b9, KF 56a2, TA 27a2, MS 30b3).

Taķı Benī Şāḥımğa bërmegey, anlar Alī yaķınları-turur taķı ‘Abbās yaķınları-turur taķı Ca‘fer yaķınları-turur taķı ‘Aķıl yaķılları-turur taķı Ḥāriş yaķınları-turur ‘Abdu’l-Muḥḥalıb oğlı taķı anlarınñ āzādılıları-turur taḥavu‘ zekāt ḥilāfınça. (İM 260a7).

şı‘r dāyim yaķın ol dost maña bu cāndan (GT 109/9).

saña yaķın kilgey eger tileseñ kim miner (MG 10b9).

çekkey bir zamān kim oķ tamām ḥolmağa yaķın (İN 20b7).

Andan şonra işlesün bununñ kibi ikinci, üçinci ḥattā yaķın bile sidük düşgeni.(KF 56a2).

Ol kişi sürütkey ayatlığın tā yaķın olğay ḥurumağa (MS 30b3).

yığın “yığın” < yığ- “yığmak” –ın+ (Kİ 95, KZ 16v5, İH 30).

Yığılmağaymen yığına alarnıñ ḥanlı da aḥmağaymen atların alarnıñ ağızıma menim. (KZ 16v5).

yoğun, yovun “yoğun” < yoğ- “sıkı” –m+ (İM 436b5, KK 64/16, Kİ 95, MG 80b9, RH 5a7, Tz 26b12, DM 4b10, TA 29a11, CC I 44b13).

Tağı nişān vācib bolur bir yıp bolğay yoğun yūnden, başlağay anı bēli öze zūnnār degül (İM 436b5).

yoğunluk inçgelik tağı biyik yirde tağı (MG 80b9).

kerek be dağı kulaqları yoğun ince düz (RH 5a7).

3.2.1.2.33. -(I / U)r+

Eklendiği fiilin belirttiği hareket sonucu olan isim ve sıfat, alet ismi ve nesne ismi türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.259-260; Hatipoğlu, 1981, s.133; Ergin, 1998, s.199; Korkmaz, 2007, s.104).

Eski Türkçede *tilār “dileyen”, ot oçüri “ateş söndürücüsü”, ögdir “övgü”* örneklerindeki bu ekin geniş zaman dilimi anlamında yüklem, isim ve nadiren sıfat türetmektedir (Gabain, 1988, s.54).

Karahanlı Türkçesinde *üñür “mağra”* örneğini oluşturmaktadır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.60).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde fiilin bildirdiği iş sonucu olan isim türeten bu ek işlek değildir (Güner, 2013, s.1608; 2020, s.156; Saritiken, 2019, s.851).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırım-Tatar, Kırgız ve Kumuk Türkçesinde bu ek –Ir+, –Ur+ şeklinde *tüyür “yumru”, kelir “gelir”, soğur “kör”, bükür “kambur”* gibi; Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçelerinde –Ir+ şekliyle *soğır “kör”, şukur “çukur”, caltır “parlak”, okır “okur”* gibi örnekleri oluşturmaktadır (Ercilasun, 2007, s.831).

Ekin işlevi:

-Fiilin bildirdiği iş sonucu oluşan isimler türetmiştir:

bükür, bükür “bükülen” < bük- “bükme –ür+ (Kİ 34).

çuğur, çukur, çukır, çoğur “çukur” < çuk- “kazmak” –ur+ (İM 36b6, KFT 372a25, Kİ 44, MG 79b7, RH 4a8, TZ 12b11, KZ 164r3, CC I 39b7, AB 12/7).

gür hālī degül iki hālden; yā çümgen bolğay uçmağ çümgenlerinden, yā bir çukur bolğay ot çukurlarından. (İM 36b6).

Dağı ol recim idgenleri kişi er kişi-ise ol kişiğe ıur azmağaylar (KFT 372a25).

bolğay tağı muğettem bolğay tağı butağyirleri ıur (MG 79b7).

ıur bolmağay ve dağı bağışı egri bolmağay (RH 4a8).

Aşahlatırsen sen ağıar künlämi yamanlıhtan negä dinä hazılğay terän uğur yazıhlılarga (KZ 164r3).

oydular meni oğurga tıbdagi, haramğuluhta da oğasına oğumnuğ (AB 12/7).

ıSıR “kısır” < ıs- “kısır” –ır+ (Kİ 72, TZ 24b9, TA 13a3).

3.2.1.2.34. -sA+ / -sU+

Eski Türkede bu ek –sIk+, –sUk+, –sIg+, –sUg+ biçiminde yer alarak sıfat ve isim türetmektedir (Gabain, 1988, s.54; Tekin, 2003, s.93).

Karahanlı Türkesi ve Harezmi Türkesi dönemi eserlerinde bu ek *keyse*, *unutsalık*, *yelpise*, *bökse* örnekleri üzerinde bulunmaktadır (Kalsın, 2004, s.139).

Kıpak Türkesi dönemine ait eserler ve Ermeni Harfli Kıpak Türkesine ait metinler incelendiğinde bu ekin soyut isim türettiği tespit edilmektedir (Sarıtiken, 2019, s.851; Güner, 2020, s.156).

Kıpak grubu Türk lehelerinde bu ekin örnekleri tespit edilememiştir.

Ekin işklevi:

-Soyut isim türetmiştir:

umsa, umsu “ümit” < um- “ummak” –sa+ (KZ 210v5, İM 317b1-2, Kİ 23, TZ 5b3, TA 39a1, AB 34/7).

Ağ sözün huluğnuğ seniğ, ki umsandırdığ meni (KZ 210v5).

ayda müstecāb bolurlar tağı ayda umsunur anlarğa hayr? (İM 317b1-2).

Da ber olovsuz şahavatıñdan butun k’unnu eminlik’ta, da yāğşı umsa da k’eçirma. (AB 34/7).

tuy-su “duyu” < tuy- “duymak” –su+ (Kİ 67).

3.2.1.2.35. -(I/U)ş+

İşlek kullanılan bu ek kalıplaşarak eylemin hareketini bildiren isimler ve soyut kavramları karşılayan isimler türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.261; Hatipoğlu, 1981, s.143; Ergin, 1998, s.187; Korkmaz, 2007, s.106; Clauson, 2007, s.194).

Eski Türkçede işlek kullanılan bu ek *uruş* “savaş”, *küşüş* “istek”, *sünüş* “savaş” gibi isimler türetmektedir (Gabain, 1988, s.55; Tekin, 2003, s.93).

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde *agış* “yükselme”, *atış* “atışma”, *bakış* “bakış”, *kapuş* “yağma”, *oguş* “büyük aile”, *ukuş* “akıl” gibi hareket ismi ve soyut isim türetmiştir (Hacıeminoğlu, 1996, s.26). Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde *batış* “batış”, *karış* “karış”, *külüş* “gülüş”, *sakış* “sayı”, *ukuş* “anlayış”, *uruş* “hisse” örneklerinde yer almaktadır (Hacıeminoğlu, 1997, s.52-53).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde somut ve soyut isimler türettiği tespit edilmektedir (Güner, 2013, s.1608; Çetin Milci, 2014, s.71; Akbulut, 2017, s.60; Sarıtken, 2019, s.851). Ayrıca *TZ*, *Kİ*, *İH* ve *KK*’de bu ekin mastarda aşırılık bildirme işlevinde ve eylemin şeklin belirten isimler türetme işlevinde kullanıldığı bilgisi yer almaktadır (*TZ* 49a-49b; *Kİ* 109; *İH* 40b; *KK* 32b-33a).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçelerinde *-Is+* şekli ile *cüris* “yürüyüş”, *batis* “batı”, *konis* “yerleşim yeri”, *körinis* “görünüş” gibi örneklerde tek şekilli olarak bulunmaktadır. Kırgız, Tatar, Başkurt, Kırım-Tatar, Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerinde *-Iş+*, *-Uş+* olarak *soguş* “savaş”, *üşiş* “yetişme”, *kuruluş* “inşaat”, *aşığış* “acele”, *tanış* “tanış” örneklerinde bu ek dar ve yuvarlak ünlülü şekli ile bulunmaktadır (Sağlam, 2014, s.190).

Ekin işlevi:

-Kalıplaşmış isimler türetmiştir:

atış “atış” < at- “atmak” *-ış+* (İN 43a7).

atışı turur üstâdlar böyle eytdiler bu bâb (İN 43a7).

bağdaş “bağdaş” < bağda- “bağla” *-ş+* (KFT 152a25, İN 32b2-3, TZ 33a8).

Eger ol ğarîmler kâdî ileyinde bağdaş kırup oltursalar, (KFT 152a25).

Bişincisi mirabba’ olturmağdur ya’ni bağdaş / kırup olturmağdur muna melikler olturuşu (İN 32b2-3).

çalış “harp” < çal- “vurmak” –ış+ (BM 12a9, İH 14, TA 15a5).

ķayıř “ķayıř, kemer” < ķad- “döndürmek” –ış+ (Kİ 77, MG 94a3, TZ 19b4, DM 8b4).

bir ķayıř bolğay muķkem taķı anı biline bağlağay tā ol (MG 94a3).

ķiriř “ķiriř” < ķer- “germek” –ış+ (GT 73/1, Kİ 81, MG 101b2, İN 8a8, TZ 38b3, DM 11a9, TA 14b4).

ya ķiriřinden degül oķ ötmegi (GT 73/1).

yiri ya-nıñ buçuğı bolğay sevā’e muħarrer ķiriřde taķı (MG 101b2).

‘aleyhisselām indi yay daħı bir ķiriř daħı (İN 8a8).

ķüreř “güreş” < ķüre- “itmek” –ř+ (GT 76/8, KFT 206a40-41, TZ 22b12).

altmış türlü ķüreř ‘ilmin bilür irdi tigme (GT 76/8).

Ķaçan bir ķiři bir ķiřinüñ elini dutsa ķüreřmek içün. (KFT 206a40-41).

oturuş “oturuş” < otur- “oturmak” –uş+ (İN 32b3, Kİ sy.140).

ķurup olturmağdur muña melikler olturuşu (İN 32b3).

oynaş “cariye” < oyna- “oynamak” –ř+ (TZ 32b10, CC I 49a19, BM 14b5).

saķıř, sağış “sayı” < saķ- “saymak” –ış+ (GT 5/4, KK 74/19, KFT 194a18, Kİ 58, KZ 1v4, DM 17b9, TA 23a8, AB 119/7).

yana anıñ sansız sağışsız raħmeti-niñ yağmuru barçağa (GT 5/4).

ol sığırnuñ sağışı iki yüz sığırdur. (KFT 194a18).

Bunuñ üçün turmışarlar dinsizlär yarğuga, da ne yazıhlılar sağışına artarlarnıñ. (KZ 1v4).

Aħıllı at’anın ys, ber mana aħıl ĵaħřini sağışlama, da sozlama, da etmaga alnıña seniñ har sahat’, da ĵaman sağıştan da hılınmaħtan ĵuħar meni, da (AB 119/7).

sançış, sanşış “savaş” < sanç- “saplamak” –ış+ (BM 12a9, KFT 126a14-15, MG 37b6, TZ 34a1, CC I 50b3, TA 15a5, DM 11a7).

ol yağı kâfirğa emân virsün, sançışmasun tilese ol yağı kâfir birle sançışsun, varakını işidmesun. (KFT 126a14-15).

sançış kıılır muhtâc turur kim bir niçe vaqt anı (MG 37b6).

toğuş “savaş” < toğu- “vurmak” –uş+ (İM 264a6, TZ 10b1).

yâ kırnağdan, nêteg kim rivâyet kıılındı, Resûl Aleyhisselâm ihtiyâr kııldı Zû'l-fiķârını ğanîmetlerden Bedr toğuşında. (İM 264a6).

uruş “savaş” < ur- “vurmak” –uş+ (KK 70/6, KFT 196a3-4, GT 176/5, İM 242b2, MG 27a6, İN 3b9, TZ 22b13, KZ 132v2).

Eger ol adam öldürĝen kışı dîvân ehlinden ise dîvân ehli didükümüz uruş sançış erenleridür kim hürlerdür.(KFT 196a3-4).

içip uruş itip kışı öltürüp turur imdi kıışâş (GT 176/5).

Şehîd ol-turur öltürĝey anı müşrikler, yâ ölüĝ tapulğay uruş yerinde taķı anıĝ birle yarasınıĝ eseri bolsa, anıĝ üçün kim öltürmekniĝ delîli-turur.(İM 242b2).

hâşşa süñüñ-ni ve’s-selâm taķı süñüñ-ni uruş (MG 27a6).

uruş vaķtinde hutbe oķırdı tip eytdi (İN 3b9).

Oğlanları Ep’reminiĝ semiz da berk atlı kününâ uruşnuĝ tapungannı hutbardırlar. (KZ 132v2).

-Fiilden soyut isim türetmiştir:

biliş “bildik” < bil- “bilmek” –iş+ (İM 320b8, GT 135/10, TA 34a7, BM 14b4).

Râstı ol delîl-turur kıabûl bolmaķķa taķı müstecâb bolmaķķa ya’nî du’â kıılğay yârânları üçün taķı kıarındaşları üçün taķı bilişleri üçün taķı ‘Arefe taĝı barçası vaķfa yeri-turur meĝer kim (KFT 320b8).

sen ol degül-mi-sen kim atam firenç kıaydımdan (GT 135/10).

boluş “yardım” < bol- “olmak” –uş+ (Kİ 35, KZ 99v1, CC II 63a14, TA 43b11, AB 165/12).

Ber bizĝa boluş tarlıhta, zerâ boştur hutħarmaħı adamniĝ (KZ 99v1).

ol aña nême de boluşmaĝay (CC II 63a11).

Boluş kestanpadşahlarına da t'eñrini tanıgan buyruhçılarga, çeruvlarına, (AB 165/12).

eniş "iniş" < en- inmek" –ış+ (İN 97a5, Kİ 24, TZ 12b11, TA 7a7, CC I 39b6).
Ve eger bolsa inişke iner hāletde ābdast bozular. (İM 97b5).

karğış, ħarğış "beddua" < karğa- "kötü söz söylemek" –ış+ (KK 18/3, Kİ 69, MG 27b1, TZ 15b11, CC I 37b16, TA 22a11, DM 4b14, AHH 22v6).

karış kılğıl taķı 'alākasın za'if kılğıl anıñ (MG 27b1).

oķşaş, oħşaş "benzer" < oķşa- "benzemek" –ş+ (İM 218b1, MG 88a3, KZ 66r2, CC I 38a10).

Taķı èyle kerek kim koyğay başı altında yastuķ ançağa tegrü kim bolğay olturğan kişi oħşaş mekkin bolğay işāret kılmaķķa rükü' birle tsaķı sücüd birle.(İM 218b1).

kaçan yemenī kılıçda oğlanlarga oħşaşu şüret körseñ (MG 88a3).

Köp ettiñ sen, Biy Teñrim sk'ançelikiñni sağışlarıñdan seniñ yoħtur kimsä saña oħşaş (KZ 66r2).

söküş "hakaret" < sök- / sög- "kötü söz söylemek" –üş+ (İH 16, GT 314/8, TZ 31b7, CC I 31a21).

söküşürler idi lañife bile(GT 314/8).

sövüş "sevgi" < söv- / sev- "sevmek" –üş+ (CC I 3a10).

yanlış "yanlış" < yanı- "yanılmak" –ış+ (Kİ 99, TZ 27a3).

3.2.1.2.36. -(I/U)t+

Fiilden somut ve soyut isim, yer ismi, araç-gereç ismi ve yiyecek ismi türeten bu ek günümüzde Eski Türkçe dönemindeki işlek kullanımını yitirmiştir (Banguoğlu, 1974, s.263; Hatipoğlu, 1981, s.146; Ergin 1998, s.195; Korkmaz, 2007, s.107, Clauson, 2007, s.192).

Eski Türkçe döneminde işlek kullanılan bu ek *boşğüt* “öğüt”, *urunt* “dövüş”, *art* “geçit”, *adırt* “ayırma”, *sığıtçı* “yasçı” örneklerini türetmektedir (Gabain, 1988, s.55).

Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinde *adırt* “ayırma”, *basut* “yardım”, *konut* “konulan yer”, *köçüt* “at”, *ölüt* “birbirini öldürme”, *karşut* “zıt”, *ögüt* “öğüt” gibi örneklerde geçen bu ek işlek kullanıma sahiptir (Hacıeminoğlu, 1996, s.27). Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde daha sınırlı sayıda *art* “arka”, *közet* “bakma”, *münüt* “binek at”, *uyat* “unutma”, *yanut* “cevap” gibi soyut ve somut isimler türetmektedir (Hacıeminoğlu, 1997, s.53).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerine ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde bakıldığında bu ek Eski Türkçe dönemindeki işlevini devam ettirdiği tespit edilmektedir (Güner, 2013, s.1608; Akbulut, 2017, s.60; Sarıtken, 2019, s.852). TZ ‘de bu ek *-tüçi* şekli ile *külütçi* “gülünecek şey” örneğinde geçmektedir (TZ 77b).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde sınırlı sayıda örneği olan bu ek fiilden nesne ya da kavram ismi türetmektedir (Öner, 1998, s.93; Ercilasun, 2007, s.703). Kazak, Nogay ve Kumuk Türkçelerinde *-t+* şeklindeki ek *kiyit* “çeyiz”, *küzet* “nöbet”, *yuvurt* “yoğurt” örneklerini oluşturmaktadır. Kırgız, Karakalpak ve Tatar Türkçelerinde ise *-(I)t+*, *-(U)t+* şekli ile *çekit* “nokta”, *ögit* “öğüt”, *sığıt* “ağlama” örneklerini türetmektedir (Sağlam, 2014, s.191).

Ekin işlevleri:

-Soyut isim türetmiştir:

boşatlıh “bağışlama” < boşa- “serbest bırakmak” *-t + lıh+* (KK 78/8, AB 116/8).

Tergövuçi yapuıhlarnı, meğa sana erk’li u erk’siz bilganım da bilmaganım bila, boşat’lıh ber yazııhlı hıluna, (AB 116/8).

ögüt, övüt “öğüt” < ög- “övmek” *-üt+* (GT 285/13, Kİ 18, TZ 17a5, TA 39a12).

Tatlılıh da ögüt da bılmaıhlıınlı övrät maıa, zerä buyruııuıa seniı men inandı. (KZ 212r4).

yanut “cevap” < yan- “dönmek” *-ut+* (TZ 12a2).

-Somut isim türetmiştir:

büget “su bendi” < büge- “suyun önünü kesmek” –t+ (İH 10).

kêçüt “geçit” < kêç- “geçmek” -üt+(Kİ 79, TA 7a13).

-Yiyecek ismi türetmiştir:

kurut “kurutulmuş yoğurt” < kuru- “kurumak” –t +(TZ 5a3, Kİ 70, TA 17b5, BM 13b6).

yoğurt, yağurt, yoğurd, yugurt “yoğurt” <yoğur- “koyulaştırmak” –t+ (İH 30, KK 63/4, KFT 268a23-24, GT 85/2, RH 32a1, CC I 55b13).

Kaçan bir kişi süd uğurlasa, ya yoğurud uğurlasa. (KFT 268a23-24).

Kitürdi bir ğarīb ir ol yoğurtı (GT 85/2).

biş ağırmca kişi yoğurtiçine koyup iki (RH 32a1).

3.2.1.2.37. -(I/U)z+

İşi yapan ve yapılan işten etkilenen anlamında isim ve sıfat türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.263; Hatipoğlu, 1981, s.164; Korkmaz, 2007, s.109).

Eski Türkçede uz “usta/süs”, baz “bağımlı”, söz “söz”, boğuz “boğaz”, sâimiz “besili” örneklerinin yer aldığı bu ek fiilden ad ve sıfat türetmektedir (Gabain, 1988, s.55; Tekin, 2003, s.93).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde bu ek ağız “ağız”, baz “yabancı”, boğuz “boğaz”, buz “buz”, ediz “yükselmek”, iz “iz, nişan”, köz “ateş”, köz “göz”, küdez “koruma”, kiyiz “gece” örneklerindeki gibi soyut ve somut isimler türetmektedir (Hacıeminoğlu, 1996, s.27; 1997, s.53).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşan metinlerde bu ekin organ ismi ve soyut isim türettiği tespit edilmektedir (Güner, 2013, s.1608; Sarıtken, 2019, s.852).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de işlek olmamakla birlikte kullanılmakta olan bir ektir.

Ekin işlevleri:

-Fiilden organ ismi türetmiştir:

boğuz, boğaz, boğoz “boğaz” < boğ- “boğmak” –uz+ (KK 60/14, KFT 387a13, GT 242/12, İM 91a5, Kİ 30, RH 6b1, TZ 12b5, KF 68a3, CC I 48a1, TA 21a13, DM 13a8, KZ 201v6).

Dağı içdüki sā’at boğazlansa anuñ eti hālāldur mekrüh degüldür. (KFT 387a13).

boğaz-nı kurutup ağızını kaynatur idi beşeriyet za’findan (GT 242/12).

Başlağay eñsesinden boğuzına tegin tağı ayıtğay: ey Tēñri, āzād kılğıl menim yüzümni otdan tağı silsileden (İM 91a5).

boğazı sarı kışka bolğay ve dağı kolu (RH 6b1).

Eger hırka boğazda olsa içi yaş olsa avdazı bozulmaz, (KF 68a3).

Holları bar, da hārmalamazlar ayahları bar da yürümāzlār da yohtur sözlāmāh boğozlarına alarnıñ. (KZ 201v6).

köz, kōz “göz” < kö- “parlamak” –z+ (KK 60/11, KFT 280a43, GT 25/10, İM 83b6, Kİ 81, MG 36b3, İN 22b7, TZ 24b6, DM 13a4, TA 7a13, CC I 47b15, BM 20b10, AB 39/6).

Dağı ol köz içinde ‘asel olsa. (KFT 280a43).

ot söndürüp köz koymak yılan öltürüp (GT 25/10).

Tēñri Te’ālā sözi: rāstı kulağ tağı köz tağı köñül barçası anlar andan sorulurlar. (İM 83b6).

açğıl yağış oynağıl köz açuğ-luğı yağışırak turur (MG 36b3).

bu köz yummak ol vağda turur kim oğnı tamām (İN 22b7).

Muşhulandı yurak’lanmahtan kōzum menim oğrandım men ustuna barça duşmanlarımın menim. (AB 39/6).

tiz, diz “diz” < ti- “dik durmak” –z+ (İM 151a8, KK 61/7, Kİ 38, MG 8b5, İN 47b3, TZ 16b8, KZ 196v2, CC II 64b3, TA 22a12, AB 105/11).

Tağı ‘avratımı örtkey tağı ‘avrat er kişiden kündükden aşığa tizge tegin-turur. (İM 151a8).

imin bolmas tağı tizleri iki bükülüp ilgerü (MG 8b5).

öñ ayaqñı sol tiziñden ilgeri kılgıy (İN 47b3).

Tizlärım ağırdılar oruçtan da tenim teşkirildi yüzdän. (KZ196v2).

Da hali, biy, aşahlatırmen tizların ýurak'ımnın benim da hoşlarmen tatlı ýarlıgamañıñdan senin, barça (AB 105/11).

-Fiilden soyut isim türetmiştir:

öz "kendi" < ö- "düşünmek" –z+ (KK 20/15, KFT 140b1, İM 84b7, Kİ 13, MG 9a8, RH 36a7, TZ 36a6, CC II 71a5, MS 42b2).

Keldük imdi burun zamanda kädılar kendü öz nefisleri birle şorarlar ıdı(KFT 140b1).

Taқы Tēñri Te'ālā sözi: ammā ol kimērse kim kōrkısa Tēñri Hāzreti'nde turmaққа taқы nefisini yıgısa öz hevāsından rāstı uçmaқ (İM 84b7).

hızāmıñı öz ilıñ birle çıkgil eger atıñı (MG 9a8).

yürıtmek kerek ve dağı öz özınden bir yırdı (RH 36a7).

öz nefınden dağı oldı dāyim anuñ üstıne barça 'ömrınde.(MS 42b2).

semiz "semiz" < sem- "çok aşırı yemek yiyen, şişman" –iz+ (KK 24/10, GT 20/6, Kİ 53, TZ 18b13, KZ 162r3, DM 14b4, TA 29b6, CC I 39a6, AB 72/5).

bir arıқ 'aқıl ādemī ayttı / bir semiz eblehe kilip karşı (GT 20/6).

Bıyık bolgay neçik yednorojecniñ müñüzüm benim hartlıhım benim cet' semizi kibik.(KZ 162r3).

sunovlu bolıyih biz, neçik' but'ov hurban hoşlarnıñ da t'uarlarnıñ da neçik' t'uman semiz hoşular. (AB 72/5).

söz "söz" < sö- "söylemek" –z+ (İH 29, İM 168b7, GT 25/5, KK 31/6, KFT 392a25-26, Kİ 52, İN 15a2, TZ 31a7, KZ 64r5, CC II 63b15, AB 49/13).

öze isig üçün, yā sowuқ üçün, yā topraқ üçün taқы secde kılsa revā bolur taқы söz kerāhiyyet içinde-turur.(İM 168b7).

ni bolgay idi bu söz sultāñga hoş kilmedi (GT 25/5).

Eger ol kışi yigürmek hālından özge hālda eyiddi-ise bu söz sögmek olmaz. (KFT 392a25-26).

bu söz üzre müttefik turur ve dağı anıñ üzere (İN 15a2).

Boldum men, neçik adam ki işitmâz da yohtur söz ağzına anıñ (KZ64r5).

bir söz bile barçasın yerge urdı (CC II 63b15).

Boldum men, neçik' adam, haysi k'i işitmas da bolmagay söz alınma anıñ. (AB 49/13).

3.2.1.3. İsimden Fiil Yapım Ekleri

İsim kök ya da gövdelerinden yapma ve olma ifadesine sahip bu fiillerin Türk dilinde sayıları fazla değildir. Bu yapım ekinde kökten türeyen fiil sayısı gövdeden türeyen fiil sayısından daha fazladır. Bunun nedeni de bu gövdelere gelen türetme eklerinin işlek olmamasıdır. İşlek kullanıma sahip ekler isim gövdesinden fiil türetmektedir.

Söz konusu isimden fiil türeten bu eklerin bazıları *-n-*, *-l-*, *-r-*, *-ş-*, *-t-* gibi çatı ekleriyle genişletilerek kaynaşmasından oluşmuş *+Al-* (< *+A-l-*), *+An-* (< *+A-n-*), *+lAş-* (< *+lA-ş-*), *+lAt-* (< *+lA-t-*) biçiminde birleşik eklerdir (Korkmaz 2007, sy.110).

Kendilerine özgü işlevi bulunmayan sadece yapma ve olma anlamında fiil türeten bu ekler eklendikleri isimle ilgili çeşitli hareketleri ön plana çıkartmaktadır. Yani işlev farkı bulunmayan bu eklerin işlek kullanım farkı bulunmaktadır.

İncelediğimiz eserlerde isimden fiil türeten ekler şunlardır:

3.2.1.3.1. +A-

İsimden olma ya da yapma anlamını taşıyan geçişli ve geçişsiz fiil türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.205; Hatipoğlu, 1981, s.16; Ergin, 1998, s.181; Clauson, 2007, s.194; Korkmaz, 2007, s.111).

Eski Türkçede *ata-* “çağırma”, *küçä-* “çabalama”, *münä-* “suçlamak”, *sıgta-* “yas tutmak”, *bu(l)na-* “tutsak etmek”, *kürä-* “kaçak olmak”, *yaşa-* “yaşamak” gibi örneklerde yer almaktadır (Gabain, 1998, s.48; Tekin, 2003, s.85-86).

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde işlek kullanıma sahip bu ek *aşa-* “yemek yemek”¹⁴², *ata-* “ad vermek”¹⁴³, *başa-* “yara açmak”¹⁴⁴, *boyna-* “gururlu

¹⁴² DLT-III, s.253.

¹⁴³ DLT-III, s.250.

¹⁴⁴ DLT-III, s.265.

*olmak*¹⁴⁵, *buluna-* “*esir etmek*”¹⁴⁶, *köze-* “*ateşi karıştırmak*”¹⁴⁷, *küze-* “*güzleme*”¹⁴⁸, *meñze-* “*benzemek*”¹⁴⁹ örneklerini oluşturmaktadır (Hacıeminoğlu, 1996, s.148; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.61). Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde *kana-* “*kanamak*”, *meñze-* “*benzemek*” *ohşa-* “*benzemek*”, *oyna-* “*oynamak*”, *sana-* “*saymak*”, *tile-* “*dilemek*”, *töşe-* “*döşemek*”, *tüne-* “*gecelemek*”, *uza-* “*uzamak*”, *yara-* “*yaramak*” gibi örneklerde bulunmaktadır (Hacıeminoğlu, 1997, s.133-134; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.190).

Kıpçak Türkçesi dönemi metinlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde işlek olarak kullanılan bu ek isimden olma veya yapma ifade eden fiil türetmektedir (Güner, 2013, s.1609; 2020, s.159; Güvenç, 2014, s.51; Akbulut, 2017, s.61; Sarıtken, 2019, s.852). Ayrıca bu ek *CC*'da yer alan *köbö-* “*kabarmak*” < *köp-e* (*CC 58a*) örneğinde yuvarlaklaştığı görülmektedir (Güner, 2020, s.159).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde genellikle tek heceli isimlerin üzerine eklenmektedir. Kırgız Türkçesinde +*A-*, +*O-* şeklinde yer alması haricinde bu gruptaki tüm lehçelerde +*A-* şekli ile *öste-* “*eklemek*”, *orno-* “*yerleşmek*”, *uyna-* “*oynamak*”, *tile-* “*dilemek*”, *boşa-* “*boşamak*”, *jıyna-* “*yığmak*”, *aşa-* “*yemek*”, *sana-* “*saymak*” örneklerindeki gibi yapma ve olma anlamında fiil türetmektedir (Sağlam, 2014, s.123).

Ekin işlevi:

-İsimden olma ve yapma anlamı taşıyan geçişli veya geçişsiz fiil türetmiştir:

ada-, *ad'a*, *adan-*, *atan-* “*ad vermek*” < *at* “*isim*” +*a-* (Kİ 9, İN 63a1, TZ 20a6, İM 42a8, AB 30/8).

dañı oqçılar adını adanur ammā ol oq (İN 63a1).

Attadı anlarını Resül aleyhisselam ayıttı: mēn uçmaq içinde mēn ölgenden soñra (İM 42a8).

erk'ina k'ora anıñ bu dunyada da arzani bölup meñlik', da kōkdag, çatırğa, haysi k'i at'adı soñuk'lularınay k'endiniñ (AB 30/8).

¹⁴⁵ DLT-III, s.377.

¹⁴⁶ DLT-III, s.301.

¹⁴⁷ DLT-III, s.265.

¹⁴⁸ DLT-III, s.88.

¹⁴⁹ DLT-III, s.403.

ağına-, avına- “yuvarlanmak” < ağın “yere kapanma” +a- (İM 142a4, Kİ 19, TZ 9a6, TA 13b11).

Tağı aytıldı: eger ağnasa sidügi içinde tağı tēzegi içinde. (İM 142a4).

aşa- “yemek” < aş “yemek” +a- (GT 164/3, TA 45a12, CC I 5b23).

ķurı itmek aşap hırķa kiyerge çün ķanā‘at men (GT 164/3).

bēnze-, meñze- “benzemek” < bēñiz “yüz” +e- (KK 28/18, RH 1b9, MS 7a5, CC I 26b24).

ve dağı atlarda ādama beñzen yağsısı bolur (RH 1b9).

dereler şuyı kibi , ĥavżalar şuyı kibi, ne ki bunlara beñzerse anuñ ĥükmi ol şu arıdur (MS 7a5).

beze- “süslenmek” < bez < bediz “süs” +e- (Kİ 30, TZ 10a6, KZ 247v4).

Ĥasysılarınıñ oğlanları kesnsiläriniñ neçik yağsı bitiş toĥtalgandırlar oğlanlarından kensiläriniñ, ĥızları alarnıñ körkäytkän da bezäğän oĥşaş palacga. (KZ 247v4).

boşa- “boşamak” < boş “boş” +a- (GT 158/7, KFT 3b79-80-81, Kİ 31, MG 65b3, İN 35b9, TZ 23b11, KFT 255b1, CC I 12a4).

közin açķay dağı ol ir kıızımnı körüp boşatğay (GT 158/7).

Dağı eri ol ĥatunı boşasa andan şonra ol ĥatun da‘vı idse kim ol eri ol ĥatunı boşayıp durur ıdı (KFT 3b 79-80-81).

yāĥūz timüri ağaçındın oynagay boşangay ĥāşsa yirni (MG 65b3).

dağı ķabza boşanmaķ dağı kiriş bilegini (İN 35b9).

yā baym tälāk boşanganda ķul ķazā eylesün kaçan ĥoca destür virse (KFT 255b1).

ēsne- “esnemek” < esin “esinti” +e- (KK 61/15, İM 279b7, TZ 9a10, TA 40b11, CC II 57b14).

Ve eger esnese tağı tüşse bir ķatre suw boğuzına, yā tökünse boğuzına ol uyur bolsa, yā küç birle bolsa orucı fāsıd bolur (İM 279b7).

ķana- “kanamak” < ķan “kan” +a- (İM 492b1, Kİ 71, MG 16b6, TZ 5b13).

Bu kişiniñ burnı ķanadı taķı ķan indi burnınıñ süñüğine revā bolmas (İM 492b1).

yarası bolmayın fāris atını hīç yirde ķanatsa muntig (MG 16b6).

kişne- “kişnemek” < kişen “bağ” +e- (Kİ 83, TZ 23a4, CC II 57a4, TA 13b7).

orna- “ikamet etmek, yerleşmek” < orun “yer” +a- (TZ 9a9, CC II 58a35b).

oyna- “oynamak” < oyun “oyun” +a- (İM 348b5, GT 44/6, KFT 386b6, Kİ 26, MG 16a9, İN 64a4, TZ 32a7, CC I 16b6, TA 36a13).

Ve eger muħrim kişi oynasa zekeri birle anıñ öze nēirse vācib bolmas (İM 348b5).

niçük baş oynasunlar terk itip can (GT 44/6).

Ammā kaçan oynamak şārtır olmak içün içşe ħarāmdur (KFT 386b6).

üzere süñü oynarlar uzun çapmak birle ħarāb (MG 16a9).

bolğay içine yil kirür daķı yolda oynar (İN 64a4).

sana- “saymak, düşünmek” < san “sayı” +a- (İM 208b6, KFT 113a17, Kİ 60, MG 110a1, TZ 25b13, KZ 15v3, TA 44a6, CC 18b).

Ve eger salām birse iki rek‘etniñ başında tüş namāzından gümān öze kim ol kişi tamām kıldı sansa andan soñra añdı (İM 208b6).

Daķı ol uluğ buyruķ eyesi kişi kendüyi sanaķay tabi sanaķay (KFT 113a17).

uruşlar taķı bar turur kim sanasa bolmas kim at-nıñ (MG 110a1).

Kimlār yer idilār jogovurtumnu benim, niçik aşın ötmākniñ da alnına Biyniñ sanamadılar (KZ 15v3).

sına- “sınamak” < sın “gözlem” +a- (İH 18, Kİ 54, MG 37a3, TZ 12a5).

illā bir at üzere kim mamlu taķı sınanmuş bolğay yügrük (MG 37a3).

tile- dile- “dilemek” < til “dil” +e- (İM 369a2, GT 269/10, KK 74/19, MG 61b3, İN 2b1, TZ 24a2, KZ 117r3, TA 36a10).

Andan sonra eger tilese tifeni boğuzlağay öre turguzup tilese anı yaqturup kayusun anıñ ol köçek turur (İM 369a2).

tañ bilen men dağı barıp ol ağaç-qa hācet tilegeyim (GT 269/10).

uçın ol yanğa salğıl kim aña qayıtmaq tiler-sen (MG 61b3).

bīçāreden tiledi kim bu kitāblardan ve dağı özge (İN 2b1).

Uyalsınlar da eksilsinlär, kimlär yamanlarla boyumnu benim, kiysinlär uyatnı da yeñillikni, kimlär tilärlär maña yaman (KZ 117r3).

töşe-, döşe- “döşemek” < töş “döş” +e- (İM 174b5, GT 5/11, KK 9/12, Kİ 39, TZ 28a13, TA 36a3).

açuk kılğay taqı arqasını töşegey taqı başını kötermegey, taqı başını aşak kılmağay taqı başını bolğay qoymuçı birle (İM 174b5).

yaşıl atlas bisāt töşegey dağı ilk yaz bulıtı (GT 5/11).

tüken-, tügen-, düken- “tükenmek” < tük “çok” +e- (İM 91b2, GT 5/11, KK 77/2, Kİ 39, MG 92b2, KZ 97v5).

Kaçan kim tükense āb-dastan sufını saçğay iki ili öze taqı mesh kılğay iki ili birle boynına taqı bağğay (İM 91b2).

‘azīz ‘ömrükendi oş-ol ümīd bilen (GT 5/11).

hālāyıklar mun-tig ayıtmışlar kim kılıç işlenip tükengeç (MG 92b2).

Harğışta da yalğanlıhta çihara berilgäylär, soñguda öçäşlänmäh bilä tügängäylär da tapulmagaylar (KZ 97v5).

tüne- “gecelemek” < tün “gece” +e- (İM 353a1, Kİ 40).

Ve eger kişse Müzdelife’den fercden sonra anda tünemeyin nerse vācib bolmas anıñ öze (İM 353a1).

tüzet- “düzeltmek” < tüz “düz” +e- (İM 186a8, GT 281/2, KK 75/2, Kİ 39, MG 10b4, TZ 6a4, CC 12bb, TA 43b2).

Taqı uşak taşı kewürmegey meger kim küçi yitse secde kılmaqqa tüzetkey anı (İM 186a8).

qurı igri ağaç otsuz tüzelmes (GT 281/2).

bolğınça andın soñra tonuñnı tüzetgey (MG 10b4).

uzan- “uzanmak” < uz “uzunluk” +a- (İM 273a6, MG 43b2, İN 40a4).

Taķı kılmağay anı saķal uzansun tēp kaçan kim bolsa saķal mesnūn ķadarınça, ol sūnnet bir tutam ķadarınça-turur (İM 273a6).

sançılğanda sūñūñ ķatığ uzanur eger sen tizçe çikip (MG 43b2).

oķı uzanur düşmen ķorķar ve eger oķ (İN 40a4).

uzat-, uzad- “uzatmak” < uz “uzunluk” +a (GT 71/5, İM 53b8, KFT 372b31-32, Kİ 30, MG 94a2, İN 66a6, TZ 35b6, KF 168b7, KZ 70v3, CC I 7b13).

uzatlı bir kim-irse bu vāķı ‘a-nı tuyup sulţāñga (GT 71/5).

Yaratılmış turur, anıñ üçün kim ol nērseni kim mēn, eger tilesem ħurūfların uzatur mēn tilesem ķışkırtur mēn (İM 53b8).

Daķı ol urğan ķişi urduķından soñra ķamçısını uzadmağay (KFT 372b31-32).

bolsa uzatğay taķı kerek kim ħamāyil-niñ arasında (MG 94a2).

kişişni iñen uzatsa yay (İN 66a6).

Taņrı rahmet ķılsun ol ikisine Muĥammed ķatında uzatsun şabāĥ namāzında uzatkan kibi (KF 168b7).

Yeber, Biy, yarıĥıñnı senin da kōnūlūķüñnü seniñ, ki uzatkaylar meni mindirğaylār ari tağıña seniñ da öviñä seniñ (KZ 70v3).

üle-, üleş- “paylaştırmak” < ül “pay” +e- (Kİ 20, İM 260b8, GT 174/3, KFT 37a12-13, TZ 28a11, KZ 73v5, CC I 9b15, TA 39a9).

Rāstı üleşkey her bir ķavmnıñ zekātını ol il içinde meger kim naķl ķılğay anı ķişiler ķarāyiblerine, yā bir ķavmğa kim anlar (İM 260b8).

avuçı tar miskīn-ler-ge altun aķça üleştürdi (GT 174/3).

Daķı biz ikimiz ol kız ķardaşum birle ol tavarı üleştüķ (KFT 37a12-13).

Üläşindi başĥış ağzıñdan seniñ, bunuñ üçün algıladı seni Teņri meñlik (KZ 73v5).

yaşa- “yaşamak” < yaş “yaş” +a- (GT 276/12, Kİ 94, RH 11a6, TZ 12b7).

eyā aĥmaķ küyev yitmiş yaşar sen (GT 276/12).

yuġarudan altısı ařaġadan ol bir yıl yaşasa (RH 11a6).

yumşa- “yumuşamak” < yumuş “yumuşak” +a- (İM 226a7, Kİ 98, MG 74b9, İN 22a3, TZ 39a6, DM 4b12, TA 28b1).

yel ġatı bolmaġay taġı yel yumşak taġı bolmaġay, oşanı aşl ġılġay, namāzın ġařr ġılġay (İM 226a7).

taġı yumřak ġum birle bularnı tolturġıl taġı tūpūni (MG 74b9).

yumřak etine yitūre andan eksūk bolmaġay (İN 22a3).

3.2.1.3.2. +(A)l-

Eklendiġi isim ve sıfatlardan genellikle geġişsiz fiiller tūreten ve işlek olamayan bir ektir (Banguoġlu, 1974, s.206; Hatipoġlu, 1981, s.85; Ergin, 1998, s. 181; Korkmaz, 2007, s.112; Clauson, 2007, s.195). İsimden fiil yapım eki +A- ile edilgen ġatı eki –l’ nin kaynaşması ile oluşmuştur (Korkmaz, 2007, s.112).

Eski Tūrkġede iřlek olmayan bu ek olarak *tusul-* “*fayda vermek, yoklun-* “*yok etmek*” gibi ornekler tūretmektedir (Gabain, 1988, s.49).

Karahanlı Tūrkġesi ve Harezmi Tūrkġesi dōnemi eserlerinde geġişsiz fiiller tūreten bu ek *tūnel-*, *oņul-*, *yokal-*, *yinġgel-* gibi orneklerde bulunmaktadır (Argunřah ve Yūksekkaya, 2019, s.61, s.190, Hacıeminoġlu, 1997, s.134).

Kıpġak Tūrkġesi dōnemi eserlerinde iřlek kullanılmayan bu ekin isim kōk veya gōvdelerine eklener ek fiil tūretmektedir (Gūvenġ, 2014, s.75; Gūner, 2020, s.161).

Kıpġak grubu Tūrk lehġelerinden Kırgız Tūrkġesinde +(A)l-, +Ol- řekilleri ile yer alan ek bu grubun diġer lehġelerinde +(A)l- řekli ile *yugal-* “*kaybolmak*”, *oņol-* “*dūzelmek*”, *tūzel-* “*dūzelmek*”, *taral-* “*daralmak*”, *jōnel-* “*yōnelmek*”, *azal-* “*azalmak*”, *tiril-* “*dirilmek*”, *ġaral-* “*kararmak*” gibi ornekler oluřturmaktadır (Saġlam, 2014, s.125).

Ekin işlevi:

-İsimden “olma” anlamında fiiller tūretmiřtir:

taral- “daralamak” < tar “dar” +al- (Kİ 62).

tūzel- “dūzelmek” < tūz “dūz” +el- (Kİ 37).

yönel- “yönelmek” < yön “yön” +el- (İH 32, KFT 412b10).

Kaçan borçlu kişiğe habuslamak yönelse imdi ol vaktin kādī sormağay (KFT 412b10).

yücel- “yücelmek, yükselmek” < yüçe “yüze” +l- (Kİ 92).

3.2.1.3.3. +(A)r-

+(A)r- eki sıfat ve renk isimlerine eklenerek oluş bildiren geçişsiz fiiller türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.208; Hatipoğlu, 1981, s.135; Erdal, 1991; s.499; Gülsevin, 1997, s.120; Ergin, 1998, s.182; Korkmaz, 2007, s.113).

Söz konusu ekin oluşumu konusunda ileri sürülen görüşlerden ilki isimden fiil türeten +A- ile fiilden fiil türeten –r- ekinin birleşimi ile oluştuğudur (Hacıeminoğlu, 1991, s.174). İkinci görüş ise Eski Türkçede *ér-* “*olmak*” fiilinin üzerine eklendiği sözcüklerle kaynaşması sonucu oluştuğudur (DLT-II, s.163; Korkmaz, 2007, s.113).

Eski Türkçede bu ek *bälgür-* “*belirmek*”, *yangar-* “*yenileşmek*”, *tañlar-* “*şafak sökmek, tan ağarmak*” gibi örnekler oluşturmaktadır (Gabain, 1988, s.50; Hacıeminoğlu, 1991, s.174; Tekin, 2003, s.86).

Karahanlı Türkçesinde işlek kullanıma sahip ek *köker-* “*göğermek*”, *köler-* “*göl haline gelemek*”, *pusar-* “*puslanmak*”, *sargar-* “*sararmak*”, *tozar-* “*tozlanmak*”, *tüner-* “*kararmak*” gibi renk renk isimlerinden oluş bildiren fiiller türetmektedir (Hacıeminoğlu, 1996, s.150-151). Harezmi Türkçesinde ise bu ek *akar-* “*ağarmak*”, *başar-* “*başarmak*”, *kızar-* “*kızarmak*”, *suvar-* “*sulamak*”, *yaşar-* “*yeşermek*” gibi fiiller oluşturmuştur (Hacıeminoğlu, 1997, s.134).

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde ve Kıpçak Türkçesi eserlerinden *Kİ*, *İH* ve *TZ*'de bu ekin isimlerden ve renk isimlerinden fiil türettiği tespit edilmektedir (Güner, 2013, s.1609; 2020, s.162; Güvenç, 2014, s.57; Akbulut, 2017, s.61; Saritiken 2019, s.852).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde Kırgız Türkçesinde +Ar-, +Or- şeklindeki ek bu grubun diğer lehçelerinde +(A)r- şekli ile *agar-* “*ağarmak*”, *kızar-* “*kızarmak*”, *yeşer-* “*yeşermek*”, *eskir-* “*eksimek*”, *köger-* “*göğermek*”, *kızar-* *kızarmak*” renk isimlerinden fiil türetmektedir (Sağlam, 2014, s.126).

Ekin işlevi:

-Renk isimlerinden fiil türetmiştir:

açar-, ağar- “ağarmak” < aç “ak” +ar- (İM 478b5, KK 5/13, Kİ 16, RH 13b9, TZ 21b5).

Taķı aķarmak taķı küfr bolmak taķı delü bolmak ‘ayb-turur ol ikisi hakkında (İM 478b5).

on dördüncü yılda aŗaĝa daĝı tiŗleri aĝrur (RH 13b9).

ķarar- “kararmak” < ķara “siyah” +r- (CC II 38b14).

ķızar- “kızardı” < kızıl “kırmızı” +ar- (KK 5/13, MG 88a4, İN 31a1, TZ 13b5).

taķı biraz turganda kızarsa bu iş bolnmas meger kim yemenī (MG 88a4).

közi kızarur daĝı sidüĝi kızıl bolur (İN 31a1).

köker- “gövmek, küflenmek” < kök “yeŗil” +er- (GT 178/10, İN 60a1, TZ 83b6).

anıĝ kim azuķı yok-tur kögermiŗ (GT 178/10).

kim baŗ barmaĝnıĝ ucunda kögerür ön (İN 60a1).

sarĝar-, sarar- “sararmak” < sarıĝ “sarı” +ar- (RH 13b3, TZ 83b5).

meĝzeyip sararur bolur ve daĝı onuncı (RH 13b3).

-İsimden geçiŗli ve geçiŗsiz fiil türetmiştir:

baŗar- “baŗarmak” < baŗ “baŗ, ilk” +ar- (Kİ 31, TZ 16a6).

belĝür-, bilĝir- “belirmek” < belĝü “iŗaret” +r- (İM 97b5, KFT 274b13, Kİ 36, KZ 77v3).

Külmekniĝ ĝaddi ayıttı bir anĝalar: ol nerse-turur kim ķāf belĝürĝey taķı eŗitinmiŗ bolĝay (İM 97b5).

Ol vaĝtım belĝürdi kim ol anuĝ dostı degül imiŗ. (KFT 274b13).

Asduadz dacarına kensiniĝ belĝirir zamanasına ne türlü boluŗuĝı bolur edi alarga (KZ 77v3).

bozar- “bozarmak” < boz “boz” +ar- (Kİ sy.142).

delür-, tëlir-, tëlür- “delirmek” < delü “deli” +r- (Kİ 50, TZ 12a12).

geber-, keber- “karnı şişmek, hamile olmak” < gebe “hamile” +r- (Kİ 78).

qarar- “kararmak” < qara “kara, siyah” +r- (İM 464b6, GT 281/8, RH 13a7, TZ 83b5, KK 5/14, CC I 38b14).

taqı kiçkez oqlan közinde taqı tilinde taqı zekerinde, qaçan kim bilinmese anıq sıhhati hükümet-i ‘adl vâcib bolur (İM 464b6).

qararur idi dağı ay yüzli oqlan-lar dağı zühre közli (GT 281/8).

ve dağı altıncı yılda dişlerniñ başalrı qararur (RH 13a7).

qayğar-, qayğır-, qayğur-, hayğur- “kaygılanmak” < qayğu- “kaygı” +r- (Kİ sy. 142, İM 42b8, GT 7/7, KK 61/16, KFT 257a1-2, TZ 82b7, KF 200b5, CC II 62a23).

ol vaqt ol ikisi gâr içinde êrdi, ol vaqt ayıttı Nebî Ebû Bekr’ge: qayğurma râstı Teñri Te‘âlâ bizim birle-turur tęp (İM 42b8).

ni qayğursun bu ümmet âhuret-de / şeftî çün seniñ tig rûh bolğay (GT 7/7).

Dağı adâleti yoğdur ol kişinüñ kim ol kişi qayğurmaz aqçayı qandan kazandığına (KFT 257a1-2).

Tağrı ta‘âlâ qatında qorqu yoğdur anlara qayğırmaq dağı yoğ. (KF 200b3).

qaçan sën anıñüçün kayğırsañ (CC II 62a23).

qıskar- “kısaltmak” < kısqı “kısa” +r- (İM 329a5, MG 10b6, TZ 30a3, CC 54a).

Taqı Muñit atlıgkitede saçını kısqartğay hatun kişi her bir saçdan barmaq uçı qadarınça (İM 329a5).

yanındın biraz-gine kısqart-ğay kim üzeñü (MG 10b6).

suvar-, sugar- “sulamak” < suv “su” +ar- (İM 140b8, KZ 105r1).

Ve eger temür suvarılsa murdâr suf birle andan soñra arığ nerse birle suvarılsa üç kez arınur (İM 140b8).

Tarlasın anıñ suvardıñ da köp ettiñ täräkâsin anıñ. (KZ 105r1).

yaşar- “yeşermek; göz yaşı” < yaş “taze, genç” +ar- (Kİ 94, GT 354/4, TZ 16a2).

vağt bolur kim yaşarur dağı bir vağt kilür kim (GT 354/4).

3.2.1.3.4. +Ay-

Eklendiği isimlerden “olma ve yapma” anlamında geçişli ve geçişsiz fiiller türetmektedir (Gabain, 1988, s.48; Hacıeminoğlu, 1996, s.149; Tekin, 2003, s.86; Clauson, 2007, s.195).

Eski Türkçedeki +At- eki isimden fiil türeten +A- ile yaptırma eki –t- ‘nin birleşimi ile oluşmuş ve Türk dilinin tarihi süreçlerinde –t->-d->-y- değişimi ile +Ay- şeklini almıştır (Korkmaz, 1990, s.142; Hacıeminoğlu, 1991, s.173; Kara, 1995, s.12).

Eski Türkçede başad- “başında olmak”, kutad- “mutlu olma”, buğad- “bunalmak, sıkılmak”, kökad- “övmek”, kulad- “köle olmak”, ogad- “gecikmek”, ulgat- “büyüme”, yağıt- “düşman olmak”, yokad- “yok olmak”, yügät- “yükselmek” gibi örnekler türetmektedir (Gabain, 1988, s.48; Hacıeminoğlu, 1991 s.173; Tekin, 2003, s.86).

Karahanlı Türkçesinde bilged- “akıllanmak”, köped- “çoğalmak”, körked- “güzelleşmek”, kutad- “kutlu olmak”, küçed- “güçlenek”, muğad- “bunalmak”, ulugad- “büyüme”, yarpad- “sağlamlaştırmak” gibi fiiller türetmektedir (Hacıeminoğlu, 1996, s.149-150). Harezmi Türkçesi döneminde –d->-y- değişimi ile –Ay- eki ulğay- “büyüme” fiili üzerinde bulunmaktadır (Hacıeminoğlu, 1997, s.135; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.190).

Kıpçak Türkçesi dönemi metinlerinde “olma” anlamı taşıyarak isimden fiil türeten bu sınırlı sayıda örnek oluşturmaktadır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.329; Güner, 2020, s.163). Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinden TZ’de /t/ li şekli de olan bu ek diğer eserlerde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde /y/ li olarak kullanılmaktadır (Güvenç, 2014, s.61).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde geçişsiz fiil türeten +(A)y- ekinin Kırgız Türkçesinde +(O)y- şeklide bulunarak karatay- “yaşalanmak”, azay- “azalmak”, köböy- “çoğalmak”, etey- semirmek”, bükirey- “eğilmek”, awıray- “ağırlaşmak”, keñey- “genişlemek”, beğey- “sağlamlaşmak”, çonqay- “eğilmek” gibi örnekler oluşturmaktadır (Öner, 1998, s.60-61; Sağlam, 2014, s.130).

Ekin işlevi:

-*Olma anlamı taşıyan isimden fiil türetmiştir:*

ulğay-, ulğat- “büyüme” < uluğ “”ulu” +ay- (GT 28/5, MG 19a1, CC I 7a10, TZ 55a9).

ya‘nī bislendiñ anıñ süti bile dağı ulğaydıñ (GT 28/5).

cem‘ bolsa köñlüñ-ni ulğaytıp ğarımñi (MG 19a1).

3.2.1.3.5. +DA-

Türk dilinde işlek kullanılan bu ek isimlerden ve yansıma kelimelerden geçişli ve geçişsiz fiil türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.204; Hatipoğlu, 1981, s.57; Ergin, 1998, s.182; Clauson, 2007, s.194; Korkmaz, 2007, s.114).

Eski Türkçede son harfi *-l-*, *-n-*, *-z-* ile biten tek heceli köklerin üzerine eklenen *+da-* eki yalnız *üze+te-* > *üste-* kelimesinde bu kuralın dışına çıkmaktadır ve ayrıca Moğolcadaki *+da-* ekiyle benzerlik göstermektedir (Erdal, 1991, s.458).

Moğolcada da örnekleri bulunan bu ek *üntä-* “seslenmek”, *küde-* “bağırarak, gürültü yapmak”, *istä-/izde-* “aramak”, *alta-* “aldatmak” gibi fiiller türetmektedir (Gabain, 1988, s.50)

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde işlek kullanıma sahip bu ek *alda-* “aldatmak”, *okda-* “ok atmak”, *izde-* “takip etmek”, *ünde-* “çağırarak”, *çilda-* “çıldırarak”, *sıgda-* “ağlamak”, *yinde-* “armak”, *tilda-* “engellemek” gibi örneklerde bulunmaktadır (Hacıeminoğlu, 1996, s.151; 1997, s.135; Arğunşah ve Yüksekaya, 2019, s.61, s.190).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde bir hareketi gerçekleştirme anlamında geçişli fiiller ve yansıma isimlerden geçişsiz fiiller türetmektedir (Akalin, 1979, s.91; Güvenç, 2014, s.64; Akbulut, 2017, s.61; Sartiken, 2019, s.852; Arğunşah ve Yüksekaya, 2019, s.329; Güner, 2020, s.163).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde Eski Türkçedeki fonksiyonunu devam ettiren bu ek, Karakalpak Türkçesinde *+da-* haricinde *mır+ilda-* “mırıldamak” örneğinde de görüldüğü üzere *+ilda-* şeklinde kullanımı da bulunmaktadır (Öner, 1998, s.69; Ercilasun, 2007 s.567). Kırgız Türkçesinde *+do-* şeklide bulunan ek *künkilde-* “mırıldanmak”, *dıngılda-* “çingirdamak”, *löküldö-* “kfrederek birisinin üzerine

atlamak”, *sıbirda- fısıldamak*”, *mırıl-da- “mırıldanmak*”, *badırda- “konuşmak, çene çalmak*”, *kıymıl-da- kımıldamak*”, *murulda- “homurdanmak*”, *alda- “aldatmak*” gibi örneklerde isimden fiil türetmektedir (Sağlam, 2014, s.132-133).

Ekin işlevleri:

-Geçişli fiiller türetmiştir:

alda-, yalda- “aldatmak” < al “hile yapmak” +da- (İM 451b11, GT 139/9, KFT 170b26, Kİ 21, MG 22a9, TZ 14b11, TA 44b8, KZ 181r5).

uruşda yalğan sözlemek aldamağ için taqı şulh kılğanda iki kişi arasında taqı hatunını hoşnüd kılmak içinde taqı zâlim def kılmak. (İM 451b1).

közi gânze bilen zâhidler aldar (GT 139/9).

aldarlar bu kitâbda ni yirde kim saña teşdîd (MG 22a9).

Haytardı yürâklârin alarnıñ körâlmâmâgâ joğovurtun kensiniñ da aldama hulların kensiniñ. (KZ 181r5).

irde- “istemek” < ir “iz” +de- (İH 3, KK 33/11).

izde-, yizde-, iste- “istemek, izlemek” < iz “işaret” +de- (GT 265/3, KK 74/19, KFT 393b26-27, MG 36a6, İN 3a2, TA 45a2, CC I 15b21, KZ 3v5).

bile tabîb izdelim kilip mu‘âlece kılsun ayttı heyhât (GT 265/3).

sinün üzere zafer bulmağın izder bes kirek kim gâfil (MG 36a6).

teñri te‘âlâdan izdedüm barçalarğa tevfiğ (İN 3a2).

Oğlanları adamnıñ, negâ dinçâ siz bek yürâkli, nek sövârsiz boşluğnu da izdârsiz yalğanlığnı? (KZ 3v5).

ünde- “çağırmaq” < ün “ses” +de- (İM 60b8, GT 8/2, KK 78/12, KFT 257a49, Kİ 24, İN 2a8, TZ 16a10, KZ 251r6, TA 41b2, CC I 29a6).

Taqı ayıtğıl ol muhalıfğa: Teñri Te‘âlâ buyırdı mu Nebî’ge kim ündegil halâyıqlarını imânğa, yâ yoğ mu? (İM 60b8).

sürgey yana ündegey yana kaytarğay (GT 8/2).

üneyüp öñümde ‘arab tilince oğ atmaq ‘ilmi (İN 2a8).

Kim heseplâr köplühün yulduzların, barçasın alarnı atı bilâ ündâr. (KZ 251r6).

-Yansıma kelimelerden fiil türetmiştir:

kıyılda- “kıyıldamak” < kıyıml “hareket” +da- (TZ 37a3, Kİ 75).

sişilde- “havlamak” < sişil “inilti” +de- (Kİ 90).

yişilde- “inlemek” < yişil “inilti” +de- (KK 26/13, MG 93a2).

kıılıç vaktlarda bir kez yişilder mun-tig işitilür (MG 93a2).

3.2.1.3.6. +GA-

İşlek olarak kullanılmayan bu ek isimlerden geçişsiz fiil türetmiştir (Gabain, 1988, s.49; Tekin, 2003, s.87).

Eski Türkçede isimden fiil türeten +k- ile fiilden fiil türeten –A-’nın birleşiminden oluşan bu ek zamanla –k->-g- değişimi sonucu +GA- şekline dönüşmüştür. *DLT*’de +GA- ile türeyen fiillerin sayısı +KA- ile türeyen fiillerden daha fazladır ve bu fiillerin birçoğunun etimolojisi kesin değildir (Clouston, 2007, s.194).

Eski Türkçede bu ek *irinçkä-* “acımak”, *yarlıgka-* “buyurmak”, *kükä-* “ünlenmek”, *isirkä-* “yaşanılan bir kayıp için üzülmek” örneklerini oluşturmaktadır (Gabain, 1988, s. 49; Tekin 2003, s.87).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesinde *yalıka-*, *çulga-*, *elge-/ilge-* gibi örneklerde yer alan bu ek işlek kullanılmamaktadır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.61, s.190).

Kıpçak Türkçesi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde isim kökün anlamını taşıyan geçişli ve geçişsiz fiiller türetmektedir (Güvenç, 2014, s.68; Akbulut, 2017, s.62; Sarıtken, 2019, s.852; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.329).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde işlek olmamakla birlikte isim kökün ifade ettiği anlamı yapan geçişli ve geçişsiz fiiller türetmektedir (Ercilasun 2007, sy.566, sy.632). Kırgız Türkçesinde +kö- şekliden bulunan ek Kazak, Karakalpak, Nogay, Karaçay-Balkar Türkçelerinde +GA- şekli ile *terge-* “soruşturmak”, *cayka-* “silmek”, *bürkö-* “örtmek”, *iyiske-* “koklamak”, *karga-* “kötü söz söylemek”, *bulga-* “saklamak” gibi örnekler oluşturmaktadır (Sağlam, 2014, s.124).

Ekin işlevi:

-İsimden geçişli ve geçişsiz fiil türetmiştir:

ınçka- “inlemek” < ınç “inilti” +ka- (CC II 57a7).

iske, iyiske- “koklamak” < iyis “koku” +ke- (KK 78/4, RH 5b6, TZ 21a13).

töküp ileyinde kıoya iskemeyüp yimek tilese dımağı (RH 5b6).

yarlıga-, yarlıka-, yarlıga- “acımak” < yarlıg “merhamet” +ka-(İM 196a2, GT 356/6, KFT 138a61, TZ 17b4,TA 36b7, KZ 32/5).

ëy Tëñri yarlıkağıl mëni tağı atamnı anamnı tağı mü‘minlerni tëse namāzı fāsıd bolmas (İM 196a2).

‘afv itip yazuqlarnı yarlıga (GT 356/6).

Seni dahı yarlıgadum (KFT 138a61).

ÿarlıgadı bizga, biy, t‘eñrimiz bizim, aytiyih barçamız bir ağızdan, biy ÿarlıgay (KZ 32/5).

3.2.1.3.7. +Gİr-/+GUr-/+Kİr-/+KUr-/+hİr-/+hUr-

Yansıma köklerden oluş bildiren geçişli ve geçişsiz fiiller türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.213; Hatipoğlu, 1981, s.83; Ergin, 1998, s.183; Korkmaz, 2007, s.115; Erdal, 1991, s.468).

Bu ek isimden fiil türeten +kİr- eki ile fiil köklerine eklenerek geçişsiz fiil türeten –r- ekinin kaynaşmasıyla oluşmaktadır (Erdal, 1991, s.465-468).

Eski Türkçede *aygır- haykırmak*”, *kıkr- “bağırmak*”, *yanğur- “yankılanmak*” gibi sınırlı sayıda örneği bulunmaktadır (Hacıeminoğlu, 1991, s.176-177).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde işlek olmayan bu ek *bürkir- “püskürmek*”, *tazgır- “kelleşmek*”, *tüfkür- “tükürmek*”, *kağır- “bogazı temizleme esnasında çıkan ses*”, *tozgır- “tozanmak*” örneklerindeki gibi oluş bildiren fiiller türetmektedir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.61, s.190; Hacıeminoğlu, 1996, s.153).

Kıpçak Türkçesi eserleri ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşan metinlerde yansıma kökün üzerine eklenerek fiil türetmektedir. Ayrıca Ermeni Harfli

Kıpçak Türkçesi metinlerinde bu ekin ilk ünsüzü sızıcılaşarak +*hIr-*, +*hUr-* şekilli örnekleri de bulunmaktadır (Güvenç, 2014, s.72; Akbulut, 2017, s.62).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde Eski Türkçedeki gibi yansıma köklerden *ükir-* “böğürmek”, *aķır-* “bağırmaq”, *çüçkür-* “aksırmaq”, *simgir-* “sümkürmek”, *fışķır-* “fışķırmak”, *kıskır-* “haykırmak”, *tükir-* “tükürmek”, *cötgür-* “öksürmek”, *yötkür-* “azarlamak” gibi fiiller türetmektedir (Ercilasun 2007, sy.447, sy.632, sy.837; Sağlam, 2014, s.136-136).

Ekin işlevi:

-Yansıma köklerden fiil türetmiştir:

bıçķır- “horlamak” < *bıç* “yansıma kök” +*ķır-* (TZ 21b4).

çağır-, *çaķır-* “bağırmaq, çağırmaq” < *çā(r)* “yansıma” +*ğır* (İH 13, İM 319b7, GT 137/3, KFT 362b1, Kİ 43, TA 36a11, AB 13/4).

Benim ihticımsa akrabalarım ve ehlim beni unuttuğu zaman dünyada merhamet etmemdir. (İM 319b7).

*çağır*dı *ķoy mürüvvet ol degüldür* (GT 137/3).

*Kaçan bir kör kişi hatunını çağır*sa adı birle kendünün *ķatına*. (KFT 362b1).

Çaķırdım biyga kunuzun da k' oturdum saķa hollarımını benim. (AB 13/4).

ınçķır- “hıçķırmak” < *ınç* “yansıma kök” +*ķır-* (TZ 9a10).

simkür-, *sümkür-* “sümkürmek” < *sim*, *süm* “yansıma kök” +*kür-* (Kİ 53, TZ 35b10, KF 87a3, TA 38a9, MS 25b6).

Andan sonra burnuna su virsün üç kez sağ *ķol bile*, *simkirsün şol ķol bile*. (KF 87a3).

sümkürmek sağ ili birle söylemeye su evinde. (MS 25b6).

tükür-, *tüpkür-* “tükürmek” < *tü* “yansıma kelime” +*kür-* (KK 75/11, Kİ 39, TZ 8a9, KF 53a3, CC II 63b22-23, MS 25b4, TA 38a10).

özinden çıkķana bakmasun, tükürmesün sidükine. (KF 53a3).

baķmaq uyatlıķına salmaq tükürüğünü, sümkürmegi (MS 25b4).

3.2.1.3.8. +I-/ +U+

Eski Türkçede işlek olarak kullanılan ve işlekliliğini zamanla kaybeden bu ek isimlerden ve yansıma köklerden oluş bildiren geçişsiz fiiller türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.210-211; Ergin, 1998; s.182; Clauson, 2007, s.194; Korkmaz, 2007, s.114).

Türk dilindeki fiilden isim türetim ekleri üzerine yapılan çalışmalarda Gabain +I- ve +U- ekini +A- yapım ekinin içerisine dâhil ederek incelemektedir. Tekin, Erdal, Hacıeminoğlu, Gülsevin, Argunşah çalışmalarında +I- ve +U- eklerini farklı iki ek olarak ele alınmaktadır. Bu eklerin iki ayrı başlık altında değerlendirilme nedeni ise her iki ekin oluşturdukları fiillerin farklı anlam özelliğine sahip olmasıdır (Gabain, 1988, s.48; Erdal, 1991, s.547; Hacıeminoğlu, 1996, s.153, s.161-162; 1997, s.136; Gülsevin, 1997, s.120-121; Tekin, 2003, s.87-88).

Eski Türkçede +I- eki *biti-* “yazmak”, *bayı-* “zenginleşmek”, *öli-* “ıslanmak”, *tokı-* “yazmak”, *idi-* “toplanmak”, *berki-* “sağlamlaşmak”, *yorı-* “yürümek” gibi örnekler oluşturulmuş; +U- eki ise *bodı-* “yapıştırmak”, *yagut-* “yaklaştırmak”, *boşu-serbest bırakmak*, *bekürt-* “sağlamlaştırmak”, *yaru-* “ışımak” gibi örnekler oluşturmaktadır (Hacıeminoğlu, 1991, s.174; Tekin, 2003, s.87-88).

Hacıeminoğlu Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde +I- eki *beki-* “sağlamlaşmak”, *adaşı-* “adaşı olmak”, *kamı-* “heyecanlanmak”, *köli-* “gömmek”, *udı-* “uyumak”, *yıdı-* “koklamak”, *berki-* “sağlamlaşmak”, *okı-* “okumak”, gibi örnekler türetmektedir. +U- eki ise *agru-* “ağrımak”, *boşu-* “boşaltmak”, *taru-* “daralmak”, *taşu-* “taşımak”, *yaru-* “parlamak”, *yavu-* “yakınlaşmak” gibi örnekler oluşturmaktadır (Hacıeminoğlu, 1996, s.153-154, s.162; 1997, s.136; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.61, s.190).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde bu ek isimden geçişsiz fiiller türetmektedir (Güvenç, 2014, s.74; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.329; Güner, 2020, s.165).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bu ek işlekliliğini kaybetmektedir (Öner, 1998, s.59). Kazak, Karakalpak, Tatar ve Nogay Türkçelerinde sadece +I- eki ile *janı-* “bilmek”, *bayı-* “zenginleşmek”, *beki-* “yerleşmek”, *kemi-* “azalmak” gibi örnekler oluşturmaktadır. Bu grubun diğer lehçelerinde +I- eki ve +U- eki *kullanılarak ünü-* “saplanmak”, *caşı-* “ağlayacak gibi olmak”, *tüzü-* “kürmek”, *taşı-* “taşımak”, *kotu-*

“örmek, dokumak”, begi- “sağlamlaştırmak”, çoğu- “didiklemek, gagalamak” gibi örnekler oluşturmaktadır (Sağlam, 2014, s.133-134).

Ekin işlevi:

-İsimden geçişsiz fiiler türetmektedir:

bayı- “zengin olmak” < bay “zengin” +i- (GT 198/11, Kİ 37, MG 3b6, TZ 83b10, BM 27a10).

bolur kemāl-i ‘aql u edeb hilm bayı ol (GT 198/11).

eyā hüsñ ü hünēr birle sa‘ādet milki-niñ bayı (MG 3b6).

beki- “kuvvetlenmek” < berk “sağlam” +i- (Kİ 34).

oķı-, oķu- “okumak” < oķ “ok” +i-(İM 53a5, GT 274/4, KK 38/7, Kİ 17, MG 4a9, RH 3b4, TZ 80a7, TA 35a12, CC II 61b13).

Taķı oķıdı Muħammed ħalāyıklar öze ħarf birle eşitkenden soñra.(İM 53a5).

men oķığayım bu sözni işitip bir ‘ārif kişi ayttı (GT 274/4).

kitābımız uzun bolup oķığan kişi melül (MG 4a9).

muṭāla‘a kıılıp oķığay kim her bir oķığanda (RH 3b4).

taşı- “taşımak” < taş “dış” +i- (İH 14, İM 385b7-8, Kİ 63, TZ 13b12).

Taķı anıñ kibi kaçan kim ant içse, sākin bolmağ men bu iwde tip taķı ol kişi sākin bolsa ol iwde ol sā`atda taşınsa anta tutulmas. (İM 385b7-8).

3.2.1.3.9. +(I/U)K-/+(I/U)h-

Eski Türkçede işlek olarak kullanılan bu ek kökteki anlamı güçlendirerek oluş ifade eden geçişsiz fiiller türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.211; Hatipoğlu, 1981, s.82; Erdal, 1991; s.497; Ergin, 1998, s.183; Korkmaz, 2007, s.115; Clauson, 2007, s.195).

Eski Türkçede içik- “içeri girmek”, birik- “birikmek”, tağık- “dağa çıkmak”, kodık- “aşağı olmak”, taşığ- “çıkma”, tarık- “sıkılmak”, yoluğ- “yolda karşılaşmak”, ağuk- “zehirlenmek”, tüpük- “kökleşmek” gibi örnekler türetmektedir (Gabain, 1988, s.49, Hacıeminoğlu, 1991, s.175-176; Tekin, 2003, s.87).

Karahanlı Türkçesi ve Harezm Türkçesi eserlerinde kökün anlamını güçlendiren ve geçişsiz fiil türeten bu ek *çavıq-* “ün sahibi olmak”, *birik-* “birikmek”, *muñuk-* “bunalmak”, *turuq-* “durulmak”, *tuşuq-* “rastlamak”, *yoluq-* “rastlamak” gibi birçok örnekte yer alan işlek bir ektir (Hacıeminoğlu, 1997, s.134; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.61).

Kıpçak Türkçesi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde oluş bildiren geçişsiz fiiller türetmektedir. Ayrıca *CC'* da ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşan metinlerde bu ekin *+(I /U)h-* biçimi de yer almaktadır (Güner, 2013, s.1609; Güvenç, 2014, s.67; Sarıten, 2019, s.852; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.330).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bu ek Kazak, Karakalpak, Nogay, Tatar, Başkurt Türkçelerinde *+Ik-* şekli ile *açık-* “acıkmak”, *demik-* “nefes almak”, *zarık-* “çile çekmek”, *molık-* “bolluk içinde yaşamak”, *közük-* “gözükmek” gibi örnekler oluşturmaktadır. Kırgız, Kırım-Tatar, Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerinde *+Ik-* ve *+Uk-* olmak üzere her iki şekli ile *coluk-* “ekarşlaşmak”, *kanık-* “kin tutmak”, *açık-* “acıkmak”, *yoluk-* “rastlaşmak”, *keçik-* “gecikmek”, *çınık-* “sağlamlaştırmak” gibi örnekler oluşturmaktadır (Sağlam, 2014, s.135).

Ekin işlevi:

-İsimlerden geçişsiz fiiller türetmektedir:

birik- “birikmek” < bir “bir” +*ik-* (Kİ 30, TZ 5b7).

këçik- “gecikmek” < këç “geç” +*ik-* (İM 119b4, Kİ 79, KZ 116r1,

yā oñalmaqlıķını kiçikkey tip revā bolur añar teyemmüm kılmağ.(İM 119b4)

Teñri boluş maña boluşuım da hıtharuımsen sen, Biy, keçikmägin. (KZ 116r1).

tariħ- “darlamak” < tar “dar” +*ıh-* (KZ 130r3).

Sözlädim keçä yüräkimä menim hayğurur edim, da tariħır edi canım menim. (KZ 130r3).

tatıq-, *tatıh* “fellāh gibi konuşmak” < tat “çiftçi, fellāh” +*ıq-* (Kİ 62, CC 38b).

yoluḡ-, yoluḡ- “rastlamak, kavuşmak” < yol “yol” +uḡ- (İM 107a2, KFT 29b40-43, Kİ 97, MG 64a9, TZ 10a8, KZ 147v1, CC II 62b8).

taḡı aḡdı Nevāzil atlıḡ kiteb içinde: eger bolsa ol suf kim ölümdükke yoluḡur az bolsa ol sufdan kim ölümdükke yoluḡmas (İM 107a2).

Daḡı birisine ol şatun aldıḡları tavar bahāası içün daḡı ol tavar şsatgan kişi uğradı, ya‘nī yoluḡdı ol iki satun alḡan kiřinüḡ birisine. (KFT 29b40-43).

şarşu yoluḡsaḡ bulanıḡ orta yirine kirip (MG 64a9).

Yarlıḡamaḡ da kōnülük yoluḡkay, artarlıḡ da eminlik öpkāy. (KZ 147v1).

yoldan barırlar ēdi, utru bir kişi yoluḡtu (CC II 62b8).

3.2.1.3.10. +IA-

Eski Türkçe döneminden itibaren işlek kullanılan bu ek oluş ifade eden fiiller türetmektedir (Banguoḡlu, 1974, s.214; Hatipoḡlu, 1981, s.89; Ergin, 1998, s.180; Korkmaz, 2007, s.116; Clauson, 2007, s.194).

Eski Türkçeden bu ek için *yilwilā-* “büyülemek”, *aḡızla-* “telaffuz etmek”, *buzāḡula-* “buzāḡılamak”, *kaganla-* “hakan yapmak”, *aḡçula-* “sefere çıkmak”, *sülā-* “sefere çıkmak” örneklerini verebiliriz (Gabain, 1988, s.49; Hacıeminoḡlu, 1991, s.177; Tekin, 2003, s.87-88).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde bu ek *ayıḡla-* “kötülemek”, *emle-* “ilaçlamak”, *suvla-* “sulamak”, *adakla-* “ayaḡa vurmak”, *anukla-* “hazırlamak”, *iḡle-* “hastalanmak”, *kuşla-* “avlamak”, *çaḡıla-* “çaḡlamak”, *arzula-* “istemek” *başla-* “başlamak”, *kōzle-* “gözlemek”, *yangıla-* “yenilemek”, *yıyila-* “kokmak” gibi örneklerde yer almaktadır (Hacıeminoḡlu, 1996, s.156-158; 1997, s.135).

Kıpçak Türkçesi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde işlek kullanılan bu ek eklendiḡi isimlerden geçişli ve geçişsiz fiiller türetmektedir (Güvenç, 2014, s.82; Akbulut, 2017, s.62; Karamanoḡlu, 2019, s.46; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.330; Sarıtiken, 2019, s.852; Güner, 2020, s.166). Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşan metinlerde +IA- ekinin /sesinden önce gelmesi durumunda “a”nın yuvarlaklaşarak “o” olması sonucunda ek +lo- şeklinde; şimdiki zaman eki – *Iy-/IyIr-* ‘dan önce kullanılması durumunda ise ünlü daralması neticesinde +II-/IU- şeklinde kullanımı söz konusudur (Güvenç, 2014; s.82).

Kİ'de isimden fiil türetilmek istenildiğinde ismin sonuna *ötrükle*di “*yalan söyledi*”, *otladı* “*otladı*” örneklerindeki gibi fiilin sonuna –*l* ünsüzü /*v*/ eklenmektedir (Kİ 115).

TZ'de isimden fiil yapım ekleri arasında gösterilen bu ek *terledi* “*terlemek*”, *yaraqladı* “*hazırlık yaptı*”, *avladı* “*avladı*” gibi örnekler oluşturmaktadır (TZ 84a).

İH'de geçişli fiiller oluşturan bu ek *kitledi* “*kitledi*”, *kaşuqladı* “*yaladı*”, *koltuqladı* “*koltuk altına aldı*”, *taşla-* “*taşla*” gibi örneklerde geçmektedir (İH38b). Ayrıca *birerleme*, *ikişerleme*, *üçerleme*, *dörderleme*, *birleme*, *ikileme*, *üçleme*, *dörtleme* gibi sayı isimleride türetmektedir (İH 57b-58a).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde işlek kullanıma sahip bu ek Kazak Türkçesinde +*IA-* ve +*DA-* ekleri ile *tizginde-* “*dizginlemek*”, *töbele-* “*tepelemek*” gibi örnekler, Kırgız Türkçesinde +*IA-*, +*IO-*, +*DA-*, +*DO-* ekleri ile *bayla-* “*bağlamak*”, *koldo-* “*kollamak*”, *oylo-* *düşünmek*, *kemende-* “*kazmak*” gibi fiiller türetmektedir. Bu grubun diğer lehçelerinde +*IA-* şekli ile *beyle-* “*bağlamak*”, *koıla-* *kutlamak*”, *tasla-* “*atmak*”, *balala-* “*yavrulamak*”, *küşikle-* “*eniklemek*”, *izle-* “*aramak*”, *oyla-* *düşünmek*” gibi isimden fiiller türetmektedir (Sağlam, 2014, s.138-139).

Ekin işlevleri:

-İsimden geçişsiz fiiller türetmiştir:

ağla-, *ığla-*, *yığla-* “*ağlamak*” < *ığ* “*gözyaşı*” +*la-* (Kİ 16, KF 133b3, KZ 231v1, İM 51b1, GT 200/8, KK 75/10, DM 20a2, CC I 21a2, AB 154/11).

Eyitdi: Namāzım bunun kibidür, otuz yıldan beri. İsam ağladı eyitdi: (KF 133b3).

Biy, biyiklänmädi yüräkim, da ne yığlamadı közlärim (KZ 231v1).

Nebī aleyhisselām yığladı, qatıg yığladı taqı ewine kirdi (İM 51b1).

ol seni urmaq tilese yığlağıl (GT 200/8).

Boş et meni, biy, haysi k'i sesk'anırmen soñovsuz ot'tan, saħla men yığlagannı, biy (AB 154/11).

başla- “*başlamak*” < *baş* “*ilk*” +*la-* (İM 90a6, GT 11/6, KK 30/7, KFT 81b28, Kİ 31, MG 17b7, RH 12b8, TZ 50a13, KF 96a6, KZ 130r7, MS 24b4-5, TA 37b3).

andan soñra ayıtğay: başladım uluğ Teñri atı birle taqı ħamd birle taqı ögmek Teñri'ge İslām dñi öze (İM 90a6).

rağbet ili bilen bağlap başladım tamām bolğay (GT 11/6).

Ol oğlan ikinci erdendür. Evvelki erden degüldür. İmām Muḥammad eyiddi:
Eger ikinci er ol ḥatuna qatılmağa başladuğı vaqıtdan (KFT 81b28).

kişi kim bizim ‘ilmimiz-ni öğrenmeklik-ke başladı (MG 17b7).

daḥı rüba‘ıyyātları daḥı şararmağa başlar dört (RH 12b8).

Andan şonra mescide kirsün, başlasun sağ ayak bile (KF 96a6).

Ayttım, ki hali başladım, budur yāñırmaḥ oñuna, budur yāñırmaḥ oñuna
Biyiklängänniñ (KZ 130r7).

Niyet eylemek avdazuñ evvelinde daḥı başlamak Tañrı Ta‘ālā başlağan kibi
Kur‘ān’da (MS 24b4-5).

birle- “birleşmek” < bir “bir” +le- (İM 3a5).

Qaçan kim Teñri’ni bilse vācib bolur anıñ öze kim Teñri’ni birlegey ortak
katmaqdan taqı añar oḥşaş qılmaqdan (İM 3a5).

yazuqla- “günah işlemek” < yazuq “günah” +la- (GT 63/12, Kİ 93, CC I 7a21).
bir kün sultān ol zālīm-ni yazuqlap quyuğa (GT 63/12).

-İsimden geçişli fiiller türetmiştir:

ağırla-, avurla- “ağırlamak” < ağır “değerli” +la- (İM 195b8, GT 288/10, KK
17/9, Kİ 16, TA 39b4, CC I 14b4).

Ve eger aytsa: ey Teñri ağırlağıl mēni yā aytsa: (İM 195b8).

ka‘be tonun keyer ağırlap ḥalk (GT 288/10).

algışla “dua etmek” < algış “dua” +la- (KZ 248r4, CC II 71a7, AHH 100r5).

Biyiklätirmen seni, Teñrim da ḥanım, da algışlarmen atıñni seniñ meñlik da
meñi meñilik (KZ 248r4).

Teñri öz kēnsi algışlar (CC II 71a7).

miskinni da algışla meni, neçik algışladıñ Saranın (AHH 100r5).

añla- “anlamak” < añ “akıl” +la- (İM 68a7-8, GT 106/10, KFT 384b16-17, RH
3b6, TZ 28a9, CC I 15a16).

Mağat beyān kıldım saña eger aňlasaň (İM 68a7-8).

könlek ıysından mısırdı aňladıň (İM 68a7-8).

İmdi ol esrüküň ħaddı oldur kim ne az söz aňlağay ne köp söz aňlağay (KFT 384b16-17).

anuqla- “hazırlamak” < anuq “hazır” +la- (İM 88b7, Kİ 23, TZ 5b12, CC 20b, TA 41a6).

Ammā abdestniň ādābları ol turur kim anuqlangay namāzğa namāz vaqti kirmesden burun (İM 88b7).

avla- “avlamak” < av “av” +la- (İM 359a2, GT 209/6, KFT 351a23, Kİ 25, TZ 22b8, DM 4b16, TA 35b13).

Ĥalāl kiři keğik awladı ħarem içinde birdi anı tağı bir özge ħelāl kişiğe andan soňra ikinči kiři birse tağı bir özge kişiğe her birisi öze tamām kıymet lāzım bolur şadaқа birgey anı (İM 359a2).

avçı çıkıiban kıyık-ler avlar vaqtın (GT 209/6).

İki kiři bir kuş avlasalar bir kiřinüň evinden (KFT 351a23).

bağla-, bavla-, bayla- “bağlamak” < bağ “bağ” +la- (İM 129a8, GT 200/10, KK 74/6, KFT 407b49, Kİ 33, MG 78b6, RH 21a3, TZ 17b2, CC 44b, TA 38a4).

Berābar turur kerekse anı ābdast öze bağlansun, kerekse āb-dastsız bağlasun (İM 129a8).

Tavar bağlayacağ yir dağı mağbağ ev da‘vī idgende bu ikisi dağı kirür (KFT 407b49).

yāĥūz bir aşıknı yā bir topuknı tişip bağlar tağı (MG 78b6).

bile üstine bağlayasın ve dađı andan soňra (RH 21a3).

bēsle- “beslemek” < bēsi “besi” +le- (İM 494a8, GT 317/10, KK 78/1, KFT 32b7, TZ 17a12, TA 42b3, CC II 57a22).

Bir ĥatun öldi tağı bir emizgen oğlan kıoydı tağı bir tüşke kēçken kıız kıoydı, ol emizdi kıarındaşını sütden tağı anjar süt indi tağı bēsledi anı anıň süti, ol kıız anası bolur sütden (İM 494a8).

bu yaralı kul-ların dāyim feraḥda beslesin dip cān (GT 317/10).

kendüyi bislemek kendüye nafaḫa virmek da'vī idse (KFT 32b7).

ırla- “şarkı söylemek” < ır “şarkı” +la- (İM 451a5, KFT 256a39, Kİ 46, CC I 6a16, TA 44b4).

Nè saḫınur sèn anıḫ birle ırlamaḫ ḫatında, ol ırlamaḫ kim attalar aḫar hāl tutdı tēp (İM 451a5).

Egerçi kim ol ırlayan kişi neme içmese daḫı (KFT 256a39).

ısmarla-, sımarla- “istemek” < ısmar “sipariş” +la- (Kİ 15).

işle- “çalışmak” < iş “iş” +le- (İM 20a1, GT 99/2, KFT 391b36-37, MG 86a5, İN 9b6, TZ 27b2, TA 37a12, DM 3b16, CC I 45b4).

yā ḫkāyāt-lar-turur tēse, yāḫud ayıt-sa: nè işler mēn mēn ‘ilm meclisinde tēse, yāḫud ayıt-sa: ‘ilm terīd bolmas ḫaş‘a içinde tēse kāfie bolur (İM 20a1).

ni ḫılsaḫ ḫukmine rāzī-men işle (GT 99/2).

Ammā ḫaçan bir kişi bir kişiğe eyidse sen lūḫ ḫavumınuḫ işini işlersin dise (KFT 391b36-37).

timürdīn yā serendībī timürdīn işlerler ammā yemenī ḫılıç-nıḫ (MG 86a5).

selām yay ağacından iki yay işledi birini (İN 9b6).

izle- “izlemek” < iz “işaret” +le- (İM 437b6, TZ 28b3, KF 163b5-6).

Kerekse ol izlesün anı, kerekse izlemesün (İM 437b6).

ḫur‘ān oḫganda izlemesün, tesbīḫ bile daḫı izlemesün, āyetleri saymasun, tesbīḫleri saymasun (KF 163b5-6).

ḫarḫışla- “beddua etmek” < ḫarḫış “beddua” +la- (DM 24a12).

kizle- “gizlemek” < kiz “sır” +le- (İM 456a7-8, GT 78/6, KK 77/13, KFT 225b37, Kİ 82, MG 75b6, İN 6b1, TZ 14b10, TA 41b13, MS 37b3-4, CC II 65b19).

Taḫı kerāhiyyet-turur kim boḫuzlaḫay ḫurbānlıḫnı kāfir kitābī kişi (İM 45a7-8).

bir daqıka-nı kizlemiş anıñ bile ğālib boldı (GT 78/6).

Dağı ol danuq olmaqlıq içün kizlengen kişiler ol ıkrār idgen kişini köre durur olsalar (KFT 225b37).

tağı ol vaşlanı itükiñde yā iyeriñde kizlegil (MG 75b6).

andan ol ‘ilmi kişilerden kizlese bağıllıq (İN 6b1).

Üçinci arıtğay dilini yalandan ğaybetden yağısılığı kizler yamanlığı söyler bühtāndan (MS 37b3-4).

közle- “gözlemek” < köz “göz” +le- (GT 30/4, Kİ 82, MG 102a6, İN 22a5, TZ 17a12, TA 36b13).

şı’r çün dost seni sevüp hemīşe közler (GT 30/4).

yoğaru kötürüp ğarimiñni közlep atğıl ve’s-selām (MG 102a6).

didüğümüz nişāni yā ülkinı közlemekdür (İN 22a5).

sağla-, sağıla- “korumak” sağı, sağı “sağılam” +la- (İM 28a6, GT 323/10, KK 74/12, Kİ 59, MG 21b2, İN 9a8, TZ 13b7, TA 36b13, CC I 6a3, AB 20/10).

Rāstı Resül aleyhisselām sağılar ěrdi bēş namāzını cemā’at birle (İM 28a6).

sırrıñni köñülde sağılağıl bik (GT 323/10).

sağılar kibi bolup çatığ artğaru yatmağıl kim (MG 21b2).

sağıladı İbrāhīm içün neçük kim ‘aşāni sağıladı (İN 9a8).

K’imler sağılar nia’tın anıñ, ağılar buyruğı anıñ da etarlar anı (AB 20/10).

sözle- “söylemek” < söz “söz” +le- (İM 20a2, GT 328/4, KK 38/3, KFT 312a12, Kİ 52, İN 24a9, TZ 9a7, KZ 64av1, CC 16b, TA 40b10 TA 40b10, TB 93v6).

Bir kişi yağılan sözle ayıtısa bir özge kişi ağıar: Teñri bereket birsün seniñ yağınma tise kāfir bolur (İM 20a2).

ni eyle sözle kim ‘işıyan kitürgey (GT 328/4).

Ammā meger ol da’vı olingan kişi sözlengen hālını kādıya bildürgey (KFT 312a12).

sözlegen kadamınca andan soñra kalamını (İN 24a9).

Sözlādım tilim bilā da ayttım: körgüz maña, Biy, soñğumnu da sanın künlärimniñ, ne hadardır, ki biliyim, ki ne hadar eksiliptir mendän (KZ 64av1).

A egär anıñkibik sayıt burungı sözlägän bazarına bütün edi esä da xaçan kömgändä yerdä neçis ettilär esä, satıçı anda egri dügül, zera törälär aytırlar, ki aňlanmaç keräk ulu töräni da kiçi töräni (TB93v6).

tezle-, tızle- “acele etmek” < tez “acele” +le- (KK 76/6, TZ 25b3, KF 100b1-2, İM 197b4, MG 15b5).

xoysun bizi ol kişilerden ki sabaqat itdiler haayırlara, tizletdiler ta'atlara, yetişdiler derecätlara (KF 100b1-2).

Taqı tizler biz seniñ raħmetiñni ummaçqa (İM 197b4).

tizlegil andın soñra sağ kolu üzere bir devr (MG 15b5).

yağla-, yavla- “yağlamak” < yağ “yağ” +la- (İM 278a8, KV 75/10, Kİ 95, MG 82a2, İN 57b4, TZ 16a1, KZ 310v3, CC 53a).

Ve eger barmaqını yağlasa ya ewüşlese suf birle, (İM 278a8).

anı bir niçe kün yağ birle yağlap qatığ ısı küñge (MG 82b2).

dağı yağlağıl ançağa tegrü kim ol yir yımşaq (İN 57b4).

Da yeberdi Biy friştäsin kendiniñ, da kötürdü meni sürükündän hoıylarınıñ atamınıñ benim, da yağladı meni yağlamağına yađınıñ kendiniñ (KZ 310v3).

yumruqla- “yumruk” < yumruk “yumruk” +la- (KK 26/17, Kİ 93, TZ 32a5, TA 36a12).

-Yansıma isimlerden fiiller türetmiştir:

bozla- “böğürmek” < boz “yansıma ses” +la- (TZ 8b7).

iñle- “inlemek” < in “yansıma ses” +le- (TZ 5b6).

3.2.1.3.11. +rA-

Yansıma kelimelerden oluş bildiren fiiller türetmektedir (Tekin, 2003, s.87; Korkmaz, 2007, s.122; Güner, 2020, s.169).

Eski Türkçede bu ek möñrä- “böğürmek”, kākırāş- “kızdırmak”, yanra- “çınlamak” gibi örnekler oluşturmaktadır (Gabain, 1988, s.50; Tekin, 2003, s.87).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi eserlerinde işlek olan bu ek *bukra-* “*hayvan sıçraması*”, *çıkra-* “*gıcırdamak*”, *çılra-* “*çıldır çıldır etmek*”, *çııra-* “*çınlamak*”, *çokra-* “*su kaynamak*”, *kökre-* “*kükremek*” gibi örneklerde geçmektedir (Hacıeminoğlu, 1996, s.158; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.190).

Gülsevin bu ekin Eski Anadolu Türkçesinde sadece *çııra-* kelimesinde geçtiğini belirtmektedir (Gülsevin, 1997, s.121).

Kıpçak Türkçesi eserlerinde de yansıma kelimelerden oluş bildiren fiiller türetmiştir (Güner, 2020, s.169). Bu ses taklidi fiiller Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde de iki hecelidir ve genellikle *-g-*, *-k-*, *-l-* ünsüzlerinden sonra bu eki almaktadır (Güvenç, 2014, s.111).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde *+rA-* şeklindeki ekin Kırgız Türkçesinde *+rO-* şeklide *bulunarak işre-* “*inlemek*”, *sıkra-* “*sızlamak*”, *zirkire-*, “*gıcırdamak*”, *kawra-* “*kurumak*”, *jawra-* “*bölünmek*”, *maıra-* “*melemek*”, *möörö-* “*böğürmek*” gibi örnekler oluşturmaktadır (Öner, 1998, s.68-69).

Ekin işlevi:

-Yansıma sözcüklerden oluş bildiren fiiller türetmektedir:

çokra-, *şokra-* “*kaynamak*” < çok + ra- (Kİ 44).

ëıre- “*kükremek*” < ëı + re- (TZ 18b6).

kökre- “*kükremek*” < kök + ra- (Kİ 83, TZ 8b7).

müıra-, *muıra-* “*böğürmek*” < müı + ra (CC II 57a3, AB 47/8).

sı(yı)r müıreydir (CC II 57a3).

ııynaldım da aşıı bıldım asrı, mungarar edim k’ustunmaıından ııurak’imniı menim (AB 47/8).

şasıra- “*sıçramak*” < şası + ra- (TZ 24a8).

3.2.1.3.12. +(I)rGA-

İşlek kullanıma sahip olmayan bu ek “gibi saymak, öyle saymak” anlamında duygu, fikir, görüş bildiren geçişli fiil türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.213;

Hatipoğlu, 1981, s.78; Clauson, 2007, s.194; Korkmaz, 2007, s.121). Eski Türkçe dönemi itibariyle görülmekte olan bu ekle yapılan eylemler $-(X)n-$ eki ile genişletilerek geçişli fiiller de türetmektedir (Erdal, 1991, s. 70, s.463).

Bu ek için Eski Türkçeden *alpırқан-* “yiğitlenmek”, *yokurkan-* “zayıflamak”, *kıwırқalan-* “hasislik etmek”, *esirke-* “korumak”, *tsuyurқа-* “acımak”, *özirken-* “kendine gelmek”, *tokurka-* “kendini tok saymak” örneklerini verebiliriz (Gabain, 1988, s.50; Hacıeminoğlu, 1991, s.176; Tekin, 2003, s.88).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi eserlerinde *soyurқа-*, *tanırқа-*, *tokurka-* *esirge-* şeklinde örnekleri bulunmaktadır (Hacıemineoğlu, 1991, s.197; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.61, s.190).

Kıpçak Türkçesi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşan eserlerde sınırlı sayıda örneği bulunan bu ek oluşturduğu örnekler duyguyu anlamı katmaktadır (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.330, Güner, 2020, s.169).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde işlek olmamakla birlikte Kazak, Nogay ve Karakalpak Türkçelerinde $+(I)rkA-$ Kırgız Türkçesinde $+(I)rgA-$ şekli ile *esirke-* “esirgemek”, *aşırға-* “açlık hissetmek”, *ulurka-* “saygı göstermek” gibi örnekleri tespit edilmektedir (Ercilasun, 2007, sy.447, s.566; Sağlam, 2014, s.144).

Ekin işlevi:

-Duygu bildiren fiil türetmiştir:

az(ı)rğa- “küçümsemek” < az “az” +(ı)rğa- (TA 39b4).

ës(i)rge- “esirgemek” < ës “kötülük” +(i)rge- (İM 74a1-2, TZ 13b11, CC II 66b16).

Rāstı ol Tēñri yarlıқаған-turur taqı esirgegen-turur. (İM 74a1-2).

3.2.1.3.13. +sA-

Eklendiği isimden istek ya da ihtiyaç ifade eden fiiller türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.222; Hatipoğlu, 1981, s.138; Ergin, 1998, s.184; Korkmaz, 2007, s.121; Clauson, 2007, s.195).

Eski Türkçe *barıǵsa-* “gitmek istemek”, *körüǵsä-* “görmek istemek”, *berigse-* “vermek istemek”, *işidigsä-* “işitmek istemek”, *suvsa-* “susamak” gibi örnekler oluşturan bu istek anlamı taşıyan ekin aslı $+(X)gsA-$ ekidir ve $+sA-$ ekine nazaran daha

işlek kullanılmaktadır (Gabain, 1988, s.50; Hacıeminoğlu, 1991, s.178; Erdal, 1991, s.525-529).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde bir şeyi arzulama fiil türeten bu ekin *alıgsa-* “almak istemek”, *berigse* “vermek istemek”, *biligse-* “bilmek istemek”, *aşsa-* “yemek yemek istemek”, *evse-* “evi özlemek”, *suvsa-* “susamak”, *kapsa-* “içine almak” gibi örneklerde yer almaktadır (Hacıeminoğlu, 1996 s.159-160; 1997, s.136).

11. yüzyıldan sonra işlek kullanımı azalan bu ek Kıpçak Türkçesi dönemi eserleri ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşan metinlerde eklendiği isme karşı istek ve ihtiyaç duyma anlamında fiil türetmektedir. (Akalin, 1979, s.91; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.330; Karamanoğlu, 2019, s.47; Güner, 2020, s.169).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde unutulmak üzere olan bu ek Kırgız Türkçesinde +sO-, Başkurt Türkçesinde +hA- şekli ile *susa-* “susamak”, *aşsa-* “anmak”, *kaşsa-* “sızlamak”, *yelimse-* “tutuklanmak”, *tepsse-* “sürekli rahatsızlık vermek”, *hıwha-* “susamak”, *kömürse-* “yanmak” örnekler oluşturmaktadır (Öner, 1998, s.62-63; Sağlam, 2014, s.146-147).

Ekin işlevi:

-İsimden istek bildiren fiiller türetmektedir:

körövse- “görmek istemek” < körüg “görme” +se- (CC II 70b17).

ave Maria kim Teñriñni körövsep sën susadıñ (CC II 70b17).

ķutķaruvsä- “kurtulmayı istemek” < ķutķarığ “kurtarma” +sä- (CC II 76a4-5).

ten ten bile kutkaruvsap, itlenmişlerni tabuvsap (CC II 76a4-5).

susa-, suvsä-, suwsä- “susamak” < suw “su” +sä- (GT 43/9, Kİ 58, TZ 26a5, CC I 26a10, AB 24/1).

şî r-i āhar ter içinde susap hiçāzî-ler (GT 43/9).

Susamıştır saña boyum Asduadz hıvatlı da tiri (CC I 26a10).

Canım benim, neçik’ yer, susaptır saña, t’ezindan işit maña, biy, zera ek’sildi mendan canım benim (AB 24/1).

tabuvsä- “bulmak istemek” < tapuğ “bulma” +sä- (CC II 76a4-5).

ten ten bile kutkaruvsap, itlenmişlerni tabuvsap (CC II 76a4-5).

3.2.1.3.14. +sIn-/ +sUn-

İsimden fiil türeten +sI- eki ile -n- dönüşlülük ekinin kaynaşması sonucu oluşmuş bu ek kelimenin kökünde bulunan durumu hissetme, kabul etme, yaşama anlamlarında fiil türetmektedir (Hatipoğlu, 1981, s.140; Korkmaz, 1990, s.147-148; Hacıeminoğlu, 1996, s.160;).

Eski Türkçede ekle ilgili *atakımsın-* “yeltenmek”, *ärksın-* “hükmetmek, *begimsın-* “bey sanmak” gibi örnekler bulunmaktadır (Gabain, 1988, s.50).

Karahanlı Türkçesinde fiilin belirttiği harekete gibi görme sahiplenme ve özenme anlamı katan bu ek *barımsın-* “gidiyormuş gibi görünmek”, *kelimsın-* “gelir gibi görünmek”, *tarımsın-* “eker gibi görünmek”, *erksın-* “erkekleşmek”, *evsın-* “evi benimsemek”, *yersın-* “bir yeri yurt edinmek” gibi örneklerde bulunmaktadır (Hacıeminoğlu, 1996, s.160-161). Harezmi Türkçesi eserlerinde *agırsın-* “zor saymak”, *ulugsın-* “büyüklenmek”, *ağılsın-* “kendisini akıllı görmek” gibi örnekler oluşturmaktadır (Hacıeminoğlu, 1991, s.200).

Kıpçak Türkçesi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşan metinlerde az kullanılan bu ek benzerlik anlamı katmaktadır (Güvenç, 2014, s.115; Akbulut 2017, s.62; Sarıtiken, 2019, s.853; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.330; Karamanoğlu, 2019, s.47; Güner, 2020, s.170).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de yer alan bu ekin Başkurt Türkçesinde +hIn- şekli bulunmakla birlikte *namussın-* “utanmak”, *jüreksın-* “çekinmek”, *arsın-* “utanmak”, *yukhın-* “özlemek”, *seyirsın-* “şaşırmak”, *şeksın-* “şüphelenmek”, *awırsın-* “tahammülsüzleşmek”, *suvişsın-* “üşüme” gibi örneklerde bulunmaktadır (Öner, 1998, s.64; Sağlam, 2014, s.139-140).

Ekin işlevi:

-İsimden benzerlik anlamı taşıyan fiiller türetmiştir:

azsın- “azımsamak” < az “az” +sın- (TA 39b3).

ärksın- “bir şeyin sahibi olmak” < erk “güç” +sın- (CC II 69a16).

öküşsın- “çoğumsamak” < üküş “çok” +sın- (TA 39b2).

ÿöpsin- “kabul etmek, razı olmak” < ÿöp “gerçek” +sin- (AB 29/11).

Hosdovanél bölup sırım ÿurak´ımızınñ bizim, ÿapuhlar biluçi t’eriga, neçik´ k’i ÿöpsungay ÿalbarganımıznı bizim (AB 29/11).

3.2.1.3.15. +sIrA-

Yokluk ifade eden fiil türetmektedir (Gabain, 1988, s.50; Tekin, 2003, s.88; Clauson, 2007, s.194). Bu ek isimden isim yapan +sIz+ eki ile isimden fiil yapan +rA- ekinin birleşimi sonucu oluşmaktadır (Korkmaz, 1989, s.358; Erdal, 1991, s.509; Hacıeminoğlu, 1991, s.178).

Eski Türkçe döneminde yokluk ifade eden bu ek *ilsirä-* “*ilsiz kalmak*”, *inçsirät-* “*rahatsız etmek*”, *tatıgsıra-* “*tatsızlanmak*”, *kağnsırat-* “*kağansız kalmak*” gibi örnekler oluşturmaktadır (Gabain, 1988, s.50).

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde bu ekin örnekleri nadir görülmektedir (Hacıeminoğlu, 1991, s.194; 1996, s.161-162). Bu dönem sonrasında işlekliliğini kaybeden ek Kıpçak Türkçesi eserlerinde sadece *uyuksıra-* “*uykusuz kalmak*” örneği üzerinde tespit edilmektedir (Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.330; Güner 2020, s.170).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde sınırlı sayıda örnekleri bulunan ekin Kırgız Türkçesi ve Karaçay-Balkar Türkçesinde yuvarlak ünlülü +sIrA-, +sUrA- şekli, Başkurt Türkçesinde +hIrA-, +hUrA şekli ile *kölemsere-* “*gülümsemek*”, *jılam sıra-* “*ağlamaklı olma*”, *uykusura-* “*sayıklamak*”, *elhire-* “*halsizleşmek*”, *külümhüre-* “*gülümsemek*”, *abaysıra-* “*farkına varma*”, *jetimsire-* “*kendini yetim hissetme*”, *suwuksıra-* “*üşüme*” gibi örnekler türetmektedir (Öner, 1998, s.64-65; Sağlam, 2014, s.150-151).

Ekin işlevi:

-İsimden yoksunluk bildiren fiil türetmiştir:

uyuksıra-, uyuhısıra- “uykusuz kalmak” < uyukı, uyuhı “uyku” +sıra- (TZ 36b8, CC II 58a23).

3.2.1.4. Fiilden Fiil Yapım Ekleri

Fiilden fiil yapım ekleri fiil kök ya da gövdelerine eklenerek yeni fiiller türeten sayıları az fakat işlek kullanıma sahip eklerdir. İşlevi belli olan bu ekler eklendikleri fiilin anlamında ve çatısında değişiklikler meydana getirmektedir.

Zeynep Korkmaz fiilden fiil türeten ekleri nitelikleri bakımından iki gruba ayırmaktadır. “Birinci grupta yer alan ekler fiilin çatısını etkilemeyen, eklendiği fiilde köklü anlam değişikliği yaparak yeni fiiller türeten eklerdir. Bunlara -A- (*тік-а-*), -AIA- (*serp-ele-*), -I- / -U- (*kalk-ı-*), -k- (*kan-ık-*), -mA- (*otur-ma-*), -p- (*ser-p-*) ekleri örnek verilmektedir. İkinci gruptaki ekler ise eklendiği fiilin anlamında köklü bir değişiklik yapmayan, sadece biçim ve durum değişikliği yapan eklerdir. Bunlara -Dır- / -DUr- (*bil-dir-*), -(I)l- / -(U)l- (*aç-ıl-*), -n- / -(I)n- / -(U)n- (*gör-ün-*), -(I)r- / -(U)r- (*bil-ir-*), -(I)ş- / -(U)ş- (*koş-uş-*), -(I)t- / -(U)t- (*tanı-t-*) ekleri örnek verilmektedir” (Korkmaz, 2009, s.123).

İncelediğimiz metinlerde yer alan fiilden fiil yapım ekleri şunlardır:

3.2.1.4.1. -A-

Eklendiği fiilin kökteki anlamını pekiştiren bu ek işlek bir ek değildir (Banguoğlu, 1974, s.276; Ergin, 1998, s.214; Korkmaz, 2007, s.124; Hacıeminoğlu, 1996, s.131).

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde *buyura-* “emretmek”, *kala-* “tutmak, saklamak”, *kama-* “kamaşmak”, *küde-* “korumak”, *odan-* “uyanmak”, *sapa-* “sapmak”, *tara-* “taramak”, *tüze-* “düz hale getirmek”, *süre-* “sürmek” yer alan örnekler kökteki anlamı pekiştirerek eylemin sürekliliğini bildirmektedir (Hacıeminoğlu, 1996, s.131).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşan metinlerde genellikle tek heceli fiil köklerine eklenerek fiilin kökteki anlamını kuvvetlendirmektedir (Güvenç, 2014, s.119; Güner, 2020, s.171).

TZ ve Kİ’in *ism-i fâilde* aşırılık ve sıklık ifade eden fiil türetmek için -GAN+ sıfat-fiil ekine -A- eki eklenerek *kelegen* “çok gelen”, *ketegen* “çok giden”, *baragan* “çok gidici” gibi örnekler olduğu tespit edilmektedir (TZ 47b3, Kİ 107).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Tatar Türkçesi ve Karakalpak Türkçesinde bu ek *kısa* “*korse*”, *aşa* “*bölüm*”, *eylene* “*çevre*”, *karata* “*göre*” gibi örnekler türetmektedir (Sağlam, 2014, s.153).

Ekin işlevi:

-Pekiştirme anlamı katan fiiller türetmiştir:

şaşa- “su boğazda durmak” < şaş- “şaşmak” –a- (TZ 21b7).

tala- “yağmalamak” < tal- “dalmak” –a- (Kİ 65, TZ 37b3).

tara- “taramak” < tar- “dağıtmak” –a- (Kİ 62, TZ 20a3, TZ 39a4, İM 194b5).

Ve eger başına yağ sürtsə, yā saçını tarasa namāzı fāsıd bolur. (İM 194b5).

tıha- “tıkamak” < tıķ- “tıkamak” –a- (CC II 57b33).

tüze- “sarılmak” < tüz- “düzmek” –e- (TZ 23a2).

yaltra- “parlamak” < yaltır- “parlamak” –a- (KZ 20r4).

Çıhtı tütün öçäşmähdän anıñ, da ot yüzündän anıñ yaltradı, da uçunlar tüşti andan. (KZ 20r4).

3.2.1.4.2. –AIA-

Hareketin tekrarlanarak yapıldığını ifade eden fiiller türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.277; Hatiboğlu, 1981, s.25; Ergin, 1998, s.216).

Kıpçak Türkçesi ile oluşan metinlerde az sayıda örneği olan bu ek işlek kullanılmaktadır. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşan metinlerde –AIA- eki sert ünsüzle biten fiillerde *-hAIA-* şeklinde, yumuşak ünsüzlerle biten fiillere de –GAIA- şeklinde eklenmektedir. Belirli bir süreç içerisinde fiilin ifade ettiği hareketi belirli aralıklarla yineleme, ansızın gerçekleştirme anlamlarında fiil türetmektedir (Güvenç, 2014, 139-140; Sarıten, 2019, s.853; Güner, 2020, s.171).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde fiilin anlamını güçlendiren, sürekli yapıldığını ifade eden fiiller türetmesinin haricinde nadiren de olsa küçültme anlamı taşıyan bu ek Kırım Tatar Türkçesinde işlek olarak kullanılmaktadır. Ekin –AIA- şeklinin yanında

tıpkı Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerindeki gibi –*GAlA*- varyantı da bulunmaktadır (Ercilasun, 2007, s.450, s.633; Güvenç, 2014; s.139). Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Karakalpak, Tatar, Başkurt, Kırım-Tatar Türkçelerinde –*GAlA*-, Kırgız Türkçesinde –*OIO*- şeklide bulunan bu ek ile *kuwala*- “kovalamak”, *çögölö*- “diz çökmek”, *yonala*- “yontmak”, *şıygala*- “kaymak”, *törkele*- “dürtmek”, *sebele*- “sepelemek”, *çekkele*- “çekiştirmek”, *kilgele*- “geledurmak” örnekleri bulunmaktadır (Sağlam, 2014, s.196).

Ekin işlevi:

-Hareketin tekrarlanarak yapıldığını ifade eden fiiller türetmiştir:

kovala-, *huvala*- “kovalamak” < *kov*- “kovmak” –*ala*- (Kİ 76, TZ 21b8, KZ 245r4, CC II 57b40).

Huvaladı duşman boynumnu benim, aşığ etti yergä tirlikimni benim, olturguzdu meni haraŋguluhta, neçik ölünü mejilik. (KZ 245r4).

depele-, *tepele*- “helak etmek” < *tep*- “tepmek” –*ele*- (Kİ 47, BM 75b7).

sındırğala- “parçalamak” < *sın*- “kırmak” –*dır*- “kırdırmak” –*gala*- (KZ 198r1).

Sındırğalagay öçäştän kününä hanlarını yargular gurk'çılarnı, da köp etär yaralar, da sındırğalagay başların köplärniñ yerdä. (KZ 198r1).

yorala- “yorumlamak” < *yor*- “yorumlamak” –*ala*- (CC II 80b30).

yuvala- “yuvalamak” < *yuv*- “dürmek” –*ala*- (TZ 16a5).

3.2.1.4.3. -Ar-

Eski Türkçe döneminden itibaren kullanılan bu ek ettirgen fiiller türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.278; Hatipoğlu, 1981, s.134; Ergin, 1998, s.213; Korkmaz, 2007, s.126).

Eski Türkçede *kitär*- “gidirmek”, *içker*- “içeri alınmak”, *köngülüker*- “düşündürmek”, *tözüker*- “rica ettirmek”, *iter*- “aramak”, *tüpüker* “kökünü araştırmak” örnekleri bu ek ile türemiştir (Gabain, 1988, s.60; Hacıeminoğlu, 1991, s.31).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi eserlerinde *çıkır-* “*çıkarmak*”, *çöker-* “*çökermek*”, *ıdar-* “*gidermek*”, *kiter-* “*gidermek*”, *kıyatar-* “*döndürmek*”, *kızır-* “*kızarmak*” örnekleri üzerinde yer alarak ettirgen fiiller türetmektedir (Hacıeminoğlu, 1991, s.76; 1996, s.131-132).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşan metinlerde az kullanılan bu ek ünsüzle biten fiillerin üzerine eklenerek ettirgen fiiller türetmektedir (Güner, 2013, s.1609; 2020, s.172; Güvenç, 2014, s.122; Sarıtken 2019, s.853; Argunşah ve Yüksekky, 2019, s.331).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinin tümünde bulunan bu ek yaptırma ve oldurma anlamı ile *çıgar-* “*çıkarmak*”, *kıyatar-* “*döndürmek*”, *keter-* “*gidermek*”, *kopar-* “*çevirmek*”, *hapar-* “*koparmak*” gibi örnekler oluşturmaktadır (Sağlam, 2014, s.205).

Ekin işlevi:

-Geçişsiz fiillerden geçişli fiiller türetmiştir:

bağar- “baktırmak” < bak- “bakmak” –ar- (BM 31b6).

çıkır-, *çıgar-*, *çıhar-* “*çıkarmak*” < *çık-* “*çıkarmak*” –ar- (İM 41b4, GT 65/2, KFT 396b1-2, İN 38a7, MG 61b1, TZ 54b11, KF 120b6, KZ 178r5, BM 27a4, TA 35b7, CC I 11b12).

şeytān, uçmağdan çıkardı ol ikisini ol nersedən kim irdiler ol ikisi anıñ içinde. (İM 41b4).

dost-lar alında ol kün ur dağı mağzın çıkar (GT 65/2).

Kağan hadd-ı kazıf urğanda ol urulğn kişinüñ kürkini dağı manbūqlu tonını çıkarğaylar. (KFT 396b1-2).

biraz çıkarğay ve dağı yaynı arğun çekkey (İN 38a7).

sen kim bularnıñ arasındın seni ol ağı çıkarur (MG 61b1).

Anıñ kibi mesh bozar edügi çıkarmak. (KF 120b6).

Çıhar adam işinā kensiniñ da hazğançına hulunuñ kensiniñ keçäğä dirä. (KZ 178r5).

kıyatar-, *haytar-* “*çevirmek*” < *kayıt-* “*dönmek*” –ar- (İM 221b6, GT 130/4, KK 78/2, KFT 253b39, Kİ 77, İN 7b4, KF 263a5, CC I 23a3, MS 4a5-6, AB 14/11).

Tağı kıyatarğaylar anı, namāznı kıyartarmağaylar.(İM 221b6).

anın buyruğına boyun sunmayın yüz kıyartardı-lar (GT 130/4).

Dağı ol oğlanuğ danuğlıkı kıyartarılsa oğlan olduğı iin. (KFT 253b39).

oğnı kıyartarur atđan kişiye ol kişiniğ (İN 7b4).

Buyura yağşı işlere, kıyartara yaman işlerden, hkm eyleye (KF 263a5).

Bu kne değin namzuğ farzlığı stine, zektuğ farzlığı stine inkr idici inkr idemedi dağı kıyartarcı kıyartarmadı. (MS 4a5-6).

Nek', biy, k'eri etiirsen canımnı benim ya hyatarırsen yuzuğnu seniğ menden.(AB 14/11).

kter-, kder- "gidermek" < kt- "gitmek" –er- (İM 70a6-7, KK 20/6, KZ 43r5, GT 94/4, MG 23a7)

ıaan kim secde kılmadı erse kfir boldı tağı anığ atını kterdi imndan tağı yazıldı kfir boldı tp. (İM 70a6-7).

Hyartardı yaşımnı frahlıkk, ketrdi mendn yasını, da mağa kiydirdi frahlikni. (KZ 43r5).

kırnağ kitrdi-ler sultn serđoř-luk hletinde (GT 94/4).

sağ iliğ sğ tpindin kitergil (MG 23a7).

opar- "koparmak" < op- "kopmak" –ar- (İM 353b6, GT 99/9, KFT 268a11-12, Kİ 68, TZ 28b2, TA 44b10, CC I 11b20).

Tağı Kz Hn atlığ kitbde, eger oparsa muğrim kişi kzik tişini, ya uş yğini yoluğsa (İM 353b6).

kn meni kzsz oparđıl kim iygler (GT 99/9).

ıaan bir kişi hurma ađđını diği birle oparıp uğurlasa bustndan.(KFT 268a11-12).

3.2.1.4.4. –*Dir*-/*DUr*-

Trk dilinde işlek kullanılan bu ek fiillere oldurma ve yaptırma anlamı katarak ettirgen eylemler tretmektedir (Banguoğlu, 1974, s.275; Hatipoğlu, 1981, s.159; Ergin, 1998, s.212; Korkmaz, 2007, s.126; Clauson, 2007, s.196). Bu ek ettirgenlik eki olan –*It*- ile –*Ur*- ekinin birleşiminden oluşmaktadır (Banguoğlu, 1974, s.275; Erdal, 1991, s.831; Hacıeminoğlu, 1991, s.39; Korkmaz, 2007, s.126).

Eski Türkçede bu ek *yidür-* “yedirmek”, *bintür-* “bindirmek”, “*amriltur-* “teskin etmek”, *agtur-* “yükseğe çıkartmak”, *artur-* “aldatılmak”, *bintür-* “bindirmek”, *yantur-* “döndürmek” gibi örneklerde yer almaktadır (Gabain, 1988, s.60; Tekin, 2003, s.96).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi döneminde *aldur-* “aldırmak”, *keldür-* “getirmek”, *kondur-* “kondurmak”, *yidür-* “yedirmek”, *kültür-* “güldürmek”, *satur-* “saydırmak” gibi örnekler üzerinde bu ek tespit edilmektedir (Hacıeminoğlu, 1991, s.77; 1996, s.145-146).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinden *Kİ* ve *İH*'de ünsüzle biten geçişsiz fiille *-dUr-* eki getirilerek ettirgen fiil yapılırken, *TZ*'de ünlü-ünsüz ayrımı gözetilmeksizin *-dUr-*, *-dIr-* ve *-tUr-*, *-tIr-* ekleri ile ettirgen fiil oluşturulmaktadır (Kİ 110; İH 37a; TZ 54b-55a). *KK*'de ise ünsüzle biten geçişsiz fiillere genellikle *-dUr-*, *-dIr-*, kimi zamanda *-tUr-*, *-tIr-* ekleri ile ettirgen yapılmaktadır (KK 76a-76b). Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşan metinlerde de yaptırma ve oldurma anlamı taşıyan fiiller türetmektedir (Güner, 2013, s.1609; Güvenç, 2014, s.127; Akbulut, 2017, s.63; Sarıtken, 2019, s.853).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde işlek olarak kullanılan bu ek Tatar Türkçesinde ön damak ünlülü *-dër-/tër-* şekli, Kırgız Türkçesinde dudak uyumundan dolayı *-dUr-*, *-tUr-* şekli, Başkurt Türkçesinde *-dUr-*, *-dIr-*, *-tUr-*, *-tIr-* şekilleri haricinde *-zUr-*, *-zIr-* şekli bulunmaktadır (Öner, 1998, s.99-100; Ercilasun, 2007, s.765). Ek bu şekilleri ile *yuvındır-* “yıkarmak”, *toltır-* “doldurtmak”, *öltür-* “öldürmek”, *kıldür-* “güldürmek”, *yazdır-* “yazdırmak”, *yondır-* “yontturmak”, *östür-* “büyütmek”, *ayıttır-* “söyletmek”, *utdur-* “kaybetmek”, *öçükdür-* “tahrik etmek” gibi örneklerde yer almaktadır (Sağlam, 2014, s.207-208).

Ekin işlevi:

-Oldurma ve yaptırma anlamına sahip ettirgen fiiller türetmiştir:

açtur- “açtırmak” < aç- “açmak” –tur- (Kİ 8).

añdur- “andırmak” < añ- “anmak” –dur- (İM 294a4, TA 42a13).

Ve eger unutsa bir hayr işini añdurğay añar kaçan kim añdursa yārī bergey añar. (İM 294a4).

aylandur- “çevirmek” < aylan- “dönmek” –dur-(MG 69a9).
sağ yanına aylandurgıl taķı sol koluņa alıp yügen (MG 69a9).

bildir-, bildür- “bildirmek” < bil- “bilmek” –dir- (İM 488b5, KFT 240a39-40,
RH 32a5, MG 76a7, TZ 70b10, DM 22a4, CC II 74a18).

anıñ bildürmegi birle, mağat bildürdi maņa ançağa tegrü kim bildim anı. (İM
488b5).

Uşbu şimdiye degin eyidgenimiz had urulmaķnun hükmini bildürmek içre idi
kayıtğan danuķa. (KFT 240a39-40).

hayl bu bāb atğarı riyāzat öğretmegi bildürür eger (RH 32a5).
şatırılık turur hiç kimerse-ge bildürmegey tā mestür (MG 76a7).

birükdür-, biriktir- “biriktirmek” < birik- “birikmek” –dür- (Kİ 30, CC II 69a6).
soyurgatıp işittirdiñ, sözün tenge biriktirdiñ (CC II 69a6).

indir-, indür- “indirmek- < in- “inmek” –dir- (İM 36a7, GT 89/4, Kİ 22, İN
10a5, TZ 16a3, KF 156a4, CC II 74a11).

Ayıldı: rāstı Tēñri Te ‘ālāvindirdi Mūsā’ğa Tevrāt’dan burun kitāb indirdi on
şahife içinde tēp. (İM 36a7).

indürdi men ayttım şadaķa allāh al- ‘azīm (GT 89/4).
te ‘ālā aņa temür indürdi andan anıñ birle bir sikke (İN 10a5).
Taħķıķ, kitāb indürgen kibidür. (KF 156a4).
terezü dek, bir başını endirip birin kötürdü. (CC II 74a11).

işittir- “işittirmek” < işit- “işitmek” –tir- (İM 166b8, KFT 312a12-13, Kİ 14,
KF 165a7, AB 24/9).

Taķı ayıldı: kaçan kim hurūfları şahh kılsa tili birle revā bolur ve eger özine
taķı eşittürse.(İM 166b8).

Ammā meger ol da ‘vī olinğan kişi sözlengen hālını kādıya bildürgey,
işiddürgey, eyidgey kişi kişiden boruç alur. (KFT 312a12-13).

Kim ‘amelini hālıķ işidsün dise işidürür.(KF 165a7).

İşittirgin maña ertarak ‘ yarlıgamañıñni seniñ, zera men saña, biy, umsandım.
(AB 24/9).

qaldur-, qaldur- “kaldırmak” < qalk- “kalkmak” –dur- (KK 76/2, TZ 17b2, KF 150b3).

Eger secdeyi hafif eylese, başını qaldurganda bir dañı secde eylesün. (KF 150b3).

qandur- “kandırmak” < qan- “kanmak” –dur-(İM 377a6, Kİ 74, TZ 17b9).

anıñ öze taqı muhācirler taqı eñsariler anıñ çewresinde taqı Resül va ‘z kılu irdi anlarğa taqı qndurur irdi Teñri Te ‘ālā tã ‘atına (İM 377a6).

keltür-, keltir-, kêtir- “getirmek” < kël- “gelmek” –tür- (GT 13/11, KK 78/13, Kİ 78, İN 2a9, TZ 12a8, KZ 150v1, CC 4a, TA 41b2, DM 23a8).

nazm itip körkli du ‘ālar zatıña / tañ hediye keltürüp-men atıña (GT 13/11).

içinde kitāblar keltürüp qoydı dañı men miskīn (İN 2a9).

Mendä tohtaldı yüräklänmähıñ seniñ, zabawañı, muşhulluñıñni seniñ keltirdiñ üstümä menim. (KZ 150v1).

këydür-, këydir- “ giydirmek” < këy- “giymek” –dir- (İM 238b7, GT 102/9, Kİ 86, MG 72a1, KZ 22v2, AB 113/6).

Rāstı ol hatun avval köñlek keydürülür (İM 238b7).

işek-ke kiydirip ka ‘be tonun ol (GT 102/9).

aña ton kiydürgil hāmdın yā aq cild-din (MG 72a1).

Teñri, ki kiydirdiñ maña quvatnı da qoyduñ zadasızlıqka yolumnu menim. (KZ 22v2).

qopsun meni, neçik ‘ kyerak ‘sız oğulnu, da kiydir mana burungi qarılı t ‘onnu, qaysi k ‘i qalanaqlandım qazıq bila, da qarılığa. (AB 113/6).

qızdur-, qızdır-, qızdır- “kızdırmak” < qız- “kızmak” –dur- (KK 75/3, KFT 211a4-5, Kİ 71, KF 202b7, TA 40a11).

Dañı közgüyü qızdururlar.(KFT 211a4-5).

Ol kün ki kızduralar anı, cehennem odında, tağlayalar, yanduralar anı bile, alınlarını, yanlarını arklarını! (KF 202b7).

öltür-, öldür-, öldür- “öldürmek” < öl- “ölmek” –dür- (İM 240a2-3, GT 68/9, KK 75/14, KFT 385b6, Kİ 20, İN 13a8, TZ 30a6, KF 161b2, BM 75b7, AB 139/3).

İy Teñri kim nikim tırgüzür sen bizden tırgızgil anı İslām öze taķı kimni kim öltürürsen bizden, öltürgil anı öze imān öze. (İM 240a2-3).

öltüreyim andan soñra meni kışāş kılıp örtülgil (GT 68/9).

Eger dördünçi kez içse anı öldürün didi. (KFT 385b6).

atabilmez düşmen öldürür oķ kötürüp yürüdügi (İN 13a8).

Қayurmaz bit öldürmek, бүрçe öldürmek, lākin çok olsa. (KF 161b2).

etmaħk‘a ğurak‘im bila kek saħlap men urmada, ğanat‘maga, öldürmaga, da t‘eñriniñ ğorğulu ğarğusun esima keltirmiyirmen, (AB 139/3).

sındır-, sındur- “kırmak” < sın- “kırmak” –dır- (İM 465a8, GT 46/3, KFT 266b18, Kİ 60, MG 82b9, İN 33a5, KZ 125r10, BM 77b1).

Andan soñra hāşime turur, sındurur anı ya‘nī süñügi sınsa. (İM 465a8).

ķalemni sındırıp yırtıp varaķ-larını bolup fāriğ (GT 46/3).

Dağı her ķişi kim muñları sındurur ol ķişinüñ üstine zamān yoķur (KFT 266b18).

sındururlar ayturlar kim ķılıç birle alduķ tırlar (MG 82b9).

atabilmez oķnı şındurur ve eger ķamış (İN 33a5).

Neçik ormanda balta bilā sındırurlar eşiklärin anıñ, balta bilā da çakuç bilā buzdılar anı. (KZ 125r10).

sövündür-, söyürndür- “sevindirmek” < sevin- “sevinmek” –dür- (TZ 6a3, CC II 69b10, KZ 155r5, BM 69a2).

Ħristus küyövni kondurduñ, barçalarını sövündürdüñ (CC II 69b10).

Biyik ettiñ oñun ğıynavuçılarınıñ anıñ, sövündürdüñ barça dışmalarınıñ (KZ 155r5).

toldur-, toltur-, doldur- “doldurmak” < tol- “dolmak” –dur- (İM 91b8, GT 185/5, KK 74/1, Kİ 65, MG 74b9, İN 22b8, TZ 35b8, CC II 72a8, AB 12/8).

Taķı az suw birle taķı ābdast almağay taķı tolturğay. (İM 91b8).

ķanā‘at toldurur yā ölse topraķ (GT 185/5).

taķı yumşaq ķum birle bularnı tolturğıl taķı tūpūni (MG 74b9).

tołturup atar vaķtda bir kōzni yumup bir kōzi (İN 22b8).

taş tavgā kim bitip östi, kōk, yērni barçatolturdı (CC II 72a8).

Menda t‘oħtadı ğurak‘lanmaħıñ seniñ, barça t‘oıgunlarını seniñ t‘oldurduñ.
(AB 12/8).

üleştür- “dağıtmaq” < üleş- “paylaşmaq” –tür- (GT 174/3, TZ 28a11, KF 250b2, TA 39a9).

avuçı tar miskin-ler-ge sufra-lar tökti dağı ol faķır- (GT 174/3).

Mekrūhdur üleşdürüp oruđ dutmaq, ol hiç oucın yimeye. (KF 250b2).

yandur- “yakmaq” < yan- “yanmaq” –dur- (İM 86a4, Kİ 99, RH 22a1, TZ 6a3, KF 202b7, CC I 3a17, TA 36a4).

anıñ ķarnı içinde ot bolur kıyāmet küninde yandurur taķı sa‘ır bir at-turur tamuğ atlarından. (İM 86a4).

üstine ķoysañ yaħşı bolur yāħūd yandurasın (RH 22a1).

Ol kün ki kızduralar anı, cehennem odında, tağlayalar, yanduralarını bile aınlarını, yanlarını, arķalarını! (KF 202b7).

yèdür-, yèdir- “yedirmek” < yè- “yemek” –dür- (İM 450a3, GT 318/7, KK 75/13, RH 29b2, TZ 78b9, DM 23b8, TA 36a1).

farz ķılınur her bir kişige kim bilse anı kim añar ta‘ām yèdürgey, yā delālet kılgay anıñ öze ol kişini añar ta‘ām yèdürür.(İM 450a3).

yidür bağışla tileseñ sa‘ādet-i ‘uķbā (GT 318/7).

yidürmek kerek bu ‘illetniñ nişānı oldur kim yazda (RH 29b2).

3.2.1.4.5. –*GIr*-/*GUr*-/*KIr*-/*KUr*-/*vUr*-

Fiil kök ve gövdeleri üzerine eklenerek ettirgen fiil türetmektedir (Gabain, 1988, s.59; Hacıeminoğlu, 1991, s.32).

Eski Türkçedebu ek *tirgür*- “*diriltmek*”, *odgur*- “*uyandırmak*”, *körgür*- “*göstermek*”, *amırtgur*- “*teskin etmek*”, *azgur*- “*azdırmak*”, *kigür*- “*sokmak*”, *ötkür*- “*bilgi sahibi olamak*” gibi ettirgen fiiller türetmektedir (Gabain, 1988, s.59; Hacıeminoğlu, 1991, s.32-33; Tekin, 2003, s.94).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi eserlerinde *kelgir*- “*gelmek istemek*”, *kigür*- “*içeri sokmak*”, *kurgır*- “*kurumak*”, *taşgur*- “*taşmak üzere*”, *kolgir*- “*isteye yazmak*”, *egür*- “*yetişmek*”, *sızgur*- *sızdırmak*”, *argur*- “*yormak*”, *bitgür*- “*bitirmek*” gibi örnekler türetmektedir (Hacıeminoğlu, 1991, s.48-49, s.77).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşan metinlerde yapma ve olma anlamı katan ettirgenlik eklerinden birisidir (Güvenç, 2014, s.143; Akbulut, 2017, s.63; Sarıtiken, 2019, s.853; Güner, 2020, s.176).

KK'de *-kIr*- eki *-dIr*- ekinin değişmiş şekli olarak ele alınmış ve *batkır* “*batır*”, *yatkır* “*yatır*” örnekleri verilmiştir (*KK* 68/18-68/19).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Başkurt *Türkçesinde* *yatkır*- “*yatırmak*”, *citker*- “*göndermek*” örneklerini türetmektedir (Hacıeminoğlu, 1991, s.154).

Ekin işlevi:

-Ettirgen fiiller türetmiştir:

batkır- “*batırmak*” < *bat*- “*batmak*” -*kır*- (*KK* 68/19).

bilgir-, *bilgür*-, *belgür*- “*belirmek*” < *bil*- “*bilmek*” –*gir*- (*İM* 97b5, *GT* 20/10, *KFT* 274b13, *Kİ* 36, *MG* 75b5, *KZ* 77v3, *CC* II 66a28).

Külmekniñ ħaddi bir ançalar: ol nêrse-turur kim kâf belgürgey taķı hâ belgürgey taķı eşitinmiş bolğay (*İM* 97b5).

hüner ü ‘ayıb irde bilgürmes / ni kadar ol kişi tik oltursa (*GT* 20/10).

Ol vaktın belgürdi kim ol anuñ dostı degül imiş. (*KFT* 274b13).

(aşağa)-sın-dın vaşl kıldurğıl kim hîç bilgürmesin (*MG* 75b5).

Asduadz dacarına kensiniñ, belgirir zamanasına, ne türlü boluşuçı bolur edi alarga. (*KZ* 77v4).

kewür-, kivür-, küvür-, kirgür- “yöneltmek, göndermek” < kir- “girmek” –vür- (İM 33a3-4, RH 25b5).

Andan sonra āzād kıılır anı otdan, kèwürür anı uçmağğa fazlı birle.(İM 33a3-4).

dönüp kıamış birle burnına kivürtmek kerek (RH 25b5).

sıkkür- “bıktırmak, bezdirmek” < sık- “sıkmak” -kür-(TA 44b12).

sızğır-, sızğür- “ıslık çalmak” < sız- “sızmak” –ğır-(CC II 26b9).

tirğır-, tirğür- “diriltmek” < tir- “yaşamak” –ğır- (Kİ 38).

yatğür-, yatğır- “yatırmak” < yat- “yatmak” –ğür- (İM 454a3, KK 68/18, Kİ 94).

Ve eger kıoyını yatğursa tağı bismillāh tise tağı özge kıoy boğuzlasa ol bismillāh birle yiyilmes. (İM 454a3).

yèğür- “yedirmek” < yè- “yemek” –ğür- (KFT 136b4-44).

oldur kim ol kıādī hüküm idgeni vağtın kerekdürkim yigürmüş olmağay. (KFT 136b44).

yètkir-, yètgür- “yetiştirmek, ulaştırmak” < yèt- “ulaşma anlamında yetmek” –kir- (İM 265b6, MG 77a2, İN 40b5, TZ 38b7, AB 33/4).

Tağı vācib imām öze tağı big öze tağı veliler öze tağı sultānlar öze hağlarını yitkürmek turur iyelerine tağı ol mālını habs kıılmağy anlardan anı kim maşlağat körer (İM 136b44).

bu iş fārisni tilegenine yitğürür ammā men bu hilelerini (MG 77a2).

ve dağı tiz çekkey burnı tuşına yitküğey (İN 40b5).

huluğnu k’eçirma bu ağır da haramğü k’eçanı eminlik’ta da holaylığta, da yetk’irdiğ (AB 33/4).

3.2.1.4.6. -Gİz-/-GUz-/-Kİz-/-KUZ-

Eklendiği fiil kök ve gövdelerinden ettirgen ve oldurgan fiiller türetmektedir (Öner, 1998, s.102; Sağlam, 2014, s.209).

Karahanlı Türkçesi eserlerinde –Gİr-, -GUr-, -Kİr-, -KUr- şekilleri ile örneklerini tespit edebildiğimiz bu ek Harezmi Türkçesi eserlerinde *körgüz-* “göstermek”, *olturguz-* “oturtmak”, *arguz-* “yormak”, *tirgüz-* “canlandırmak”, *turguz-* “durdurmak”, *dirgüz-* “diriltmek” gibi örnekler üzerinde bulunmaktadır (Hacıeminoğlu, 1991, s.77; 1997, s.139).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserleri ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde fiil kök ve gövdelerine eklenerek ettirgen fiiller türetmektedir (Güner, 2013, s.853; 2020, s.176; Güvenç, 2014; s.145; Akbulut, 2017, s.63; Sarıtken, 2019, s.853).

TZ’de bu ekle ilgili *tirkiz* “dirilt-”, *kirkiz* “girdir-”, *turguz-* “durdur-” gibi örneklere yer verilmektedir (TZ 55a11).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bu ekin yaptırma ve oldurma eki ile *yatgız-* “yatırmak”, *kirgiz-* “girdirmek”, *urğız-* “vurdurmak”, *cürgüz-* “yürütmek”, *ötkiz-* “geçirmek”, *tıygız-* “değdirmek”, *körsetkiz-* “göstermek” gibi örnekler oluşmaktadır (Sağlam, 2014, s.209).

Ekin işlevi:

-Ettirgen fiiller türetmiştir:

körgüz-, *körküz-*, *körkiz-* “göstermek” < kör- “görmek” –güz- (İM 294a7, GT 100/5, KK 69/13, KFT 379b39-40, Kİ 80, MG 41a8, TZ 6b2, CC I 18a24).

yük kötürmekke taķı yol yürimekke ançağatigrü kesilmegey yoldaşlardan yolda taķı körküzgey mükārige ol nerseni kim köterür (İM 294a7).

mürüvvet körgüz ilge eyle ey yār (GT 100/5).

ol vaķtın kağı ol ĥatunı ĥatunlarğa körgüzgey. (KFT 379b39-40).

kibi naķl kılur körgüzgil velākin naķl kılmağıl taķı (MG 41a8).

tirgiz-, *tirgüz-* “diriltmek” < tir- “yaşamak” –giz- (İM 240a2, GT 338/6, TZ 32b1, KZ 7v2, AB 107/8).

İy Teñri kimni kim tirgüzür sen bizden tirgizgil anı İslām öze taķı kimni kim öltürür sen bizden öltürgil anı imām öze. (İM 240a2).

velikin bir ölü-ni miñ kim-irse turgize bilmes (GT 338/6).

Ki tergär yüräkni da büvräklärni, Teñri artar u könidir, boluş maña Teñridän, ki turgizir alarnı, ki togrudurlar yüräkläri bilä (KZ 7v2).

Turgizgaysen meni koñluğuna k'ora yarlıgamağınının senin da men algışliyim seni barça kunlarında tirlik'imniñ benim, barça (AB 107/8).

turguz-, durğuz- “durdurmak” < tur- “durmak” –ğuz- (İM 368a4, GT 251/12, Kİ 62, MG 105a3, TZ 55a11, KZ 194v5, AB 88/12).

Ve eger tigse añar uluğ 'ayb turguzğay andan özgeni anıñ yirinde tağı kılığay 'ayblı tifenı ni kim tilese (İM 368a4).

sarây şahnında turguzdı-lar melik şüreti-ne nażar kılıp bir şahş (GT 251/12).

'azdıñnı tik turgızğıl keenne-hu barçası bir (MG 105a3).

Turguz üstlärine alarnıñ yazılı, şaytan turgay oñlarına alarnıñ (KZ 194v5).

Turguzdu alarnı meñiy meñlik', nişan hoıydu, ħaysi k' i k'eçmas (AB 88/12).

3.2.1.4.7. –I/-U-

İşlek olmayan bu ek fiile pekiştirme, yineleme anlamları katmaktadır (Banguoğlu, 1974, s.274; Hatiboğlu, 1981, s.74; Ercilasun, 2007, s.48; Korkmaz, 2007, s.127).

Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi *koku-* “*kokmak*”, *kaşı-* “*kazımak*”, *sürü-* “*sürümek*”, *tatı-* “*tat vermek*”, *seşü-* “*gevşemek*” gibi örnekler türetmektedir (Hacıeminoğlu, 1991, s.82, Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.62-63).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde işlek olmayan bu ek fiile pekiştirme ve süreklilik katmaktadır. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde ekin ise sadece düz ünlülü biçimi –I- kullanılmaktadır (Güvenç, 2014, s.149; Güner, 2020, s.177).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bu ek fiil tek heceli köklerinin anlamını pekiştirmektedir (Ercilasun, 2007, s.633). Bu ek ile *urgı-* “*vurmak*”, *silki-* “*silkemek*”, *arı-* “*güçten düşmek*”, *culku-* “*dalmak*”, *jeri-* “*aşermek*”, *kokı-* “*kokmak*” gibi örnekler yer almaktadır (Sağlam, 2014, s.195).

Ekin işlevi:

-Eklendiği fiile pekiştirme anlamı katmıştır:

artı- “artmak” < art- “artmak” –ı- (KFT 217b27-29).

Kaçan köy ehlinün ba'zısı danuqlık virseler ba'zısınun üstine harāçları artıdı diyü (KFT 217b27-29).

kağı- “kızmak” < kaç- “öfkelenmek” –ı- (İH 73, KK 61/16, TZ 6a7, CC I 22a13).

karı- “karıştırmak” < kar- “karmak” –ı- (TZ 6b13).

kazı- “kazımak” < kaz- “kazmak” –ı-(TZ 12b2).

3.2.1.4.8. -(IU)K-/(IU)h-

Fiillere eklenerek kök ya da gövdedeki anlamı pekiştirerek kuvvetlendiren bu ek bazen de fiile ettirgenlik, dönüşlülük ve edilgenlik anlamları vermektedir (Banguoğlu, 1974, s.279; Gabain, 1988, s.59; Hacıeminoğlu, 1991, s.33; Korkmaz, 2007, s.127).

Eski Türkçede bu ek *alk-* “bitirmek”, *ök-* “düşünmek”, *könük-* “tamamıyla yanmak”, *kork-* “korkmak”, *basık-* “bastırmak” gibi örneklerde geçmektedir (Gabain 1988, s.59; Tekin 2003, s.94).

Karahanlı Türkçesinde işlek olarak kullanılan bu ek *basık-* “basılmak”, *yolk-* “yolmak”, *soyuk-* “soyulmak”, *ök-* “düşünmek”, *sançık-* “vurulmak”, *alk-* “batırmak”, *savruk-* “savrulmak”, *turuk-* “duraklamak”, *aşuk-* “acele etmek”, *sezik-* “sezmek” örnekleri ile birlikte vermektedir (Hacıeminoğlu, 1991, s.49, s.78; 1996, s.135-136).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşan metinlerde pekiştirme anlamı taşıyan fiiller türetmektedir (Güner, 2013, s.1609; 2020, s.177; Güvenç, 2014, s.147; Sarıten, 2019, s.853; Argunşah ve Yüksekaya, 2019, s.331; Karamanoğlu, 2019, s.50).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde işlek olarak kullanılan bu ek fiillerin anlamını pekiştirerek kuvvetlendirmekte ve dönüşlü fiiller oluşturmaktadır. Bu ek *yotuk-* “açlıktan yutkunmak”, *bezik-* “bezemek”, *talık-* “yorulmak”, *könik-* “alışmak”, *kızık-* “ilginçleşmek”, *soluk-* “pörsüme”, *tütik-* “acı çekmek”, *buyuk-* “büzülme”, *aşık-* “acele etmek” gibi örnekler üzerinde bulunmaktadır (Sağlam, 2014, s.201-211).

Ekin işlevi:

-Fiilden pekiştirilmiş olma anlamı taşıyan fiiller türetmiştir:

açık- “acıkmak” < aç- “acıkmak” -ık-(GT 212/10, TZ 11b13, CC II 70b1).

açıksa bir nefes şabr itmegi yok (GT 212/10).

ave saa kim açkıñ, azıñ tiley kökge kirdiñ (CC II 70b1).

artuq- “artmak” < art- “artmak” -ık- (KFT 310b29).

Bes kerekdür kim kādī saqlangay anıt virdüki vaqtın vāv er artuqmaqdan vavı birkez evvelinde iyidgey (KFT 310b29).

aşıq- “acele etmek” < aş- “aşmak” -ık-(İH 31, İM 185b5, GT 333/2, KK 76/7, KFT 35a25, MG 28b2, TZ 25b3, KZ 16v4, CC II 57b15).

Ëyle kerek kim uyğan kişige aşıqmağay açmaq birle (İM 185b5).

şi‘r ozup kiçti aşıqқан atlı irni (GT 333/2).

İmdi kādī fikir idgey, sağınç idgey aşıqmağay ol tavarı ol qardaşı men diyen kişige virmegey tiz tiz kaçan ol kādī aşıqmasa ol malı virmese ol qardaşı men diyen kişige (KFT 35a25).

kılığıl aşıqmayın munuñ kbi iki qurla devr kılığıl (MG 28b2).

Yığı bolgay hastalılıqları alarnıñ, bundan soñra keç aşıqkaylar (KZ 16v4).

boyuq- “boyanmak” < boyu- “boyamak” -uq- (TZ 10b6).

qorq-, qorh-, qorh- “korkmak” < qor- “zarar, ziyan” -(ı)q- (AB 56/1).

Qorhık‘ aylar dinsizlar atından senin da barça hanları yerniñ haybat‘ından seniñ (AB 56/1).

turuq- “duraklamak” < tur- “durmak” -uq- (GT 71/2, İM 35b4, TZ 10a8).

bu sözniñ cevābına qorqup turuqtı dağı anı kim (GT 71/2).

Kim kim turuqsa taqı ayıtmasa kim Kur‘ān yaratılmış yā yaratılmamış turur tēp, ol kişi yamanraq-turur ol kişiden aytur: (İM 35b4).

yoluq- “yolmak” < yol- “yolmak” -uq- (İM 353b4, KK 75/13, TZ 10a8).

Ve eger yara kılsa kēzikke, yā tūgini yoluksa, yā bir endāmını kēsse zāmin bolur nē ēksülse. (İM 353b4).

3.2.1.4.9. –(I/U)l-

Eklendiği fiile kendiliğinden olma ya da bir başkası tarafından yapılma anlamı katan bu ek genellikle ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerinden edilgen fiiller türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.281; Hatipoğlu, 1981, s.86; Korkmaz, 2007, s.127).

Eski Türkçede bu ek *katıl-* “katılmak”, *adrıl-* “ayrılmak”, *örtül-* “örtülmek”, *yubul-* “canlanmak”, *saçal-* “saçılmak”, *tiril-* “yaşamak” örneklerindeki gibi dönüşlü ve edilgen fiiller türetmektedir (Gabain, 1988, s.59; Tekin, 2003, s.94).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi eserlerinde *adrıl-* “ayrılmak”, *algal-* “almak”, *alkal-* “alkışlamak”, *ezil-* “ezilmek”, *bezel-* “süslenmek”, *igsil-* “eksilmek”, *istel-* “istenmek”, *ivril-* “çevrilmek”, *ırgal-* “sallanmak”, *tüzel-* “düzelmek”, *katıl-* “katılmak”, *ulal-* “birleşmek” örneklerinden de anlaşılacağı üzere edilgen ve dönüşlü fiiller oluşturmaktadır (Hacıeminoğlu, 1991, s.50; 1997, s.141).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşan metinlerde edilgen ve dönüşlü fiiller türeten bu ek ünlü ses ile biten fiillere doğrudan eklenmekte, ünsüz ile biten fiillere ise yardımcı ünlü ile bağlanmaktadır (Güner, 2013, s.1610; 2020, s.178; Güvenç, 2014, s.155; Akbulut, 2017, s.64; Saritiken, 2019, s.853).

TZ'de incelenen bu ek *ism-i mef'ul* ve *fâili bilinmeyen mebni* başlıkları altında *tutuldum*, *tutulduk*, *tutulgay men*, *tutulgay biz* örnekleri yer almaktadır. (*TZ* 48a-48b).

Kİ'in *ism-i mefu'l* bölümünde *uruldi* “verildi”, *birildi* “verildi” örnekleri verilir (*Kİ* 138-139, 141).

İH'de –(I/U)l- eki *ism-i meful* yapan bir ek olarak edilgenlik başlığı altında değerlendirilerek *urulgan*, *kesildi*, *kesilir* gibi örnekler verilmektedir (*İH* 36a-37a).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde işlek olarak kullanılan bu ek *savıl-* “sağılmak”, *urıl-* “vurulmak”, *üzil-* “üzülmek”, *jıynal-* “tolanmak”, *beril-* “verilmek”, *tögül-* “dökülmek”, *toyol-* “duyulmak”, *şaşıl-* “saçılmak”, *taşıl-* “taşınmak”, *üyrenil-* “öğrenilmek”, *öçül-* “sönmek”, *cazil-* “yazılmak” gibi örnekler edilgen ve dönüşlü fiiller türetmektedir (Öner, 1998, s.98; Sağlam, 2014, s.213).

Ekin işlevi:

-Edilgen ve dönuşlü fiil çatıları türetmiştir:

açıl- “açılmak” < aç- “açmak” –ıl- (İM 97b6, GT 130/13, Kİ 8, MG 44b1, KF 65b5, KZ 184v 17, CC II 61b16-17, AHH 17r9).

Taķı ayıttı bir ançalar: kaçan kim açılsa üç azığ tişi anı tıysa oķımaķdan tep. (İM 97b6).

geh yumulur geh açılır bāğ u bustān gül-leri (GT 130/13).

hamle kılip kirip sançğıl kim solına baķal-la- (MG 44b1).

Kaķan ‘avrat istincā eylemek dilese şu bile ol otursun açılıp. (KF 65b5).

Açıldı yerda yuttu Tatannı, da yaptı obozun zapironnuķ. (KZ 184v17).

mēn körer-men kim kök barça açılıptur (CC II 61b16-17).

açıldı saņa, da haybatlı tac hadirlāniptir saņa, da (AHH 17r9).

asıl- “asılmak” < as- “asmak” –ıl- (BM 38b1, İM 423a7, KFT 299a48-49, Kİ 15, CC II 71b11).

Ol yol kesgen kişini dirile aşılgay. (KFT 299a48-49).

kimniņ ogulu haķda kaçan kim asıldı (CC II b).

ayıl- “ayılmak” < ay- “kendine gelmek” –ıl- (KFT 342b33, Kİ 22, TZ 22b12).

Daķı ol kişi mecnūnlikinden ayılsa. (KFT 342b33).

ayrıl-, ayırıl- “ayrılmak” < ayr- “ayırarak” –ıl-(İM 259a5, GT 195/10, KFT 398b3, MG 13a1, İN 19b1, TZ 10a9, KF 146b2, TA 44b13, AB 111/14).

Taķı ayıttı şeyh-ı imām Bedrū’d-dīn: ayrılmak bu şübheden üç vech öze-turur (İM 259a5).

şadef-den ayrulur bolsa tapar cevher ağır kıymet (GT 195/10).

Uşbu kişiden ol mālı kırtarmayınca uşbu kişiden ayrımağıl dise (KFT 398b3).

şadrı üzeņüdin ayrıлмаğay taķı ayağıñ-nı (MG 13a1).

yayniņ kabzasından oķ ayrılır bu toldurmağa (İN 19b1).

Ol bir āyetdür, Kıur’āndan düşdi ayrıлмаğıçun sūreler ortasında (KF 146b2).

İnam bila hoşdovanēl bolup da ğerni oşarmen sana, ayırılmagan (AB 111/14).

bêril- “verilmek” < bêr- “vermek” –il- (İM 201b4, İN 9a1, TZ 48b3, KZ 80r2, CC II 66a30).

Taķı kim kim bir rek‘at namāz kılsa tüşden andan sonra kāmēt bêrilse taķı bir rek‘atni kılğay (İM 201b4).

ad birildi diyüp eytdiler kaçan kim ādam oķ (İN 9a1).

Neçik hoy, tamuħka çıhra berilğäylär, da ölüm kütkäy alarnı da buyruħ etkäylär alarga toğrular tañ mañına (KZ 80r2).

bozul- “bozulmak” < boz- “bozmak” –ul-(İM 157a1-2, KFT 27a1, TZ 15a10, KF 68a1).

Ve eger sezse ol kişi ābdastı bozıldı tēp kıbladan çewrülse, eger bilse ol kişi ābdastı bozulmadı mescidden çıkmasdan burun (İM 157a1-2).

İcāret bozulduķını da‘vī idgen kişi ol da‘vī idgen vaķtın ol icāretnüñ müddetini eyidmese (KFT 27a1).

Eger çüprek ferc kırāñından olsa yaşı çıkırsa boğazından avdaz bozulur (KF 68a1).

bükül-, bğül- “bükülmek” < bük- “bükmek” –ül- (İM 478a2, MG 92a6, TA 40a5, CC I 18b15).

Taķı atnıñ yüzün körmek kibi taķı kefelin körmek kibi taķı tonnı bükülmüş körmek kibi taķı nē kim añar oħşar (İM 478a2).

kim kaçan katiğ zarb-ka yoluksa bükülür iki kät bolur (MG 92a6).

çeviril- “çevrilmek” < çevir- “çevirmek” –il- (İM 457a7, MG 70a3).

Taķı ol nēirse kim haķāğa oħşaş-turur, uyugan kişi çewrülse bir oğlan öze taķı anı öltürse, ol haķā kibi-turur (İM 457a7).

ēgil- “ēgilmek” < eg- “ēgmek” –il- (İM 487a1-2, GT 281/1, MG 54b8).

İki kişi bir dīvār öze ērdiler, dīvār ēgildi, ikisinin birisi tüşdi taķı öldi, harām boldı taķı birisi öze haķatını (İM 487a1-2).

igülür yaş ağaç niçük tileseñ (GT 281/1).

igilgil kim ol çāresiz yıķılır eger atnıñı (MG 54b8).

ëksil- “eksilmek” < ëksi- “azalmak” –il- (İM 131a5, GT 172/10, TB 28r13, BM 84a9, AB 24/3).

Nè kim ëksilse ol üç künden ol an istihāza anı-turur (İM 131a5).

itmeki artar ve-līkin āb-ı rūyı iksilür (GT 172/10).

Alay o an egār kermān yapsa ya ala, egār eksilsä anlıtan, pospolitīy el bilä tögällängäy (TB 28r13).

susaptır saa, t‘ezindan işit maa, biy, zera ek‘ sildi mendan canım benim (AB 24/3).

kèsil- “kesilmek” < kès- “kesmek” –il-(BM 34a6, İM 460a8, GT 226/8, KK 77/5, KFT 75a36-37, MG 40a6, TZ 60a3, KF 50a5-6, KZ 248r2).

kim kèskey anı èlini taı algay andan buçu diyetni, ısmet ıay anı iki ülüş, berābar-turur kerekse ikisi birge kèsilsün, yā birbirinden sora kèsilsün (İM 460a8).

turur idi azı ta‘ām-dan közi uyu-dan kesilip (GT 226/8).

İmdi da‘vī idgen işi birle da‘vī olınan işinü arasında çekişmek kesilür (KFT 75a36-37).

artına işen hīç ayrılmāıl kisilmegil eger imkān (MG 40a6).

Söz kisildi istincā niceligini bildürür (KF 50a5-6).

Yotur kesilmā ploduna alarnı, da ne çahrı mahalasına alarnı (KZ 248r2).

sanal- “sayılmak” < sana- “saymak” –ı (İM 247a8, KFT 372b40-42, KZ 1v6).

Anı üçün tişiler sanalur ziyād tēwe içinde (İM 247a8).

Anı için kim iki uyrulu amınu her bir urduı iki urmaınu yirine sanalur (İM 372b 40-42).

Samos ekini, Cuhutta bu ikisi bir sanalur (KZ 1v6).

tapıl-, tapul- “bulunmak” < tap- “bulmak” –ıl-(İM 48b8, GT 131/3, KFT 247b20-22, KZ 62v4, KF 243a7, TB 14v1, AB 72/10).

Nè nēse kim tapılsa ol ‘aıdan tapılır öğrenmek adarına (İM 48b8).

kim arau-lu içinde tapılır āb-ı ayāt (GT 131/3).

İmdi ol işinün danulıı işidil dükünü şartı budur kim ol için işiğe ol amurnu ousu tapılay (KFT 247b20-22).

Keçtim, da oşta yoĥ edi, izdädim, da tapılmadı yeri anıĥ (KZ 62v4).

Bozulur, anuĥıçun ki özinden fi'li tapıldı, özi kıayardı (KF 243a7).

Biz dâ muĥar biyänirbiz, ki 3 yarıuçi bolgay, zera mundan artıĥ küçtür tapulmaga barça yerdä (TB 14v1).

Bu turluy ĥopsunovlu bolsun ĥurbanımız bizim bugün alnıĥa senin, k'ı tugal tapulgaybiz atından seniĥ da dugul uyat' umsanganlarga saĥa (AB 72/10).

tiril- "dirilmek" < tir- "yaşamak" –il- (İM 108b1, GT 190/3, Kİ 67, TZ 12b7, KZ 55r7, TB 10r3, CC I 23b3, TA 44a10).

Taķı ölse ol nêrse kim tirilür suw içinde suwiçinde oķ ölse suwnı fâsıd eylemes: balıķ kibi taķı baķa kibi taķı kısķaç kibi (İM 108b1).

yatur ayttı bu du'ānı muĥa oķup baķayım tirilür (GT 190/3).

Tirildi ol barça yollarda, ki degüldür yahşı, da yamandan ol aĥırlanmadı (KZ 55r7).

Dayı da aruvluĥ bilä tirilmäĥ artarlıĥtır, bu da törädä bolmaĥ keräk (TB 10r3).

tökül-, tögül- < tök- "dökülmek" –ül-(İM 123b5, GT 18/13, KZ 96r2, CC II 71a17).

Ebū Ĥanıfe kıatında revā bolur muķķaķā; kerekse tökülmüş bolsun, kerekse bolmasun (İM 123b5).

tökülmüş idi illā közleri oynar daĥı (GT 18/13).

Heç bolsunlar alar, neçik suv, ki tökülür, ĥorulğanına yayınıĥ anıĥ küçsüzlänsiĥ, neçik balaĥuz, ki erir, da tügänsinlär (KZ 96r2).

anlardan bizge tögüldi tın azılıĥı Têĥri sözi (CC II 71a17).

urul- "vurulmak, dövülmek" < ur- "vurmak" –ul- (İM 405a5, KK 26/13, Kİ 10, TZ 86a13, İN 57a8, KZ 63r6).

Taķı ĥatun kışı ĥadd urulur olturur êrken (İM 405a5).

urulmaķdan bolur ve daĥı kıatı yay çekmekden (İN 57a8).

Zeräv oĥlarıĥ uruldı maĥa da mendä toĥtaldı ĥoluĥ seniĥ (KZ 63r6).

üzül- “kesilmek, kırılmak” < üz- “kesmek” –ül-(İM 468b4-5, KFT 205b30, MG 27b4, İN 47a2).

Ve eger çekişse iki kişi bir yipni tağı yip üzülse tağı ikisi ölse eger iki tağı tüşse ikisi arkası öze ikisiniñ tağı kanı hıç bolur (İM 468b4-5).

Dağı ol ip üzüldi (KFT 205b30).

havf turur kim fāris yıkığay kaçan za‘if bolsa üzülür (MG 27b4).

kiriş üzölmek andan bolur ve birisi dağı yip (İN 47a2).

yañıl- “yanılmak” < yañ- “hata yapmak” –ıl- (GT 104/7, MG 14a7, KZ 39r5, CC I 13a19 TB 76v6).

yañıldıñ ka‘be-niñ yolın yana qayt (GT 104/7).

tuyağınñ kırığı birle yürür sürünmekdin yā yañılmaqđın (MG 14a7).

Çövärmägin yüzünñü mendän, da yañılmagın öçäşmäññ bilä huluñdan seniñ (KZ 39r5).

Aniñ üçün bu yañılmaqka körä barča tirliki çanlıqka çalir (TB 76v6).

yarıl- “yarılmak” < yar- “yarmak” –ıl- (İM 143a7, KFT 200b4-5, MG 79b2, İN 45b2, KF 120a6).

tağı yürek kaçan yarılsa tağı andan kan çıqa aqar kan bolmasa o, nerse tegül durur (İM 143a7).

Dağı ol hocā ol qulı şatşa ol başı yarılğan kişiğe (KFT 200b4-5).

tözmegey müfezzez bolğay ya‘nī müşakkağ boğay yarılğay (MG 79b2).

baş barmağınñ tırnağı yarılır uzunınca ol (İN 45b2).

Eger edügi ilgerüsi yarılmış olsa lākin bağlanmış olsa (KF 120a6).

yayıl- “yayılmak” < yay- “yaymak” –ıl- (İH 31, İM 295a8, GT 285/2, KZ 243v3).

başladım Teñri atı birle tağı tevekkül kıldım Teñri öze tağı tākāt yok tağı kuvvet yok meger kim Teñri birle, iy Teñri seniñ birle yayıldım tağı seniñ öze tevekkül kıldım tağı saña yüzlendüm (İM 295a6).

yayıldı çün küneş tig eygü atıñ (GT 28582).

Neçik halınlıhı toprañnıñ, ki yayılıptır dünyädä, saçılğaylar söväkläri alarnıñ yovuñ tamuñka (KZ 243v3).

yazıl- “yazılmak” < yaz- “yazmak” –ıl- (İM 70a6, GT 121/6, RH 3b3, KF 94a2, KZ 240v3, TB 76v7, AB 93/7).

Bilgil rāstı İblīs niçe kim kulluñ kılur irdi Teñri’ge yazıldı levh-i mañfūz mü’min tururtıp, kaçan kim secde kılmağı irse kafir boldı (İM 70a6).

ününğden ürküben uçtı yazılmıñ tam öze kuşlar (GT 121/6).

başkanına bir sevāb yazılır didive dañı hanbel (RH 3b3).

Kim oñusa iki kez şehidlerden yazıla (KF 94a2).

Etmäğänimni kördü közläriñ seniñ, da bitikläriñä barçası yazıldılar (KZ 240v3).

Da ol aytmañ keräk: Tutulmañ keräk kücü bilä yazılğän töräniñ meñilik (TB 76b7).

Etma alarga ÿarğı yazılğandan, da haybat’ budur barçay arılarına anıñ (AB 93/7).

yenil- “yenilmek” < yēn- “yēnmek” –ıl- (GT 308/12, MG 36b2, KZ 153v4, CC 28b).

açlıñ-ka kaçan yeñilse perhiz revān (GT 308/12).

katında mezkür bolur fülān yeñildi tip bes közüñ (MG 36b2).

Urıym alına anıñ duşmanların anıñ, da körälmäğänläрни anı yeñilmähkä çılıra beriyim (KZ 153v4).

3.2.1.4.10. -(I/U)n-

Türk dilinde olma ve yapma anlamında edilgen ve dönüşlü fiiller türetmektedir (Banguoğlu, 1974, s.283; Hatipoğlu, 1981, s.129; Ergin, 1998, s.202; Tekin, 2003, s.94-95; Clauson, 2007, s.196; Korkmaz, 2007, s.129).

Eski Türkçede alın- “alınmak”, kılın- “doğmak”, bilin- “bilmek”, sakın- “düşünmek”, ötün- “rica etmek”, tutun- “tutunmak” gibi örnekler oluşturan bu ek işlek olarak kullanılmaktadır (Gabain, 1988, s.59; Tekin, 2003, s.94-95).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi eserlerinde aşun- “geçmek”, aldan- “aladanmak”, alkın- “tükenmek”, tipün- “tepinmek”, itin- “sürünmek”, ekin-

“ekmek”, başlan- “başlanılmak”, kızlan- “pahalı bulmak”, tin- söylenilmek”, kuruglan- “kuru bulmak”, keçün- “geçer gibi yapmak”, bitin- “yazılmak”, közün- “görölmek”, beklen- “sağlamlaşmak”, katın- “sertleşmek”, kodun- “bırakmak”, kolun- “istemek” gibi birçok örnekte yer alan bu ek dönüşlü ve edilgen fiiller türetmektedir (Hacıeminoğlu, 1991, s.51-53, s.79-80).

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşan metinler ve Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinden *TZ*, *Kİ*, *İH* gibi eserlerin gramer bölümlerindeki bilgilere bakıldığında dönüşlü ve edilgen fiil türetmek için *-l-* ve *-n-* eklerinin gerekliliği belirtilmektedir (TZ 59a; Kİ 107-108, 110, 133-134; İH 52a; Güner, 2013, s.1610; Güvenç, 2014, s.177; Akbulut, 2017, s.64; Sarıtken, 2019, s.854).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde işlek kullanımı olan bu ek *cıyın-* “hazırlanmak”, *juvın-* “yıkılmak”, *ötün-* “rica etmek”, *türün-* “bürünmek”, *yılın-* “ısınmak”, *suvın-* “soğumak”, *körün-* “görünmek”, *yaşırın-* “gizlenmek”, *tabın-* “tapılmak”, *süyün-* “sevinmek”, *çalın-* “biçilmek” gibi örnekler türetmektedir (Öner, 1998, s.97).

Ekin işlevi:

-Dönüşlü ve edilgen çatılı fiiller türetmiştir:

ağın- “çıkılmak, yükselmek” < ağ- “yükselmek” –ın- (Kİ 15, KZ 77r1, CC I 3a23, TA 35b3, AB 132/7).

Ağındı Asduadz algış bilä, da Biyimiz bizim avazı bilä bırgınıñ (KZ 77r1).

Ağındı haybat^ı bilay kökk^ı a da ılturdu oñ yanına at^ı anıñ biyik^ı lik^ı ta (AB 132/7).

aldan- “aldanmak” < alda- “kandırmak” –n-(GT 330/11, KFT 162b19, Kİ 21, TZ 5a8, KZ 64r3).

düşmen alına aldanmağıl dağı meddāh medhine mağrur (GT 330/11).

Kaçan kişi mālını ısrāf idse dağı şatmak almak içre, aldansa (KFT 162b19).

Küç etiyir adilär maña da izdiyir edilär boyumnu, kimlär ki kliy edilär yamanı üstümä benim, sağış ettilär töräsizlikni da aldanmağını künüzün sağış ettilär (KZ 64r3).

alın- “alınmak” < al- “almak” –ın-(İM 138a2, KK 26/20, KF 212b2, KZ 83r1).

Taķı bir ançalar ayıttı: namāznı tıyar tēp, anıñ birle alındı (İM 138a2).

Bir dürlü daķı ölmüş kişinüñ terikesinden alınur (KF 212b2).

Bolmagay, ki alıngaysız, da kimsä bolmagay, ki ħuṭĥargay (KZ 83r1).

arın- “temizlenmek” < arı- “temiz olmak” –n- (İM 78b4, KFT 387a29, Kİ 10, MG 84a5, KF 54b2-3, MS 28a2-3, CC I 12a4, AB 60/12).

Tēñri Te‘ālā sözi: eger sizler cünüb bolsañız ħatıñız arıñız (İM 78b4).

tāhir ya‘nī arı-sız kişi arınmayın tutmağay taķı (MG 84a5).

Arınmaķ ħāşıl olsa bir taş bile, muḥtāc olmaz ikinciye, arınmaķ ħāşıl olmasa üç taş bile artursun anuñ üstüne (KF 54b2-3).

Arınmaķ şartdur. Eger arınsa bir taşla muḥtāc olmaz (MS 28a2-3).

Egar torasızlık‘imni benim tergasan, biy, biy, evet k‘im bolar turmay alına seniñ, zera sendandır arınmaķlıñ (AB 60/12).

bağlan- “bağlanmak” < bağla- “bağlamak” –n- (İM 238b6, GT 173/1, MG 94a9, İN 3b7, KF 120a6-120b1,

Taķı ħatun kişi kefen kılınur biş ħat ton içinde, bir terinçek turur taķı izār turur taķı ħımār turur taķı lifāfe turur taķı bir ħırķa turur bağlanur anıñ birle iki emçeginden yoķaru (İM 238b6).

bağlanıp dağı yir ehli-niñ feryādı kök-ler-ge yitip (GT 173/1).

barmaķların anıñ üzere bağlanğay-da biri birine (MG 94a9).

bağlandı ve daķı sünü sançdı ve daķı ebū bekr (İN 3b7).

Eger edgü ilgerüsi yarılmış olsa lākin bağlanmış olsa ħayırmaz meş eylemek anuñ üstüne (KF 120a6-120b1).

bēzen- “süslenmek” < bēze- “süslemek” –n- (İM 406b7-8, GT 160/7, Kİ 30, TZ 10a6).

Taķı kim kim bizenip kilse özge ħatun taķı ħtunlar ayıtsa kim ol seniñ iwleşiñ turur tip, taķı añar cimā‘ kılssa ħad yoķ turur anıñ öze (İM 406b7-8).

eyā taşı riyā birlen bizenmiş / içinde zerre-çe yoķ meyl-i taķva (GT 160/7).

boşan- “boşanmak” < boş- “boşamak” –n- (KFT 205a33-34, Kİ 32, MG 65b3, İN 35b9, TZ 14b12, KF 255b1, KZ 5r3, CC 12a).

Kaçan bir kişiden at kaçsa ya elinden bosansa (KFT 205a33-34).

yāhūz timūri ağçından oynagay boşangay hāşşa yirni (MG 65b3).

dağı kabza boşanmak dağı kiriş bileğini (İN 35b9).

yā bayın tālāk boşanganda, kul kazā eylesün kaçan hoca destūr virse, yā āzād olsa (KF 255b1).

Yohtur ağızlarına alarnıñ könlük, da yüräkləri alarnıñ boşanıptır (KZ 5r3).

bulun-, bulın- “bulunmak” < bul- “bulmak” –n- (MG 7b1).

kilür tağı at ‘uryān bulunur eger ‘uryaān minmek (MG 7b1).

bulğan- “bulanmak” < bulğa- “karışmak” –n- (İM 272a1-2, Kİ 36, TZ 26a3, KZ 178v4).

Eger köñli bulğanıp kussa oruçı açılmas ve eger kaçd birle kussa ağızı tolısınca anıñ öze kazā vācib bolur (İM 272a1-2).

Haytarırsen yüzüñnü seniñ, da bulğanırlar, ki çıharırsen canını alardan, eksililär da toprağ haytırlar (KZ 178v4).

ilin- “ilişmek” < il- “ilişmek” –in- (GT 122/5, Kİ 19, TZ 6a11, CC 117).

nağme kılsa kılmasa ilnür köñül (GT 11/5).

kizlen- “gizlenmek” < kizle- “gizlemek” –n- (GT 24/5, KK 77/14, KFT 225b36-38, TA 36b4, CC II 65b19).

irenler kilip bir yirde kizlendi-ler ol haramī (GT 24/5).

Dağı ol danuğ olmaqlık için kizlengen ol ıkrār idgen kişini köre durur olsalar (KFT 22536-38).

yaşanmış kizlenmiş (CC II 65b19).

kon- “konmak” < ko- “bırakmak” –n- (İM 298b7, GT 126/9, Kİ 75, TZ 67b6, KF 185b2, CC II 69a19, TA 39b8).

Tağı ‘ağabeden bir suw öze konar, Halk dërler (İM 298b7).

bir orman yanında kondı-lar yoldaşlarımızdan (GT 126/9).

Eger çeribaşı bir menzile kónsa, mukîm olmağa niyyet eylese, çeriye haber virmese illâ niçe künden sonra, anlar namâzı keçen künlerde câyizdür (KF 185b2).

ave Arı Tınnıñ övi, kayda Bèyimiz Hristus kondı (CC II 69a19).

körin-, körün-, görün-, kórün- “görünmek” < kör- “görmek” –in- (İM 306a1, GT 231/4, KFT 409a26, KFT 209a26, Kİ 80, MG 73a5, RH 9b6, KZ 129r4, CC I 3b18, AB 87/1).

Kaçan kim kirse Mekke’ge başlağay Mescid-i Harâm’dan kaçan ki Ka’be köründe Allahu ekber tegey (İM 306a1).

köründün kiç közüme çün kim ay cān (GT 23/4).

Ol kişi yidi kün ya sekiz kün körinmez oldı (KFT 409a26).

bağlağıl kim anıñ birle körklüg körinür kaçan (MG 73a5).

bitmiş körünür ve dağı budı ardında bolur (RH 9b6).

Neçik köründün köktän sen, belgili boldu öçäşmäññ seniñ (KZ 129r4).

Yarıñ kórundun dinsizlarga, da haybat’ joğovurtuna seniñ israyelniñ (AB 87/1).

közin-, közün- “görünmek” < köz- “görmek” –in- (TZ 40a11).

oğun- “okunmak” < oqu- “okumak” –n-(İM 170b6, RH 25a2, KF 180a2).

Tağı biri çatı oqımaq çatı oqunur yirde, tağı biri arğun oqunur yirde (İM 170b6).

oqunan du’ā budur Bismillāhirrahmānirrahīm (RH 25a2).

Tağrı ta’ālānuñ qavlıdur: Kaçan Qur’ān oqunsa anlar üstüne secde eylemezler (KF 108a2).

öğren-, övren- “öğrenmek” < ög(ü)re- “terbiye etmek” –n- (İM 19b8, GT 278/4, KK 77/8, Kİ 19, MG 25b9, İN 25b9, TZ 9a13, KF 13b5-6, DM 23a10).

Bir cāhil kişi ayıttı: ol ‘ilm kim öğrenürler munlar sağırlar turur (İM 19b8).

birür idi kim ay oğlan-larım irdem öğreniñ (GT 278/4).

kaçan tilesen kim süñü ‘ilmin öğrengey-sen kerek (İN 25b9).

her ‘āqıl kişiye ‘ālim ola dinde, ‘ilmi ögrene hattā ki bu fażīlete yetiŕe, yetiŕe bu menzileye (KF 13b5-6).

ögün-, övün- “övünmek” < ög- “övmek” –ün- (GT 154/12, KZ 103v5).

bu irlık-de ögünüp lāf urur-sen (GT 154/12).

Fārah bolgay artar Biygä da umŕangay aŕar, anıŕ bilä ögünsünlär barçası, kimlär toğrudurlar yüräkläri bilä (KZ 103v5).

örtün- “örtünmek” < ört- “örtmek” –ün- (TZ 9a5, Kİ sy.143, TA).

sağlan-, sağlan- “saklanmak” < sağla- “saklamak” –n- (İM 52a2, GT 36/2, KFT 272a33-34, MG 77a6, TZ 10a13, KF 191b1-2, KZ 21v4, CC I 6a7).

tüni kün sağlan ol irden kim ol qorqa yürür sen-den (GT 36/2).

Qaçan bir kiŕi mekân birle sağlanmış mālı uğurlasa imdi ol uğrınıŕ eli kesilür (KFT 272a33-34).

açğay-sen sağlanğay-sen dāyimā qaçan bu iŕlerdin qorq-(MG 77a6).

Ol Taŕrı ta‘ālā sağlayıcı, kim sağlamak istese, yazığı bağıŕlayıcıdur, kim istiğfār eylese (KF 191b1-2).

Bolıyım men dä zadasız anıŕ bilä da sağlanıyım töräsizlikimdän benim (KZ 21v4).

sëvin-, sewün-, sövün-, sövin-, soğun- “sevinmek” < sëv- “sevmek” –in-(İM 143a1, GT 141/6, KK 61/16, Kİ 54, İN 9a2, AB 63/3).

Berābar turur kerekse it sewünüp tutsun, kerekse yigirip, tutsun (İM 143a1).

turur melik ‘ābidni bu hālde körüp sevündü (GT 141/6).

atmağnı öğrendi ğāyet sevindi ve dağı anı (İN 9a2).

T‘olduğ ertarak ‘yarlığamağnıŕ bila seniğ, sovunduğ da sarah bolduğ barça k‘unlarında tirlik‘ imıznıŕ bizim (AB 63/3).

sığın-, sıyın- “sığınmak” < sığ- “sığmak” –in- (İM 144b6, GT 181/2, MG 7b3, TZ 5a12).

Taķı kim kim bir oy boĝuzlasa araŋĝu k cedede taķı bilinmese teprendi, y  teprenmedi, neuk ılınur? (İM 496a8-496b1).

tepreŋine kirek benim atam cennet-ke kirmiŐ bolĝay Şi‘r (GT 299/12).

tepren r daĝı ayasınıŋ eti yiner daĝı yaĝır (İN 53a4).

AlĝıŐlagay anı k k da yer, teŋiz da bara, ki tepr nir iin  (KZ 115r4).

tilen-, dilen- “dilenmek” < tile- “dilemek” –n- (GT 129/12, TZ 21b9, TA 45a13, DM 20b14).

idi kim işi d yim luma luma tilenip ıra tikmek (GT 129/12).

t Ően- “d Őenmek” < t Őe- “d Őemek” –n- (İM 190a7, KK 26/11, TZ 58b12).

Taķı ayırmaz nam z ılma alıŋ t Őekler  ze taķı k yizler  ze taķı  zge t Őekler  ze, aan kim t ŐenmiŐ n rse yuwa bolsa (İM 190a7).

t ken-, t gen-, tugen- “t kenmek” < t ke- “bitmek” –n- (İM 91b2, GT 37/4, KK 77/2, Kİ 39, MG 92b2, TZ 9a5, KZ 97v5, CC II 72b4, DM 24a6, AB 53/1).

aan kim t kense  bdastdan suwnı saĝay iki  li  ze taķı meş ılĝay iki  li birle boynına taķı baĝay k kke (İM 91b2).

ĝan -rek kim-ise muĝt c-rek-t r (GT 37/4).

(ĝal yık)-lar mun-tig ayıtmışlar kim ılı işlenip t kenge (MG92b2).

ĝarĝıŐta da yalĝanlıŐta ıĝra berilĝ yl r, soŋguda   Ől nmaĝ bil  t ĝ ng yl r da tapulmagaylar (KZ 97v5).

 rtmez m ŋ l kge n  t genmez (CC II 72b4).

Tugandılar, neik‘ tutun, k‘unlarım benim, da Őovak‘larım benim, neik‘ amıŐ, urudular (AB 53/1).

urun- “d v lmek” < ur- “vurmak” –un- (İM 467b7-8, KK 26/10, İN 63b4, TZ 58b11, CC II 81b12).

Taķı mingen kişi z min bolur n  kim at bassa  li birle taķı ayaķı birle, y  tiŐlese, y  urunsa (İM 467b7-8).

kez urunmadan bolur ol anıŋ kibi durur (İN 63b4).

uzan- “uzanmak” < uza- “uzamak” –n- (İM 273a6, MG 43b2, İN 40a4, TZ 21b11).

Taķı kılmağay anı saķal uzansun tēp kaçan bolsa saķal mesnūn ķadarınça, ol sūnnet bir tutam ķadarınça-turur (İM 273a6).

(sañıl)-ğanda sūñūñ ķatığ uzanur eger sen tizçe çikip (MG 43b2).

oķı uzanur dūşmen ķorķar ve eger oķ (İN 40a4).

yapın- “örtünmek” < yap- “örtmek” –ın-(TZ 9a5, KZ 99v7-100r1).

Turgaymen öviñä seniñ meñilik da yapıngaymen kölegäsi tibinä ħanatlarıñıñ (KZ 99v7-100r1).

yaşın- “gizlenmek” < yaş- “örtmek” –ın- (İM 292a2, KK 74/15, KZ 87r2, TA 40a3, CC II 70a17).

Resūl aleyhisselām anıñ içinde yaşınur ērdi evval-ı İslām’da, ol ēw Şafā ķatında-turur (İM 292a2).

ave, sēnde kim yaşındı baldan tatlı Tēñri sözi (CC II 70a17).

Yenmāħ alğış bilä, eslilik Tawit’niñ, zamanına ki keldilär zap’açik’lär da ayttılar Sawuğga: oşta Tawit yaşınıp olturuptur bizdä (KZ 87r2).

yuvun-, yun- “yıkamak” < yuv- “yıkamak” –un- (İH 32, KK 76/4, KFT 353b23-25, TZ 6a6, TA 39a1, MS 26a4, CC I 5a17).

Eger ol danuqlar belgölü idseler kim ol su aķıdmaķ ħaķı ol sudur kim durur yunmaķ içün, daħı avdāz almaķ içün (KFT 353b23-25).

Şu çoķ dökmeķ avdazda, yunganda (MS 26a4).

3.2.1.4.11. –(I/U)r-

İşlek kullanılan bu ek oldurma ve yaptırma ifade eden geçişlilik ve ettirgenlik ekidir (Banguoğlu, 1974, s.286; Hatipoğlu, 1981, s.134; Ergin, 1998, s.209; Clauson, 2003, s.196; Korkmaz, 2007, s.131).

Erdal, -Ur- ve –Gur- ettirgenlik ekini basit yapılı ekler içerisinde ele almaktadır. –Ur- eki ile yapılan bütün eylemlerin iki heceli olduğunu, bu ekin iki heceli bir fiil üzerine eklenmesi durumunda “tegiş-ür- > tegşür-“ örneğindeki gibi

hece düşmesi ile fiilin tekrar iki heceye dönüştüğünü belirtir. Ayrıca söz konusu bu ekin *-n* ve *-z* ünsüzü ile biten fiil üzerine eklenmediğini, *-r* ile biten fiil üzerine gelme durumunun da sınırlı sayıda olduğu” bilgisini vermektedir (Erdal, 1991, s.733).

Eski Türkçede *ölür-* “öldürmek”, *basur-* “birisinin emri altında olmak”, *bütür-* “bitirmek”, *örtür-* “geçirmek”, *kälir-/kälür-* “getirmek”, *kitär-* “gidermek” gibi örneklerin üzerinde yer almaktadır (Gabain, 1988, s.60).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi ile oluşan eserlerde *belgür-* “belirmek”, *kingür-* “genişletmek”, *ır-* “uzaklaşmak”, *kör-* “görmek”, *kir-* “girmek” örnekleri bulunmaktadır (Hacıeminoğlu, 1991, s.53, s.80).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserleri ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşan metinlerde işlek kullanıma sahiptir. *Kİ* ve *KK*’de ettirgenlik ekinin sadece *-dUr-* eki olduğu ve bu ekin *-d-* sesinin düşmesiyle *-(I/U)r-* ettirgenlik eki oluştuğu bilgisi tespit edilmektedir (Kİ s.140-141; KK 76b; Güner, 2013, s.1610; Güvenç, 2014, s.191; Akbulut, 2017, s.64; Saritiken, 2019, s.854).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde yaptırma ve oldurma ifade eden bu ek *tüsir-* “düşürmek”, *bütür-* “bitirmek”, *ıdır-* “uçurmak”, *tüşür-* “düşürmek”, *işir-* “içirmek”, *toyur-* “doymak”, *yaşır-* “saklamak”, *sekir-* “atlamak” gibi örnekleri türetmek için kullanılmaktadır (Öner, 1998, s.102-103; Sağlam, 2014, s.206).

Ekin işlevi:

-Geçişli ve ettirgen çatılı fiiller türetmiştir:

artır-, artur- “arttırmak” < art- “artmak” –ır- (İM 240a4, GT 172/5, KFT 144b24, Kİ 10, MG 97b9, İN 15a3, TZ 18b5, KF 54b2-4, CC II 81b32, TA 42b4, MS 28a4).

Ëy Tëñri, eger yahşı kişi ërse arturgıl anıñ ihsânını ve eger yawuz kişi ërse këçürgil andan yawuzluğını (İM 240a4).

ayturlar ol kim-irse munuñ vazîfe-sin az arturdı (GT 172/5).

kağı eyidgey bir danuğ dağı arturgıl, digey da’vı idgen kişige eyidgey (KFT 144b24).

bular üzere arturgay-sen ni kadar köñülün tilese (MG 97b9).

tevfikni arturdılar bizim dağı i’timādımız (İN 15a3).

Arınmağ hâşıl olsa bir taş bile, muhtâc olmaz ikinciye, arınmağ hâşıl olmasa üç taş bile artursun anuñ üstüne (KF 54b2-4).

Eger arınmasa üç taşla ol kişi arturğay anuñ üstine tā arınca (MS 28a4).
aşur- “aşırmak” < aş- “aşmak” –ur- (MG 22a3, İN 25b9).
at-nıñ başındın aşurup sağ ilıñ-ni süñü tutğn (MG 22a3).
öñ çigniniden aşurmağay kaçan kim anıñ (İN 25b9).

ayır-, ayur- “ayırmaq” < ay-, ad- “ayırmaq” –ır-(İM 166a2-3, GT 38/11, Kİ 27, MG 72b3, TZ 28a10, KF 164b7, KZ 236v3, MS 29b4-5, CC I 26b3).

Taķı Muķātil oğlı Muħammed, eger ol ikisi arasında ayırmas bolsa namāzı fāsıd bolmas (İM 166a2-3).

ayırmaq küç bilen ‘ayn-ı haṫā-dur (GT 38/11).

ayırğıl yāhūz bir tişik tişgil taķı bir (MG 72b3).

Harfleri birbirinden ayırıp oқusun. (KF 164b7).

Ayırdı teñizni ulu da ülāşti eki pay, ki meñi (KZ 236v3).

Eger eydilse ne ayurur istincā daħı istinkā arasında daħı istibrā arasında? (MS 29b4-5).

bişir-, bişür-, büşür-, pişir-, pişür- “pişirmek” < biş- “pişmek” –ır-(İM 105b3, KK 75/3, KFT 386a27, Kİ 32, RH 31a8, DM 22a16, CC I 6b15, BM 58a2, TA 36a1, TZ 15a7).

Eger bişirse noħūtnı taķı bāķlanı ol, iki vech öze-turur (İM 105b3).

Қақан üzüm suynı azacuk bişürseler aña bāzıķ dirler (KFT 386a27).

balan bişirüp ‘aķid itmek kerek ve on dirhem (RH 31a8).

bitür- “bitirmek” < bit- “bitmek” –ır-(İM 11a2, TA 37a11, CC I 22a20).

Ve eger tilese ol söz birle añar ét bitürmekni taķı қan bitürmekni, kāfir bolur. (İM 11a2).

ëgir- “ëgirmek” < ëg- “bükmek” –ır-(İM 394b4, Kİ 19).

öze hedy bërmek ançağa tegrü kim ëgirgey anı pamuқdan mālİK boldı añar ol kün kim ant içti (İM 394b4).

içir-, içür- “içirmek” < iç- “içmek” –ir- (GT 320/6, Kİ 8, RH 26a2, TZ 54b10, KF 231b4, KZ 177v1, CC II 72a10, TA 36a2).

şi‘r-i āḥar içrip ilge kaşuḳ birle şorba (GT 320/6).

şu içürmek kerek yil dermānı oldur kim bir kün (RH 26a2).

Anuñıçun ki Tañrı ta‘ālā yedürdi, içirdi (KF 231b4).

İçirir tağlarını harmanlarından kensiniñ, da yemişindän işiniñ kensiniñ toldurur yemi (KZ 177v1).

kêçir-, kêçür- “geçirmek” < kêç- “geçmek” –ir- (GT 210/5, KFT 363b22, MG 103a2, CC II 72a3, AB 66/6).

yüzükden kiçürdi ol yüzükni aldı hıl‘at (GT 210/5).

Velākin hûkmini keçürdükinden burun bilinsün. (KFT 363b22).

barmañını bıyığın üstündin kiçirgey-sen (MG 103a2).

ave saa, Têñri kimni otdan kêçirip sınağı (CC II 72a3).

K‘onuluk‘ bila k‘eçirdiñ bu barçanı da bizim bila, t‘oğrusen sen, biy, da barça işların senin t‘oğrudur (AB 66/6).

kémir-, kêmür- “kemirmek” < kêm- “kemirmek” -ir- (Kİ 84).

kör-, qor- “görmek” < kö- “bakmak” –r- (İM 86a7, GT 32/5, KK 74/10, Kİ 80, MG 26b5, RH 4b8, TZ 43b1, CC I 28b16, TA 35b1, AB 167/5).

Tağı ayıttı Resûl: kim kim namāz kılsa kişi körsün tēp mağat ortağ qatdı Tēñri’ge, tağı kim kim oruç tutsa kişi körsün tēp (İM 86a7).

tilersen şi‘r hoş kör bu ra‘iyyet-ni kim nef‘i firāvān-dur (GT 32/5).

ammā men itek-ni bilge soqmaq-nı qabīḥ körer-men ve’s-selām (MG 26b5).

qarşudan keleni körmegey küneşden ötrü (RH 4b8).

toğur-, tovr-, tuvur- doğur- “doğurmak” < toğ- “doğmak” –ur- (İM 47a1-2, GT 291/3, MG 90a3, TZ 38b4, KZ 8r1, TA 45b6, CC II 73a10).

Eger ayıtlsa: rāstı ol kerāmet Meryem’niñ degül êrdi belkim ol kerāmet ‘İsī’niñ êrdi tēp anıñ üçün kim Meryem toğurdı ‘İsī’ni oşol sâ‘at içinde (İM 47a1-2).

yılan tapsa idi yağışı ol oğlan-nı toğurğunça(GT 291/3).

(sınığ1-)-nın yiri kara-ğa urar tağı oğlan toğurabilmes hātun-(MG 90a3).

Ošta hak(sız) hāzğndı töräsizlikni, başladı ağırlıını, da toğurdı töräsizlikni (KZ 8r1).

tüşür- “düşürmek” < tüş- “düşmek” –ür-(İM 131b2, GT 21/9, KZ 242v2).

Tağı hayz körmek түşürür hayz körgen hatundan namāznı tağı harām kıılır ol hatun öze oruç tutmağnı, oruçnı ötegey, namāznı ötegey (İM 131b2).

İrenlerni түşürdi dağı atasına hıdmat kıılıp bu (GT 21/9).

Tüşürgäysen üstlärinä alarnıñ uçunların otunı, sındırgaysen alarnı, miskinlikten bolmagaylar tirilmä (KZ 242v2).

yaşur-, yaşır-, yaşır- “gizlemek” < yaş- “örtmek” –ur-(İM 78b6, KK 74/15, KFT 18a3, Kİ 94, İN 18b9, TZ 14b10, KF 260b3, KZ 244r1, MS 39b3-6, CC I 3b14, AB 139/13).

Tağı birisi cünüplikden yüwünmek-turur taşaru tağı āşıkāre (İM 78b6).

Dağı ol evi virdi yaşurun bir nice ‘adıl kişiler katında ol şatun alğan kişiğe (KFT 18a3).

kabza ardında yaşurgay yumğaysen ve dağı (İN 18b9).

Kim bir ‘ilmi yaşurup katunda, kimseye bidürmese ağızına oddan licām uralar (KF 260b3).

Sağla meni satamadanki yaşırıptırlar maña pohorşen’asından töräsizlik etkänniñ (KZ 244r1).

Anuçun Muḥammed, Tağrı rahmeti aña, ağıdı avdazı, yaşurdı fihi avdazsuzlığı, mekruh kördi başlamağı namāz kitābına avdazsuzlığı añağıla, anuçun ulu kitābdur (MS 39b3-6).

Hollarım bila yazıhlımen, artıñ alıp ek’sik’ beripmen, alıp yaşırıpmen, kişinink’ına hıyipmen, sadağa bermiyirmen, (AB 139/13).

yoğur-, yovur-, yuğur- “yoğurmak” < yoğ- “sıki” –ur-(İM 102b7, KK 75/3, KFT 387a22, Kİ 95, TZ 26a9, KF 237a1).

Bir hatun yüwüندی tağı kalsa anıñ tırnağı içinde yuğrulmuş un kıurmuş bolsa revā bolmas yüwünmekliğı ol hatunniñ (İM 102b7).

Dağı hamur birle balçık yoğurmak halāl degüldür, didi (KFT 387a22).

yā kırı koz yise, yā kırı beyām yise, yā un yoğurulmuş yise kızā vācib olur, keffāret vācib olmaz. (KF 237a1).

3.2.1.4.12. –sA-

İstek ve ihtiyaç ifade eden fiiller türetmektedir (Clauson, 2007, s.195).

Eski Türkçe metinlerinde bu ek “*Berseğim bar ermiş erinç.*” cümlesinde yer alan *birse-* “*vermek istemek*” kelimesindedir (Hacıeminoğlu, 1991, s.37).

Karahanlı Türkçesi ait metinlerde bu ek *alıgsa-* “*almak istemek*”, *körse-* “*görmek istemek*”, *barıgsa-* “*varmak istemek*”, *aşsa-* “*geçmek istemek*”, *ölse-* “*ölmek istemek*”, *keligse-* “*gelmek istemek*” gibi örnekler işlek kullanılmaktadır (Hacıeminoğlu, 1991, s.53; 1996, s.159).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserleri ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşan metinlerde işlek olmayan bu ek “*bir şeyi yapmak isteme*” anlamında fiiller türetmektedir (İH 45b; Güvenç, 2014, s.194-195; Sarıtiken, 2019, s.854).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bu ekin örnekleri tespit edilememiştir.

Ekin işlevi:

-*İstek anlamında fiil türetmiştir:*

hıpsa- “kapsamak, kuşatmak” < *hıp-* / *kap-* “örtmek” –sa- (AB 15/8).

Dolaştılar çovramay, neçik’ suv, kunuzun hıpsadılar meni birga (AB 15/8).

körse- “bir kadınla yatmak için şehveti artmak” < *kör-* “görmek” –se- (Kİ 81).

umsa- “ummak” < *um-* “ummak, ümit etmek” –sa- (AB 107/4).

Zera sen t’eñri t’eñri poşman bölğanların umsasisen, da mana korguz yähşü etuçilik’inni seniñ, k’i arzanisiz men, barça (AB 107/4).

3.2.1.4.13. -(I/U)ş-

Fiilin en az kişi tarafından gerçekleştirildiğini bildiren bu ek bazen de eklendiği fiile oluş anlamı katan işlek bir ektir (Banguoğlu, 1974, s.288-290; Hatipoğlu, 1981, s.144; Ergin, 1998, s.207; Korkmaz, 2007, s.131-132; Ercilasun, 2007, s.48).

Erdal bu ekin “ünlü ve ünsüz harflerden sonra eklenebildiğini, isimden fiil türeten +A- ve +lA-ekleri ile birlikte kullanımının yaygın olduğunu ve isimden eylem yapan +kIr- ekinden sonra yalnızca -(X)ş- ekinin gelebildiğini” belirtmektedir (Erdal, 1991, s.575).

Eski Türkçede bu ek *amraş-* “sevişmek”, *sözleş-* “sözleşmek” *tapış-* “bulmak”, *bıçış-* “kesişmek”, *körüş-* “görüşmek”, *kirleş-* “kirlenmek”, *külüş-* “gülüşmek” gibi işteş fiiller türetmektedir (Gabain, 1988, s.60)

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde bu ek *korkuş-* “birbirinden korkmak”, *titiş-* “didişmek”, *karış-* “karışmak”, *katış-* “katışmak”, *tüş-* “düşmek”, *ayıtış-* “atışmak”, *körüş-* “görüşmek”, *külüş-* “gülüşmek”, *sakış-* “sayışmak”, *düşünmek*, *uruş-* “vuruşmak” gibi örneklerde bulunmaktadır (Hacıeminoğlu, 1996, s.143-144; 1997, s.142-143).

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşan eserlerde ve Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde işlek kullanıma sahip ve işteş fiiller türeten bu ek *TZ*, *Kİ*, *İH*, *KK*’ni gramer bölümlerinde örnekler üzerinden kip çekimleri ile detaylandırılmaktadır (Akalin, 1979, s.94; TZ 59b; Kİ s.141; İH 40b; KK 77b-78a; Güvenç, 2014, s.201; Akbulut, 2017, s.64; Sarıtken, 2019, s.854).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bu ek *oyış-* “uyuşmak”, *ayıtış-* “atışmak”, *keliş-* “anlaşmak”, *körüş-* “görüşmek”, *börüş-* “buruşmak”, *awış-* “eğilmek”, *küliš-* “gülüşmek”, *uruş-* “çarpışmak”, *körüş-* “görüşmek”, *ornaş-* “yerleşmek”, *sanaş-* “sayışmak” gibi örneklerde eylemin birlikte ya da karşılıklı yapıldığını belirtmektedir (Sağlam, 2014, s.2016).

Ekin işlevleri:

-Fiilin bildirdiği işi birden fazla öznenin karşılıklı ya da birlikte yaptığını bildiren fiiller türetmiştir:

aķış- “bir tarafa hep birden koşmak” < *aķ-* “akmak” –iş- (Kİ 17).

alış- “alıp vermek” < *al-* “almak” –iş- (İM 167a7, CC 7a).

Teñi Te ‘ālā kavlı kibi: iy anlar kim ĩmān keltürdüniz, kaçan kim borç alışsanız borç birle munuñ ba ‘zısın bir rek ‘etde oķısa taķı ba ‘zısın (İM 167a7).

barış- “barışmak” < bar- “varmak” –ış-(TB 4v4, TA 36a9).

Aniñ üçün ögüt berir surp Awedaranda, ki barışkay kensiniñ zağodcası bilä, törägä kelmiyin (TB 4v4).

çalış- “savaşmak” < çal- “vurmak” –ış- (İH 14, KZ 52r2, TA 45a9).

Yargu et, Biy, alarga, ki yargulıyırar meni, çalış alar bilä, kimler ki çalışıyırar benim bilä (KZ 52r2).

çekiş- “çekişmek” < çek- “çekmek” –ış- (İM 22b2-3, GT 331/8).

Çekişdi ir birle hatun, taķı ayıttı ol hatunğa korkğıl Teñri’den, ol hatun ayıttı cavāb birip (İM 22b2-3).

hılāf özre çekişti-ler niçe kim bar idi imkān (GT 331/8).

ķariş- “ķarişmak” < ķar- “katmak” –ış-(İM 494a5, GT 243/7, MG 88a9).

taķı ķarişdı anıñ mālı emānet koyğan kişiniñ mālı birle andan soñra anıñ birle helāk boldı miñ aķça lāzım bolur anar anı ötemek anıñ üçün kim harc kılmaķ birle (İM 494a5).

ilinde bir ķadaķ sūkker şerbeti ķar bilen ķarişıp misk (GT 243/7).

salırlar yahşı ķarişğay ammā ‘urūķ kim ķılıçda bolur (MG 88a9).

körüş- “görüşmek” < kör- “görmek” –üş-(İM 493b4, GT 236/1, Kİ 81).

bu müsāfir kişi turur ouçın yigen iwine kildi hatunı anar körüşdi ol hāletde kim hayzdan arında (İM 493b4).

yürüp körüşgey-men körüşmeyin ayttım şı’r (GT 236/1).

oķşaş-, oķşaş-, uvşaş- “benzeşmek” < oķşa- “benzemek” –ş-(CC 32b).

sancış- “vuruşmak” < sanç- “saplamak” –ış- (KFT 255a22-23, MG 37b6).

Daķı kāfir sançışından kaçmaķ sançışur iker kebāyirdendür (KFT 255a22-23). sançış kılur muhtāc turur kim bir niçe vaķt anı (MG 37b6).

savaş- “savaşmak” < sava- “bertaraf etmek” –ş- (DM 21a6, TZ 15a3).

talaş- “kavga etmek, dövüşmek” < tala- “dövmek” –ş- (KK 27/10, TZ 15a3).

taniş- “tanışmak” < tanı- “tanımak” –ş-(TZ 21a13).

tapış-, tapuş-, tabuş- “buluşmak; tartışmak” < tap- “bulmak” –ış- (Kİ 61, MG 54a6, TZ 10b8).

birle tapuşmasdın burun kıçan tapuşsalar kılkın (MG 54a6).

toķuş- “vuruşmak” < toķu- “vurmak” –ş- (MG 64a7, TZ 10b1).

(sanış)ğıl bu benim kıatımda ol tar yirde toķuşmaķdın yahşırak (MG 64a7).

tutuş- “kavga etmek” < tut- “tutmak” –uş- (GT 87/11, Kİ 37, TA 39a2).

ķağan arslan bilen pençe tutuşķan ir degül ‘ākıl (GT 87/11).

uruş- “vuruşmak” < ur- “vurmak” –uş- (KFT 428a5, GT 276/8, TZ 22b13).

Taķı kim kim uruşdı anıñ kıullarından ğanīmet turur (KFT 428a5).

üçünçi kün alar muķkem uruştı (GT 276/).

üleş- “paylaşmak” < üle- “pay etmek” –ş- (KFT 260b8, GT 174/3, KK 74/6, TZ 28a11, TA 39a9).

Rāstı üleşkey her bir kıavmnıñ zekātını ol il içinde meger kim naķl kılgay anı kışiler kıarāyiblerine yā bir kıavmğa kim anlar (KFT 260b8).

avuçı tar miskin-ler-ge altun aķça üleştürdi (GT 174/3).

-Oluş bildiren kıiller türetmiştir:

buruş- “buruşmak” < bur- “bükmek” –uş- (TZ 10a10, CC 38a).

ķamaş- “kamaşmak” < ķama- “yummak” –ş- (GT 354/9, Kİ 75, TZ 31b3).

barça kışı-niñ ekşi yise tişi ķamaşır illā kıazı-lar (GT 354/9).

yapış-, yapuş- “yapışmak” < yap- “kapamak” –ış- (GT 34/10, Kİ 91, TZ 32a7).

yiplerine yapuştı dağı kirip bir yirde tip tik (GT 34/10).

yaraş- “uygun olmak, yaraşmak” < yara- “uygun olmak” –ř- (GT 157/13, TA 42b8).

özdeğ kişi yapunsa iski ‘abā yaraşur (GT 157/13).

-Fiilin bildirdiği işi öznenin tek başına gerçekteştirdiğini ifade eden fiiller türetmiştir:

dolaş- “dolaşmak, sarılmak” < dola- “sarmak” –ř- (KFT 204a19, AB 15/6).

Dağı ol düşenler ol kişiğe dolaşsalar (KFT 204a19).

Dolaştilar çovramay, neçik‘ suv, kunuzun hıpsadılar meni birga (AB 15/6).

yetiş- “yetişmek” < yet- “yetmek” –iş- (AB 55/10, KK 74/10, TZ 6a12).

Sen turup şağawat‘lanırsen usna sionnuğ, zamanı şağawat‘lanmağınığ anın yetişiptir sahat‘ı (AB 55/10).

-Pekiştirme göreviyle fiiller türetmiştir:

bulğaş-, bulaş- “bulaşmak” < bulğa- “karişamak” –iş- (İM 139a2, TZ 32a6, KF 52b5-6, CC 17b, TA 40b5).

tağı revā bolur necāsetni kitermek ot birle yā toprak birle necāset yirlerini tondan kaçan kim bıçağ bulğaşsa (İM 139a2).

Sonğa meyl eylesesün, şola meyl eylesesün hattā ol yir tarafı (KF 52b5-6).

eriş- “erişmek” < er- “ermek” –iş- (İM 178b3, GT 37/6, MG 58b9, İN 11b7, TZ 32a9).

Ve eger rükū‘nu uzatsa kilgen kiři iriřsün tip Teđri‘ge tađarrüb üçün bolmasa bu mekrūh turur, korkunç turur anıđ öze kāfir bolmakdan, kāfir bolmas (İM 178b3).

bu kün tilekim irişti velī ne fāyide kim (GT 37/6).

ağa irişmeyin ol sağa hīle ile kılgy kaçan ağa (MG 58b9).

irişmedi ve dağı munlarığ her birisiniğ (İN 11b7).

kiriş- “girişmek” < kir- “girmek” –iş- (İM 436a3, GT 94/2, Kİ 81, MG 108a4).

Ve eger tirilse anıñ öze iki yıl iki baş haracı kirişür biribirine (İM 436a3).
kim-irse iş-lerine hem kirişmes (GT 94/2).
taķı biri birisine kirişmek taķı aķ sürmek taķı (MG 108a4).

3.2.1.4.14. -(I/U)t-

Ünlü ya da -r- ünsüzü ile biten fiillere eklenerek oldurma ve yaptırma ifade eden -(I / U)t- eki geçişli fiilleri ettirgen, geçişsiz fiilleri geçişli yapan işlek bir ektir (Banguoğlu, 1974, s.291; Hacıeminoğlu, 1996, s.144; Ergin, 1998, s.211; Korkmaz, 2007, s.134; Clauson, 2007, s.195).

Bu ek için Eski Türkçe döneminden okıt- “okutmak”, agıt- “yükselmek”, olurt- “tayin etmek”, “körkit- “göstermek”, sävit- “sevilmek”, basıt- “ezilmek”, ayıt- “sormak”, bitit- “yazdırmak”, yügürt- “akıtmak” örneklerini verebiliriz (Gabain, 1988, s.60; Hacıeminoğlu, 1991, s.38; Tekin, 2003, s.95-96).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi eserlerinde işlek kullnıma sahip bu ek belgürt- “belirtmek”, bolut- “ıcat etmek”, bedüt- büyütmek”, ilit- “götürmek”, tamut- “damıtmak”, argurt- “yazdırmak”, sürt- “sürtmek”, kölit- “göndermek”, könült- “doğrultmak”, saçıt- “saçtırmak”, beklet- “kilitlemek” örneklerindeki gibi geçişli ve ettirgen fiiller oluşturmaktadır (Hacıeminoğlu, 1991, s.56-57; 1996, s.144-145).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserleri ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşan metinlerde asıl işlevi geçişli fiillerden ettirgen fiiller, geçişsiz fiillerden de geçişli fiiller türetmektir (Güvenç, 2014, s.211; Sarıtiken, 2019, s.854; Güner, 2020, s.187). Ayrıca TZ, Kİ ve İH'nin gramer bölümlerinde bu ekin ettirgen fiil oluşturma durumu örnekler ile detaylandırılmaktadır (TZ 54b; Kİ s.140; İH 37a).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde işlek kullanıma sahip bu ek ile kıçıt- “kaşımak”, azayt- “azaltamak”, kötert- “kaldırmak”, bayıt- “zenginleştirmek”, kırkııt- “korkutmak”, toktat- “durdurmak”, cılat- “ağlatmak”, ürkit- “ürkütme”, avrut- “ağrıtmak” örnekleri türetilmektedir (Sağlam, 2014, s.217).

Ekin işlevi:

-Ettirgen fiiller türetmiştir:

ağıt- “ağrıtmak” < ağrı- “ağrımak” –t- (GT 340/13, Kİ 16, MG 8a1).

anıñ köñlün ađrıttıñ şı' r (GT 340/13).

alın kaşı kögsine urup ağrıtmassun taķı fāris (MG 8a1).

arıt-, arut- “temizletmek” < arı- “temiz olmak” –t- (AB 108/10, Kİ 10).

T’ eñri, arıt meni, yāzıhlını, yāzıhtan da tırgız (AB 108/10).

bayıt-, bayut-, bayıd- “zenginleştirmek” < bayı- “zengin olmak” –t- (GT 162/8, Kİ 37).

bérkit-, békı- “sağlamlaştırmak” < bérki- “sağlam olmak” –t- (MG 75a2).

tüşmesün tıǵıl taǵı birkitgil andın soñra (MG 75a2).

boşat- “boşaltmak” < boş- “serbest bırakmak” –t- (TZ 24a4, KK 78/8, MG 24a5).

(itebir)gil sol ilıñ-ni biraz boşatıp tā süñü yahşısı (MG 24a5).

êşit- “işitmek” < êş- “duymak” –it- (AB 22/5, GT 26/1, KK 73/15, Kİ 14).

Biy işit algışına benim, hulağ hoy holthama benim k’ onuluk’ uñ bila zorluklar seniğ (AB 22/5).

vezır bu sözni işitip tav’ a kerhe sultān- (GT 26/1).

inçit-, incid- “incitmek” < inçi- “incimek” –t- (İM 297a1, GT 72/6, TZ 10b9, DM 4b14, KZ 88r1).

Taǵı inçitmegey dervişlerni azuqsız çıqtuǵı üçün taǵı kölüksiz çıqtuǵı üçün belkim anlarğa hayr kılğay ni kim āsān bolsa (İM 297a1).

kim hatā kıldım seni yazuqsız inçittimayttı (GT 72/6).

Avazına duşmannıñ da inçitkänindän yazıhlınıñ yañıldılar maña, egirlikläri bilä yüräklänip öç saǵlarlaredi maña (KZ 88r1).

işlet- “işletmek” < işle- “iş yapmak” –t- (GT 134/13, TA 37a13).

yehūdī-ler bile balçık işin işletür idi-ler haleb (GT 134/13).

oqıt-, oqut- “okutmak” < oqı- “okumak” –t- (GT 71/7, 69/10, TZ 54b8, DM 17a5).

kişi-ni istep qatında varaqa tapup oquttı yazıp (GT 71/7).

tèpret-, tèperet-, tebret- “kımıldatmak” < tèp(i)re- “hareket etmek” –t-(GT 329/11, KK 77/10, TZ 13b13, TA 41b6).

döstlük silsilesin tepretür dağı ol dost-luk (GT 329/11).

uzat- “uzatmak” < uza- “uzamak” –t- (AB 140/5, TZ 35b6, Kİ 13).

bolupmen dinsizlik‘ cansızlıh etma etipmen, ol hadar canıma hıyipmen, k‘i bir boğunumnu sağ da yāzıhsız t‘eņriga (AB 140/5).

yürit-, yürüt- “yürütmek” < yürü- “yürürmek” –t- (GT 93/12, KK 69/9, İN 19a5, TA 45b3).

yüritür bu birini aç ve ‘uryān (GT 93/12).

ve dahı oķnı yürüdüür bu tutmağa türkī (İN 19a5).

-Pekiştirilmiş filler türetmiştir:

ay(ı)t-, eyit- “söylemek” < ay- söylemek” –it-(AB 42/5, GT 44/12, MG 3b4, DM 19b12, TA 41b10).

Ayttim, k‘i aytk‘aymen, mendan yāzıhımnı menim, da sen boşatk‘aysen barça hırsızlıhın yāzıhımnı menim. (AB 42/5).

ķulak tutsaņ cevāb aytayım ayıttım aytkıl ayttı (GT 44/12).

boldı bu melik-niņ medħinde şā‘ir muntig aytur (MG 3b4).

ķayıt-, ķayt-, ħayt- “dönmek” < ķay- “geri dönmek” –t- (GT 104/7, Kİ 77, MG 88b4, TZ 17a10, TA 36b4, AB 41/12).

yañıldıı ķa‘be-niņ yolın yana ķayt (GT 104/7).

kismes ķaytar ammā ba‘zısı kim ‘ırķ kibi ķörünür takı ol (MG 88b4).

Ağırlandı ħolun seniņ usduma menim, ħayttım zabunluħk‘a, zera oħlandılar menda teġanak‘lar (AB 41/12).

3.2.1.4.15. -y-

Eski Türkçede *-d-* şeklindeki ek zamanla sızıcılaşarak önce *-d-* sonrada akıcılaşarak *-y-* olan bu ek canlı olmayan ve muhtemelen pekiştirme işlevine sahip yapım ekidir (Gabain, 1988, s.58).

Eski Türkçe döneminde bu ek *tod-* “doymak”, *yod-* “yok olmak”, *kod-* “koymak”, *id-* “göndermek”, *küt-* “beklemek” gibi örneklerde yer amaktadır (Gabain, 1988, s.58; Tekin, 2003, s.93-94; Timurtaş, 2010, s.351).

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemi metinlerinde *bud-* “donmak”, *köy-* “yanmak”, *ked-* “giymek”, *yod-* “yok etmek”, *köd-* “görmek”, *yad-* “yaymak”, *küd-* “gözlemek”, *yüd-* “yüklemek” gibi örnekler üzerine eklenerek kökteki anlamı pekiştirmiştir (Hacıeminoğlu, 1991, s.46-47, s.83).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşan metinlerde pekiştirme işlevinin haricinde zamanla bu görevinden uzaklaşarak kökteki anlam aşınmasını gidermek içinde kullanılmaktadır (Güvenç, 2014, s.222; Akbulut, 2017, s.65; Saritiken, 2019, s.854; Güner, 2019, s.854; 2020, s.189).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kırgız, Nogay ve Karakalpak Türkçelerinde yer alan bu ek *tüksüy-* “kahrolmak” *mayray-* “sakin olmak”, *tüksiy-* “kahırlanmak” gibi sınırlı sayıda örnek oluşturmaktadır (Sağlam, 2014, s.203).

Ekin işlevi:

-Eklendiği fülle kaynaşarak yeni fiiller türetmiştir:

hoy-, *qoy-* “koymak” < *ko-* “bırakmak” –y- (GT 103/5, KK 77/12, TZ 41b11, TA 37a3, AB 104/3).

Yöhesa hoydun poşmanlıh men yazıhlı uçun, k'i yazıhlılandım t'eniznin humundan artıh da koplandı torasızlık'im benim, barça (AB 104/3).

say- “saymak” < *sa-* “düşünmek, saymak” –y- (KK 64/18, TZ 25b13).

tıy- “engellemek” < *tı-* “alıkoymak” –y- (GT 128/7, TZ 26a11).

şî'r okudı kim hevāda uçkan kuş-larnı tıydı (GT 128/7).

toy- “doymak” < *to-* “dolu olmak” –y- (GT 232/11, KK 74/8, Kİ 65, TZ 21b7).

kilür hayfım nazar kılsa yüzüne her ki toyğunça (GT 232/11).

3.2.1.4.16. -(I/U)z-

Eski Türkçe döneminden itibaren görülen bu ek ettirgen çatı yapan işlek olmayan bir ektir (Akalin, 1988, s.61; Tekin, 2003, s.96-97). Gabain ve Tekin –(I/U)z-

eki ile *tutuz-* “tutturmak”, *utuz-* “yenilmek”, *tütüz-* “tüttürmek”, *uduz-* “önderlik etmek” örneklerini vermektedir (Akalın, 1988, s.61; Tekin, 2003, s.96-97).

Hacıeminoğlu Karahanlı Türkçesi döneminden *bulduz-* “buldurmak”, *emüz-* “emzirmek”, *körküz-* “göstermek”, *küzdez-* “bekletmek”, *tamuz-* “damlatmak”, *tapuz-* “buldurmak” örneklerini vererek bazı örneklerin kökleri ile *-(I/U)z-* ekini ayırmanın mümkün olmadığını belirtmektedir (Hacıeminoğlu, 1996, s.147).

Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşan metinlerde ettirgenlik işleviyle kullanılmaktadır (Güvenç, 2014, s.224; Güner, 2020, s.189). *TZ’de emzir-* “emzirmek” örneğinde tespit edilmiştir (TZ 32b5). *Kİ, İH ve KK’nin* ettirgenlik eki başlığı altında bu ekin kural dışı ekler arasında yer aldığı bilgisi geçmektedir (Kİ y.140; İH 37a; KK77a).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde örneği az olan bu ek ettirgenlik eki olarak tek heceli fiiller eklenmektedir (Ercilasun, 2007, s.764, s.844, s.903, s.975).

Ekin işlevi:

-Ettirgen fiiller türetmiştir:

ağız-, ağız- “akıtmak” < aq- “akmak” –ız- (İM 473b6).

Takı işlegen kişiye bolmas kızğınını yalı suf ağızmaq üçün takı kızğınını yalı. (İM 473b6).

ém(i)z-, ém(ü)z- “emzirmek” < ém- “emmek” –(i)z (KK 69/15, Kİ 63, TZ 32b5, TA 38b2).

étiz- “ulaştırmak” < élt- “göndermek” –iz- (CC II 56a15).

er-mèn mèn saña asov étizer-mèn (CC II 56a15).

tam(u)z, tam(ı)z(u)r- “damlatmak” < tam- “damlamak” –(u)z- (KK 69/15, Kİ sy140).

İSİMDEN İSİM YAPIM EKİ

EK	ESKİ TÜRKÇE	KARAHANLI-HAREZM TÜRKÇESİ	KUZEY KIPÇAK TÜRKÇESİ	MEMLÛK KIPÇAK TÜRKÇESİ	ERMENİ HARFLİ KIPÇAK TÜRKÇESİ	KIPÇAK GRUBU TÜRK LEHÇELERİ
+A+	+	+	+	+	-	+
+ç+	+	+	+	+	+	+
+ş+						
+Aç+						
+AGU	+	+	+Ov+	+	+Ov+	+
+AvU+						
+Av+						
+Ov+						
+AK+	+	+	+ah+	+	+ah+	+
+Ah+						
+An+	+	+	+	+	+	+
+Ay+	-	+	+	+	-	+
+cA+	+	+	+	+	+	+şA+
+çA+						
+şA+						
+CAK	+	+	+	+	-	+
+şAK						
+CI+	+	+	+	+	+	+
+şI+						
+çIK++	+	+	+	+	-	+
çUK+						
çUKAz	-	+	+	+	-	-

çUKAs						
+çII+	+	+	+	+	-	+
+çUI+						
+dA+	-	+	+	+	-	+
+dAm+	+	+	+	+	-	+
+dAş+	+	+	+	+	+	+
+dIz+	-	-	+	+	+	+
+dUz+						
+dUk	+	+	+	+	-	+
+dIrI+	+	+	+	+	-	+
dUrUK						
+tIrIK+						
+GA+	+	+	+ <i>ha</i> +	+	+ <i>ha</i> +	+
+KA+						
+ <i>ha</i> +						
+GI+	+	+	+	+	+	+
+GU+						
+KI+						
+GII+	+	+	+	+	-	+
+GUI+						
+KUI+						
+GInA	+	+	+	+	-	+
+KInA						
+(U)K	+	+	+U _h +	+	+	+
+(U) _h						
+(I)I+	+	+	+	+	-	+

+IA+	+	+	+	+	-	+
+IIG+	+	+	+	+	+	+
+IUG+						
+II+						
+IU+						
+IIK+	+	+	+II _h +	+II _h +	+II _h +	+
+IUK+			+IU _h +	+IU _h +	+IU _h +	
+II _h +						
+IU _h						
+(I)n+	+	+	+	+	+	+
+(U)n+						
+(I)nç+	+	+	+	+	+	+
+(U)nç						
+(I)nCI						
+UnCU						
+(I)nçI						
+UnçU						
+rAK+	+	+	+rA _h +	+rA _h +	+	+
+rA _h +						
+sAK+	+	+	+	+	-	+
+sI+	+	+	+	+	+	+
+sU+						
+sIK+	+	+	+	+	-	+
+sUK+						
+sUş+	+	+	+	+	-	+
+sIz+	+	+	+	+	+	+
+sUz+						

+şIn+	-	-	-	+	-	-
+t+	+	+	+	+	+	+
+tU+	+	+	-	+	-	-
+tUk+	-	-	+	+	-	-

Çizelge 3.1 : İsimden İsim Yapım Ekleri

İSİMDEN FİİL YAPIM EKİ

EK	ESKİ TÜRKÇE	KARAHANLI-HAREZM TÜRKÇESİ	KUZEY KIPÇAK TÜRKÇESİ	MEMLÛK KIPÇAK TÜRKÇESİ	ERMENİ HARFLİ KIPÇAK TÜRKÇESİ	KIPÇAK GRUBU TÜRK LEHÇELERİ
-A+	+	+	+	+	+	+
-Aç+	+	+	+	-Aş+	-	-
AçAK	-	-	-	+	+	+
AGAn	-	-	-	+	+	+
-AK+	+	+	+	-Ağ+	+	+
-Ağ+						
-Am+	+	+	+	+	-	+
-An+	-	-	+	+	-	+
AnAk+	-	-	+	+	+	+
-AsI+	-	-	-	+	-	-
-ç+	+	+	+	+	+	+
-çAK+	+	+	+	+	+	+
-çUK+	+	+	-	+	-	+
-DI+	+	+	+	+	-	+
-DU+						
-(I)G+	+	+	-(I)v+	+	-(I)v+	-(I)v+
-(U)G+			-(U)v+		-(U)v+	-(U)v+
-(I)K+			-(O)v+		-(O)v+	-(O)v+
-(U)K+						
(I/U/O)						

-GA+	+	+	- <i>ħa</i> +	+	+	+
-KA+						
- <i>ħa</i> +						
-GA _ç +	+	+	+	+	+	+
-KA _ç +						
-GAK+	+	+	-	+	-	+
-KAK+						
-GAn+	+	+	+	+	+	+
-KAN+						
-An+						
-GI+	+	+	+	- <i>vU</i> +	+	+
-GU+				- <i>v</i> +		
-KI+						
-KU+						
- <i>vU</i> +						
- <i>v</i> +						
-GI _ç +	+	+	+	+	- <i>vU</i> _ç +	- <i>GI</i> _ç +
-GU _ç +						- <i>GI</i> _s +
-KI _ç +						
-KU _ç +						
- <i>vU</i> _ç +						
-GIn+	+	+	+	+	- <i>ħUn</i> +	+
-GUn+						
-KIn+						
-KUn-						
- <i>ħIn</i> +						
- <i>ħUn</i> +						
- <i>vUn</i> +						

-I+	+	+	+	+	+	+
-U+						
-ICI+	<i>-GUçI+</i>	<i>-GUçI+</i>	+	+	+	<i>-IvşI+</i>
-UCU+						<i>-IwşI+</i>
-GUçI+						
-(I)K+	+	+	+	+	<i>-Ih+</i>	+
-(U)K+					<i>-Uh+</i>	
-(I)h+						
-(U)h+						
-(I)l+	+	+	+	+	+	+
-(U)l+						
-(I)m+	+	+	+	+	+	+
-(U)m+						
-mA+	+	+	+	+	+	+
-mAç+	+	+	-	+	-	+
-mAK+	+	+	+	+	+	<i>-mah+</i>
-mAh+						
-mAn+	+	+	+	+	-	+
-mIr+	+	+	+	+	+	+
-mUr+						
-(I)n+	+	+	+	+	+	+
-(U)n+						
-(I)r+	+	+	+	+	+	+
-(U)r+						
-sA+	<i>-sIk+</i>	+	-	+	+	-
-sU+	<i>-sUk+</i>					

-(I)ş+	+	+	+	+	+	+
-(U)ş+						
-(I)t+	+	+	+	+	+	+
-(U)t+						
-(I)z+	+	+	+	+	+	+
-(U)z+						

Çizelge 3.2 : Fiilden İsim Yapım Ekleri

İSİMDEN FİİL YAPIM EKİ

EK	ESKİ TÜRKÇE	KARAHANLI-HAREZM TÜRKÇESİ	KUZEY KIPÇAK TÜRKÇESİ	MEMLÛK KIPÇAK TÜRKÇESİ	ERMENİ HARFLİ KIPÇAK TÜRKÇESİ	KIPÇAK GRUBU TÜRK LEHÇELERİ
+A-	+	+	+	+	+	+
+(A)l-	+	+	-	+	-	+
+(A)r-	+	+	+	+	+	+
+Ay-	<i>+At-</i>	+	+	+	+	+
+DA-	+	+	+	+	+	+
+GA-	+	+	+	+	+	+
+Glr- +GUr- +Klr- +KUr- +ḡlr- +ḡUr-	+	+	+	+	<i>+ḡlr-</i> <i>+ḡUr-</i>	+
+I-/ +U-	+	+	+	+	+	+
+(I)K- +(U)ḡ-	+	+	<i>+Iḡ-</i> <i>+Uḡ-</i>	+	<i>+Iḡ-</i> <i>+Uḡ-</i>	+
+lA-	+	+	+	+	+	+
+rA-	+	+	+	+	+	+
+(I)rgA	+	+	+	+	-	+
+sA-	-	+	+	+	+	+
+sIn- +sUn-	+	+	+	+	+	+

+sIrA-	+	+	+	+	-	+
--------	---	---	---	---	---	---

Çizelge 3.3 : İsimden Fiil Yapım Ekleri

FİLDEN FİİL YAPIM EKİ

EK	ESKİ TÜRKÇE	KARAHANLI -HAREZM TÜRKÇESİ	KUZEY KIPÇAK TÜRKÇESİ	MEMLÛK KIPÇAK TÜRKÇESİ	ERMENİ HARFLİ KIPÇAK TÜRKÇESİ	KIPÇAK GRUBU TÜRK LEHÇELERİ
-A-	+	+	+	+	+	+
-AlA-	-	-	+	+	+	+
-Ar-	+	+	+	+	+	+
-Dİr- -DUr-	+	+	+	+	+	+
-Gİr- -GUr- -Kİr- -KUr- -vUr-	+	+	+	<i>-vUr-</i>	+	+
-Gİz- -GUz- -Kİz- -KUz-	+	+	+	+	+	+
-I-/U-	-	+	+	+	+	+
-(I)K- -(UK- -(I)ḡ- -(U)ḡ-	+	+	+	+	<i>-Iḡ- -Uḡ-</i>	+
-(I)l- -(U)l-	+	+	+	+	+	+
-(I)n- -(U)n-	+	+	+	+	+	+

-(I)r-	+	+	+	+	+	+
-(U)r-						
-sA-	+	+	+	+	+	-
-(I)ş-	+	+	+	+	+	+
-(U)ş-						
-(I)t-	+	+	+	+	+	+
-(U)t-						
-y-	-d-	+	+	+	+	+
-(I)z-	+	+	+	+	-	+
-(U)z-						

Çizelge 3. 4 : Fiilden Fiil Yapım Ekleri

SONUÇ

Hazırlanan bu çalışmada Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde tanıklı tespiti yapılan eklerin Türk dilinin tarihî dönemlerinden Orhun Türkçesi, Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemleri ile bugünkü Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki varsa işlev ve işlek kullanımlarındaki değişimlerin izleri sürülmektedir. Elde edilen veriler doğrultusunda Türk dilinin aslında başlangıçtan itibaren yapım ekleri ile kendisini geliştirerek zengin bir yapıya sahip olduğu çıkarımını yapabiliriz.

1. Çalışma kapsamında 39 isimden isim, 37 fiilden isim, 15 isimden fiil, 16 fiilden fiil yapım eki olmak üzere toplamda 107 tane yapım eki tespit edilmiştir.

2. Tarihî Kıpçak Türkçesinde yer alan yapım eklerinden bazıları işlek kullanıma sahip olmayarak sınırlı sayıda örnekler üzerinde yer almaktadır. Bu şekilde tespit edilen 37 ekin 13 tanesi isimden isim yapım eki, 14 tanesi fiilden isim yapım eki, 6 tanesi isimden fiil yapım eki, 4 tanesi fiilden fiil yapım ekidir. Bu ekler şunlardır:

İsimden isim yapım eklerinden $+dA+$, $+dAm+$, $+dUz+$, $+dUK+$, $+dUrUK+$, $+(I)l+$, $+sAK+$, $+sI+/-sU+$, $+sIK+/-sUK+$, $+sUl+$, $+t+$, $+tU+$, $+tUk+$ ekleri;

Fiilden isim yapım eklerinden $-Aç+$, $-Am+$, $-An+$, $-AnAk+$, $-AsI+$, $-çAK+$, $-çUK+$, $-GAç+/-KAç+$, $-GAK+/-KAK+$, $-mAç+$, $-mAn+$, $-mIr+/-mUr+$, $-(I/U)r+$, $-sA+/-sU+$ ekleri;

İsimden fiil yapım eklerinden $+(A)l$, $+(A)r-$, $+Ay-$, $+GA-$, $+IrGA-$, $+sIrA-$ ekleri;

Fiilden fiil yapım eklerinden $-A-$, $-I/U-$, $-sA-$, $-(I/U)z-$ ekleri işlek olmayan ekleridir.

3. Tarihî Kıpçak Türkçesinde bulunan bazı ekler Eski Türkçe döneminde işlek kullanılmamasından dolayı sınırlı sayıda örnek oluşturmaktadır. Bu şekilde tespit edilen toplamda 16 ekin 4 tanesi isimden isim yapım eki, 8 tanesi fiilden isim yapım eki, 3 tanesi isimden fiil yapım eki, 1 tanesi fiilden fiil yapım ekidir. Bu ekler şunlardır:

İsimden isim yapım eklerinden $+Ay+$, $+dAm+$, $+dUK+$, $+(I)l+$ ekleri;

Fiilden isim yapım eklerinden $-AGAn+$, $-AsI+$, $-çAK+$, $-GAç+$, $-mA+$, $-mAç+$, $-mAn+$, $-mIr+$ ekleri;

İsimden fiil yapım eklerinden $+(A)l-$, $+Glr-/ +GUr-/ +Klr-/ +KUr-$, $+hIr-/ +hUr-$, $+(I)rGA-$ ekleri;

Fiilden fiil yapım eklerinden $-sA-$ eki işlek olarak kullanılmamaktadır.

4. Tarihi Kıpçak Türkçesinde bulunan toplamda 28 ek Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi ile oluşan metinlerde sınırlı sayıda örnekte tespit edilmiştir. Bu eklerin 9 tanesi isimden isim, 11 tanesi fiilden isim, 6 tanesi isimden fiil, 2 tanesi fiilden fiil yapım ekidir. Bu ekler şunlardır:

İsimden isim yapım eklerinden $+AGU+/ +AvU+/ +Av+/ +Ov+$, $+dAm+$, $+dlz+/ +dUz+$, $+dUK+$, $+dlrIK+/ +dUrUK+/ +tlrIK+$, $+(U)K+$, $+(I)l+$, $+t+$, $+U+$ ekleri,

Fiilden isim yapım eklerinden $-A+$, $-Am+$, $-An+$, $-AsI+$, $-GAç+$, $-(I/U)l+$, $-mA+$, $-mAç+$, $-mAn+$, $-mIr/mUr+$, $-(I/U)r+$ ekleri,

İsimden fiil yapım eklerinden $+(A)l-$, $+GA-$, $+Glr-/ +GUr-/ +Klr-/ +KUr-/ +hIr-/ +hUr-$, $+(I)rGA-$, $+sA-$, $+sIrA-$ ekleri

Fiilden fiil yapım eklerinden $-I-/ -U-$, $-sA-$ eki işlek olarak kullanılmamaktadır.

5. Tarihi Kıpçak Türkçesindeki 16 tane ekin bugünkü Kıpçak grubu Türk lehçelerinde sınırlı sayıda kullanımı ile işlek olmadığı tespit edilmiştir. Bunlardan 6 tanesi isimden isim, 11 tanesi fiilden isim, 4 tanesi isimden fiil, 5 tanesi fiilden fiil yapım ekidir. Bu ekler şunlardır:

İsimden isim yapım eklerinden $+dA+$, $+dAm+$, $+dlz+/ +dUz+$, $+(U)K+$, $+sIK+/ +sUK$, $+t+$ ekleri;

Fiilden isim yapım eklerinden $-A+$, $-AçAk+$, $-Am+$, $-An+$, $-GAç+$, $-(I/U)l+$, $-mAç+$, $-mAn+$, $-mIr+$, $-(I/U)r+$, $-(I/U)z+$ ekleri;

İsimden fiil yapım eklerinden $+(A)l-$, $+(I)rGA-$, $+sA-$, $+sIrA-$ ekleri;

Fiilden fiil yapım eklerinden $-A-$, $-AlA-$, $-Glr-/ -GUr-/ -Klr-/ -KUr-/ -vUr-$, $-I-/ -U-$, $-y-$ ekleri işlek olarak kullanılmamaktadır.

6. Tarihi Kıpçak Türkçesi ile karşılaştırmış olduğumuz Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi dönemleri ve bugünkü Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bazı eklerin örneklerine ulaşamamış bulunmaktayız. Bu eklerin incelemiş olduğumuz dönemlerde kesinlikle bulunmadığını iddia etmemekle birlikte dilin tarihi süreci

içerisinde yaşanan görev ya da ses değişiminden kaynaklanabileceğini düşünmekteyiz. Tahrihi Kıpçak Türkçesinde ele alınan ve diğer dönemlerde tespit edemediğimiz ekler şunlardır:

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde bulunan isimden isim yapım eklerinden +ç+ / +ş+ / Aç+, +dA+, +dIz+ / +dUz+, +şIn+, +tUk+ eklerinin örneği Eski Türkçe dönemi eserlerinde; +dA+, +şIn+, +tUK+ eklerinin örneği Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde; +çUKAz+ / +çUKAs+, +şIn+, +tU+, +tUK+ eklerinin örneği bugünkü Kıpçak grubu Türk lehçelerinde tespit edilememiştir.

Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerindeki fiilden isim yapım eklerinden –AçAK+, –An+, –AnAk+, –sA+ / –sU+ eklerinin örneği Eski Türkçe dönemi eserlerinde; –AçAK+, –AGAn+, –AnAK+ eklerinin örneği Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde; +Aç-, –AsI+, –sA+ / –sU+ eklerinin örneği bugünkü Kıpçak grubu Türk lehçelerinde tespit edilememiştir.

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerindeki fiilden fiil yapım eklerinden –AIA-, –I- / –U-, –y- eklerinin örneği Eski Türkçe dönemi eserlerinde; –AIA-, –y- eklerinin örneği Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde; –sA- ekinin örneği bugünkü Kıpçak grubu Türk lehçelerinde tespit edilememiştir.

7. Eski Türkçe döneminde eklendiği kelimeye çokluk anlamı katan +An+ eki Tarihî Kıpçak Türkçesinde *er+en* “erkek, yiğit”, *çim+en* “çimen”, *ürkek+en* “ürkek” örneklerindeki ve Kuzey Kıpçak grubu Türk lehçelerinde *beleñ* “sırt”, *caşañ* “yeşil”, *tuzan* “toz” örneklerindeki gibi isimden isim yapım eki görevini üstlenmiştir.

8. Eski Türkçe döneminde eklendiği kelimeye çokluk anlamı katan ++ eki Tarihî Kıpçak Türkçesinde ve Kuzey Kıpçak grubu Türk lehçelerinde isimden isim yapım eki görevini üstlenerek kana “kuşun kanadındaki büyük tüy” +t: *kanat*, *jasıt* “yaşıt” gibi örnekler oluşturmuştur.

9. Eski Türkçe döneminde eklendiği kelimeye bulunma ve ayrılma anlamı katan +dA+ eki dilin tarihi sürecinde kalıplaşarak Tarihî Kıpçak Türkçesinde ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinde isimden isim yapım eki görevi ile tañ+da “ertesı gün”, soñ+da “sonra”, ök+te “inatç”, eg+de “yaşı büyük yetişkin” gibi örnekler oluşturmuştur.

10. Eski Türkçe döneminde zarf-fiil eki –A+ Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinde *ért-* “geçmek” +*e*: *ertesi gün, kayt- “dönmek” +a*: *geri, aş-* “aşmak” +*a*: *bölüm, kıs-* “kısmak” +*a*: *korse* gibi örneklerde fiilden isim yapım eki görevini üstlenmiştir.

11. Eski Türkçede sıfat fiil yapan –AsI+ eki Tarihî Kıpçak Türkçesinde *kéy-esi “giyisi”* örneği üzerinde fiilden isim yapım eki görevindedir.

12. Eski Türkçede isim-fiil eki –mAK+/-mAḥ Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinde *oy-* “oyma eylemi” +*mak*: *dikiş yüzüğü, kay-* “kayma eylemi” +*mak*: *kaymak, bat-* “batma eylemi” +*pak*: *çamur* örneklerindeki gibi fiilden isim yapım eki görevini üstlenmiştir.

13. Eski Türkçede geçmiş zaman eki –DI/-DU eki kalıplaşarak Tarihî Kıpçak Türkçesi metinleri ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinde *ḳırp-* “ḳırmak” +*tu*: *makas, bus-* “pusmak, gizlemek” +*tu*: *pusu, as-* “asmak” +*tu*: *asılı* gibi örneklerde fiilden isim yapım eki görevini üstlenmiştir.

14. Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde tespit ettiğimiz yapım ekleri hem Tarihî Kıpçak Türkçesinin kendi kolları içerisinde hem de bu eklerin izini sürmüş olduğumuz Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi dönemleri ve bugünkü Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bazı sessel değişimler görülmektedir. Eklerde $\ç > \ş$, $k > h$, $g > v$, $s > z$, $d > y$, $d > t$ seslerinde oluşan değişimler yoğunlukla Tarihî Kıpçak Türkçesinin kendi kolları içerisinde ve bugünkü Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bulunmaktadır. Bu değişimlerin çoğunlukla –*g, -k* seslerinden –*ḥ, -v* seslerine yönelik olduğu ekler şunlardır:

İsimden isim yapım ekleri: +AGU+ > +AvU+ / +Av+ / +Ov+; +Ak+ > +Aḥ+; +cA+ > +ṣA+; +çAK+ > +ṣAK+; +CI+ > +ṣI+; +GA+ / +KA+ > ḥa+; +(U)K+ > +uh+; +IK+ / +IUK+ > +Iḥ+ / +IUḥ+; +rAK+ > +rAḥ+,

Fiilden isim yapım ekleri: –AK+ > –Aḥ+; –(I/U)G+ / –(I/U)K+ > –(I/U/O)v+; –GA+ / –KA+ > –ḥA+; –GI+ / –GU+ / –KI+ / –KU+ > –vU+ / –v+; –GIç+ / –GUç+ / –KIç+ / –KUç+ > –vUç+; –GIn+ / –GUn+ / –KIn+ / –KUn+ > –ḥIn+ / –ḥUn+ / –vUn+; –(I/U)Ḳ+ > –(I/U)ḥ+; –mAK+ > –mAḥ+,

İsimden fiil yapım ekleri: +GIr- / +GUr- / +KIr- / +KUr- > +ḥIr- / +ḥUr-; +(I/U)K- > +(I/U)ḥ,

Fiilden fiil yapım ekleri: –GIr- / –GUr- / –KIr- / –KUr- > –vUr-; –(I/U)K- > –(I/U)ḥ-.

15. İncelenen isim yapım ekleri eklendiği sözcüğe pekiştirme, sevgi, küçültme, alışkanlık anlamları katmakta ve isim, sıfat, zarf, edat görevinde sözcükler türetmektedir. Oluşan bu sözcükler zaman, yer, organ, alet, bitki, hastalık, meslek, hayvan, meslek, akrabalık, dil isimleridir. Fiil yapım ekleri ise eklendiği sözcüğe yapma, olma anlamı katmakta ve benzerlik, istek, duygu, yoksunluk, süreklilik anlamlarına sahip fiil türetmektedir. Ayrıca bazı yapım ekleri geçişli, geçişsiz, oldurgan, ettirgen, işteş çatılı fiiller türetmektedir.

16. Dört gurpta incelediğimiz yapım eklerinin tamamının Kuzey Kıpçak Türkçesi ve Memlûk Kıpçak Türkçesi eserlerinde çok sayıda örneği tespit edilmektedir. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşturulan metinlerde ise isimden isim yapım eklerinin örneği daha az tespit edilmekle birlikte fiilden isim, isimden fiil ve fiilden fiil yapım eklerinin örnekleri daha fazladır. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile oluşturulan metinlerde izi sürülen 39 adet isimden isim yapım ekinin 18 tanesinin, 37 adet fiilden isim yapım ekinden 28 tanesinin, 15 adet isimden fiil yapım ekinden 12 tanesinin, 16 adet fiilden fiil yapım ekinden 15 tanesinin örneği tespit edilebilmiştir. Örnekleri tespit edilen ekler şunlardır:

İsimden isim yapım ekleri: +ç+ / +ş+ / Aç+, +AK+ / +ah+, +An+, +cA+ / +çA+ / +şA+, +CI+ / +şI+, +dAş+, +dUz+ / +dlz+, +GA+ / +KA+ / +ha+, +GI+ / +GU+ / +KI+, +(U)K+ / +uh+, +lIG+ / +lUG+ / +II+ / +IU+, +IIK+ / +lUK+ / +IIh+ / +IUh+, +(I)n+ / +(U)n+, +(I)nç+ / +(U)nç+ / +(I)nCI+ / +(U)nCU+ / +(I)nçI+ / +(U)nçU+, +rAK+ / +rAh+, +sI+ / +sU+, +sIz+ / +sUz+, +t+.

Fiilden isim yapım ekleri: -A+, -AçAK+, -AGAn+, -AK+ / -Ah+, -AnAk+, -ç+, -çAK+, -(I/U)G+ / -(I/U)O)v+, -GA+ / -KA+ / -ha+, -GAç+ / -KAç+, -GAN+ / -KAN+ / -An+, -GI+ / -GU+ / -KI+ / -KU+ / -vU+ / -v+, -GIç+ / -GUç+ / -KIç+ / -KUç+ / -vUç+, -GIn+ / -GUn+ / -KIn+ / -KUn+ / -hIn+ / -hUn+ / -vUn+, -I+ / -U+, -ICI+ / -UCI+ / -GIçI+, -(I/U)K+ / -(I/U)h+, -(I/U)l+, -(I/U)m+, -mA+, -mAK+ / -mAh+, -mIr+ / -mUr+, -(I/U)n+, -(I/U)r+, -sA+ / -sU+, -(I/U)ş+, -(I/U)t+, -(I/U)z+.

İsimden Fiil Yapım Ekleri: +A-, +(A)r-, +Ay-, +DA-, +GA-, +GIr- / +GUr- / +KIr- / +KUr- / +hIr- / +hUr-, +I- / +U-, +(I/U)K- / +(I/U)h-, +IA-, +rA-, +sA-, +sIn- / +sUn-.

Fiilden Fiil Yapım Ekleri: -A-, -AlA-, -Ar-, -Dir-/DUr-, -Glr-/GUr-/Klr-/KUr-/vUr-, -Glr-/GUz-/Klr-/KUz-, -I-/U-, -(I/U)K-/-(I/U)h-, -(I/U)l-, -(I/U)n-, -(I/U)r-, -sA-, -(I/U)ş-, -(I/U)t-, -y-.

17. Farklı bir dilin ya da farklı bir toplumun ürünü olmadığını kesin bir dille söyleyebileceğimiz Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinin söz varlığı Kıpçak Türkçesi ile özellikle de *Codex Cumanicus*'la büyük oranda benzerlik göstermektedir. Yaşanılan coğrafya ve benimsenen farklı inanç sebebiyle Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde sınırlı sayıda Arapça, Farsça, Slavca ve Ermenice kelimeler bulunmaktadır. Fakat farklı dillere ait az sayıdaki bu kelimeler söz konusu eserlerin Ermenice olduğu sonucunu doğurmaz.

18. Bu çalışmada Tarihî Kıpçak Türkçesinde tespit edebildiğimiz bazı yapım eklerinin Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi ve bugünkü Kıpçak grubu Türk lehçelerinde varlığının izleri sürülmektedir. Ancak hazırlamış olduğumuz bu çalışmanın Tarihî Kıpçak Türkçesi için yeterli bir çalışma olduğunu iddia edemeyiz. Memlûk Kıpçak Türkçesi üzerine birçok çalışma yer alırken Kuzey Kıpçak Türkçesi ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi üzerine yapılan araştırmaların son dönemlerde başlamış olması bu coğrafyalardaki Türk dili üzerine yapılan çalışmaların yetersiz olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Ağar, M. E.** (1998). *Kitâbu Fi'l-Fıkh Bî-Lisâni't-Türkî*, (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Akalın, M.** (1979). *Târihî Türk Şiveleri*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Akar, A.** (2012). *Türk Dili Tarihi –Dönem-Eser-Bibliyografya-*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Akbulut, E.** (2017). *Töre Bitigi*, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Alademir, Ü.** (Haziran 2019). “Nüshaları Işığında Kitâbul-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, S.67, 65-86.
- Alibekiroğlu, S.** (2017). “Türkçenin Sözcük Türetme Yolları”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, S.1, 35-46.
- Alkaya, E.** (Yaz 2008). “Eski Türkçe -kına Ekinin Türk Lehçelerinde ve Türkiye Türkçesi Ağzlarındaki Kullanımı Üzerine”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 12/28, 43-72.
- Altınkaynak, E.** (Kış 2005). “Gregoryan Kıpçaklarının Dil Yadıgârları”, *Karadeniz Araştırmaları*, S.4, 21-38.
- Al-Turk, Gulhan.** (2012). *Kitâbu Bulğatu'l-Muştaş fi Lûgati't-Türk ve'l-Kıfçâk*, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Al-Turk, G.** (2018). “Kitâbu Bulğatu'l-Muştaş, fi Lûgati't-Türk ve'l-Kıfçâk Sözlüğünün İçeriği ve Eserdeki Alıntı Kelimeler”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Edebiyat Dergisi*, S.7/3, 1444-1455.
- Al-Turk, G.** (2018). “Et-Tuhfet-üz-Zekiyye fi'l-Lugâti't-Türkiyye Üzerine Bir Dil Değerlendirmesi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.78, 346-354.
- Arat, R. R.** (1959). *Kutadgu Bilig (Çev. II)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Argunşah, M.** (2004). “Kıpçakça Sözlüklerdeki İmla Sorunları”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı (20-26 Eylül 2004) Bildirileri*, C. II, 3337-3349.
- Argunşah, M.** (2012). “Codex Cumanicus'ta Ümlülerin İmlası I: Düz Ünlüler”. *II. Uluslararası Türkoloji Sempozyumu (12-14 Eylül)*, Polonya: Varşova Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi.

- Argunşah, M.** (2012). “Codex Cumanicus’ta Ünlülerin İmlası I: Yuvarlak Ünlüler”, *VII. Uluslararası Türk Dil Kurultayı (24-28 Eylül)*, Ankara.
- Argunşah, M.** (2015). “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi İle Kodex Kumanikus’u Biçim Bilgisi Yönünden Karşılaştırma”, *VII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu (16-18 Ekim) Bildirileri*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Yayınları. C.I, 89-104.
- Argunşah, M.; G. S. Yüksekaya.** (2019). *Karahanlıca-Harezmece- Kıpçakça Dersleri*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Argunşah, M.; G. Güner.** (2022). *Codex Cumanicus*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arıkan, İ.** (2006). *Ermeni Harfleriyle Yazılmış Kıpçakça Zebur*, (Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Arıkan, İ.** (Aralık 2006). “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, S.4, 130-141.
- Atalay, B.** (1945). *Ettuhfet-üz-Zekiyye fi’l-Lûgat-it-Türkiyye*. İstanbul.
- Atalay, B.** (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, C. I.II.III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B.** (1986). *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bang-Kaup, W.** (1910). “Zur Kritik des Codex Cumanicus”, *Louvain*, p.1-16.
- Bang-Kaup, W.** (1910). “Ueber einen Komanischen Kommunionshymnus”, *Bulletin de l’Academie Royale de Belgique*, (Classe des Lettres, etc.), 231-239.
- Bang-Kaup, W.** (1911). “Kommanixche Texte”, *Bulletin de l’Academie Royale de Belgique*, (Classe des Lettres, etc.), 459-143.
- Banguoğlu, T.** (1974). *Türkçenin Grameri*, İstanbul: Baha Matbaası.
- Baykoca, F. L.** (2007). *Kuzey Grubu Türk Şivelerinin Karşılaştırmalı Yapım Ekleri (Kazak Türkçesi, Kumuk Türkçesi, Nogay Türkçesi, Karaim Türkçesi)*. (Yüksek Lisans Tezi). Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Büngül, N. R.** (1944). *Kitabı-Riyâzâti-Hayil*, Konya: Ülkü Basımevi.
- Caferoğlu, A.** (1931). *Abû Hayyan, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, İstanbul: Evkaf Matbaası.
- Caferoğlu, A.** (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Caferoğlu, A.** (1984). *Türk Dili Tarihi I-II* (3. bs.). İstanbul: Enderun Yayınları.
- Chirli, N.** (2005). *Ermeni Kıpçakçası Dualar Kitabı: Algış Bitigi*, Haarlem: Sota Yayınları.
- Chirli, N.** (2005). “Ermeni Kıpçakçasının Ses Özellikleri Üzerine”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, S.20, s.75-90.
- Clauson, S. G.** (2007). “Türkçede Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler”, (U. Özalan, Çev.), *Dil Araştırmaları Dergisi*, S.1, 185-196.
- Clauson, S. G.** (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- Çelik, N.** (2021). “Kıpçak Türkçesi Döneminde Yazılan Bazı Dinî Eserlerde Anlamca Kaynaşmış-Deyimleşmiş Birleşik Fiiller”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.251. 411-436.
- Çengel, H. K.** (2007). “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesiyle Yazılmış Töre Bitigi ve Bu Eserdeki Töre, Yargı, Bitik Terimleri Üzerine”, *Gazi Türkiyat Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, S.1, 77-95.
- Çengel, H. K.** (2009). “Ermeni Harfli Kıpçakça Söz Varlığı Üzerine Notlar”, *International Journal of Central Asian Studies*, V.19, 165-181.
- Çengel, H. K.** (Bahar 2012). “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi”, *Dil Araştırmaları*, S.10, 17-81.
- Dashkavich, J. R.; E. Tryjarski.** (1974). “Armyano-Kıpçakskiye dolgoviye obyazatelstva iz Edirne (1609) i Lvova (1615)”, *Rocznik Orientalistyczny*, 37/p.47-58.
- Dashkavich, J. R.; E. Tryjarski.** (1974). “Armyano-Kıpçakskiye zaveşçaniye iz Lvova 1671 goda isovremennyy yemu polkiy perevod”, *Rocznik Orientalistyczny*, 36/p.119-131.
- Dashkavich, J. R.; E. Tryjarski.** (1975). “Drevneyşiy Armyano-Kıpçakskiy dokument iz Lvovskih kolleksiy (1583 g.) i iuçeniye bilingv predbraçnih dogovorov Lvovskih armyan”, *Rocznik Orientalistyczny*, 37/p.33-47.
- Dashkavich, J. R.; E. Tryjarski.** (1979). Armyano-Kıpçakskiy yazık bibliografiya literaturı (1802-1978), *Rocznik Orientalistyczny*, 40/p.79-86.
- Demirci, J.** (Mart 2010). Memlûk Kıpçak Sahasına Ait Bir Fıkıh Eseri: Kitâb fi'l-Fıkh, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.7, S.1, 71-90.

- Eckmann, J.** (2017). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (5. bs.). (Osman F. Sertkaya, Çev.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B.** (2007). *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ Yayınları,
- Ercilasun, A. B.** (1984). *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Ercilasun, A. B.** (2012). “-maç/-meç Eki Üzerine”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C:21, 83-88.
- Ercilasun, A. B.** (2019). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi* (20. bs.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erdal, M.** (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Eren, H.** (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* (2. bs.). Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- Ergin, M.** (1998). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.
- Gabain, A.** (1959). “Die Sprache des Codex Cumanicus”, (M. Akalın, Çev.), *Philologiae turcicae Fundamenta I*. Wiesbaden.
- Gabain, A.** (1988). *Eski Türkçenin Grameri*, (Mehmet Akalın, Çev.) (2. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Garkavets, A.** (1987). *Kıpçakskie Yazıki: Kumanskiy i Armyano-Kıpçakskiy*, Alma-Ata: Nauka.
- Garkavets, A.** (1988). *Turskiye Yazıki na Ukaraine*, Naukava Dumka: Kiev.
- Garkavets, A.** (2003). *Kıpçakskoe Pismennoe Nasladie I-II-III. Kıpçakskiy Slovar*, Almatı: Desht-i Qıpçaq.
- Garkavets, A.** (2004). *Codex Cumanicus, Kıpçako-Polovetskie Teksti XIII-XIV*, Almatı.
- Gedizli, M.** (2012). “Türkçede Tek Şekilli ve Çok Şekilli Yapım Ekleri”, *Turkish Studies International Periodical for The Languages Literature and History of Turkish or Turkic*, V.7/4, 3351-3369.
- Gronbech, K.** (1936). *Codex Cumanicus. Cod. Marc. Lat. DXLIX, In Faksimile herausgegeben, mit einer Einleitung*, Kopenhagen.
- Gronbech, K.** (1942). *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen: Einer Munksgaard.

- Gronbech, K.** (1992). *Kuman Lehçesi Sözlüğü-Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*, (K. Aytaç, Çev.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökbel, A.** (2021). *Kıpçak Türkleri Siyasî ve Dinî Tarihi*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Gülensoy, T.** (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülsevin, G.** (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güner, G.** (Yaz 2013). "Hikmetli Hikâr'ın Hikâyesinin Dil Özellikleri I: Yapım Ekleri", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, V.8/9, 1603-1611.
- Güner, G.** (2020). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güvenç, L.** (2014). *Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde Fiil*, (Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Hacıeminoğlu, N.** (1991). *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N.** (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N.** (1997). *Harezmi Türkçesi Grameri*, Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Hatipoğlu, V.** (1981). *Türkçenin Ekleri* (2. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Heyet, C.** (2021). "Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihî Seyri", (M. Öztürk, Çev.), (2. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İzbudak, V.** (1936). *El-İdrâk Haşiyesi*, İstanbul: Devlet Basımevi.
- Kafesoğlu, İ.** (1997). *Türk Millî Kültürü*, (32. bs.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kalsın, Ş.** (2004). *Harezmi Türkçesinde İsim*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kara, M.** (1995). *Hakas Türkçesinde Fiiller*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kara, M.** (2005). *Hakas Türkçesinde İsim*, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Karagözlü, S.** (2012). “Kitabu Bulgatu’l-Muşatak Fi Lugati’t-Turk ve’l Kıpçak’ın Bilinmeyen Bir Nüshası Üzerine”, *9.Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı*, İstanbul Üniversitesi, 681-690.
- Karakuş, Z.** (2018). *Okçuluk İlminin Kitabı-Kitâbü’n Fî İlmi’n-Nüşşâb*, Konya: Medyator Yayıncılık.
- Karamanoğlu, A. F.** (2019). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, (2. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karamanoğlu, A. F.** (2019). *Seyf-i Sarâyî- Gülistan Tercümesi* (2. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaymaz, Z.; R. M.** (2016). “Et-Tufetü’z-Zekiyye fi’l-Lugati’t-Türkiyye Hakkında Bazı Açıklamalar”, *Türkbilig*, 1-20.
- Kocapınar, P.** (2014). *Kavram Sözlükleri ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Söz Varlığı Üzerine Bir Deneme*, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kononov, A. N.** (2000). “Kıpçak, Kuman, Kumuk Kavim Adlarının Etimolojisi Üzerine”, (M. Uğurlu, Çev.), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S.10, 518-526.
- Korkmaz, Z.** (1989). “Yazılı Devirlerdeki Gelişmelere Göre Eski Türkçenin Yaşı”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, S.1989, 353-370.
- Korkmaz, Z.** (1990). “Göktürkçede İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken Yapıları Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, S.1990, 141-149.
- Korkmaz, Z.** (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi* (3. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kuanışbayev, E.** (2006). *Kitâb fi’l-Fıkh*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Kuun, C. G.** (1880). *Codex Cumanicus: Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum*, Budapestini.
- Milci, E. Ç.** (2014). *Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi Mahkeme Tutanakları (1630-1635)*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Milci, E. Ç.** (Sonbahar 2015). “Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesinin İmlâ Özellikleri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.2, 159- 180.

- Mohammad, R.** (2018). *Memlûk Kıpçak Türkçesinde Ekler ve İşlevleri*, (Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Musaev, K.** (Bahar 2020). “Kıpçaklar ve Ana Kıpçakça”, (E. Baımmukhambetova, Çev.), *Gazi Türkiyat*, S.26, 209-227.
- Németh, J.** (1913). “Die Rätsel des Codex Cumanicus”, *ZDMG*, 47/ p.577-608.
- Németh, J.** (1940). “Die Volksnamen quman und qun”, *KCsA*, 3/ p.95-109.
- Németh, J.** (1950). “Peçenek ve Kumanların Dili”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 81-95.
- Öner, M.** (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öner, M.** (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özgür, C.** (1994). *Baytaratü'l-Vâzih'in Kıpçakça ve Türkmençe Yazmalarına Göre Kıpçakçanın Oğuzcalaşması (Türkmenleşmesi) Üzerine Bir Dil Araştırması*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özgür, C.** (2020), *Kıpçak Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Özkan, M.** (1995). *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Özkan, A.** (2018). *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkindî*, Konya: Palet Yayınları.
- Özşahin, M.** (2010). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öztürk, A.** (Güz 2018). “Memlûk Türkçesi Bir Kıpçak Lehçesi midir?”, *Dil Araştırmaları*, S.23, 173-203.
- Öztürk, A.** (2019). “Kuman, Ermeni Harfli Kıpçak ve Karay Türkçelerinin Ortak Sözvarlığı Üzerine”, *Karadeniz Araştırmaları*, XVI/61: 78- 92.
- Özyetgin, A. M.** (2006). “Tarihten Bugüne Türk Dilinin Alanı”, *Chinese Academy of Social Science (Konferans)*, Turfan, Chine.
- Paçacıoğlu, B.**(1995). *Orta Türkçe*, Sivas: Kendi Yayını.
- Poyraz, Esra.** (2021). *Tarihî Kıpçak Türkçesinde Yapım Ekleri*, (Doktora Tezi). Sakarya Üniveristesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Rona-Tas, A.** (2020). *Türkolojiye Giriş*, (İsa Sarı, Çev.), (2. bs.). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

- Sadykbekov, K.** (Agustos 2015). “Memlûk Kıpçak Türkçesi İle Yazılmış Dini Eserler ve Özellikleri”, *International Journal of Languages Education and Teaching*, S.3/2. 119-125.
- Sağlam, B.** (2014). *Çağdaş Türk Lehçelerinde Şekil Bilgisi Ortaklıkları*, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Salan, M.** (İlkbahar 2023). “Ermeni-Kıpçak Dilinin Tarihî Evreleri”, *Dil Araştırmalar*, S.32, 283-303.
- Salman, R.** (2003). “Türkçede Sıfat-Fiil Eklerinin Kalıcı İsim Oluşturma İşlevleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten (1999)*, C. 47. 188-223.
- Sarıtiken, H.** (2019). “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde Yapım Ekleri”, *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, V.5/9, 844-856.
- Serebrennikov, B. A.; N.Z. Gadjeva.** (2011). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri*, (Tevfik Hacıyev-Mustafa Öner, Çev.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Solak, E; Mirza Basic.** (Nisan 2022). “Dîvânü Lügâti’t-Türk’te Kullanılan Fiilden Fiil Yapım Ekleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.7, 453-466.
- Şahin, Y.** (2015). *Ermeni Harfli Bir Kıpçak Metni: “Azizlerin Hayat Hikâyeleri”*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Şirin, R.** (1989). *Kitâb fî Riyazâtî'l-Hayl-Kitâb fî İlmi'n-Nüşşâb*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Tekin, T.** (1997). *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Ankara: Simurg.
- Tekin, T.** (2003). *Orhon Türkçesi Grameri* (2. bs.). İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.
- Tekin, T.** (2010). *Orhon Yazıtları*, (4. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T.; T Ölmez.** (2018). *Türk Dilleri*, (5. bs.). Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Timurtaş, F. K.** (1976). “Küçük Eski Anadolu Türkçesi Grameri”, *Türkiyat Mecmuası*, C.18, 331-368.
- Toparlı, R.** (1993). *El-Kavâninü'l-Külliyeye Li-Zabti'l-Lugâti't-Türkiyye*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi.

- Toparlı, R; M. S. Çögenli; N. H. Yanık.** (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, R.; H. Vural, R. Karaatlı.** (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, (2. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, Recep.** (2017). *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin*, (2. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, R.** (2018). *Er-Dürretü'l-Muddiyye Fî'l-Lügati't-Türkiyye*, (2. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Turan, S.** (2006), *Kıpçak Türkçesinde Kelime Yapımı ve Çekimi*, (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Türk, V.** (2006). "İsimden Fiil Yapan *-al-/el-*; *-l-* ve *-ar-/er-*; *-r-* Eklerinin Kökeni" *İlmî Araştırmalar*, S.21, 183-191.
- Uğurlu, M.** (1984). *Munyetü'l Guzât*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ünal, O.** (2010). *Kodex Kumanikus 1A-55A*, (Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Vural, H.; R. Toparlı.** (2013). *Kıpçak Türkçesi*, Ankara: Sonçağ Yayınları.
- Yavuzarslan, P.** (2012). "Et-Tuhfetü'z-Zekiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 41, 359-360), Ankara.
- Yiğit, İ.** (2004). "Memlükler". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Cilt 29. s.97-100), Ankara.
- Yılmaz, R.** (2013). *Ed-Durretü'l-Mudiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye'nin Memlûk Türkçesi ve Oğuz Türkçesi Nüshalarının Karşılaştırılması*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yücel, M. U.** (Kış 2021). "Balkanlardaki Peçenek-Kuman/Kıpçak Mücadelesi ve Bu Mücadelenin Lebunion Savaşına Etkisi", *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S.1, 97-124.
- Yücel, M. U.** (2022). "Kıpçaklar", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 25, s.419-421), Ankara.
- Zajaczkowski, A.** (1938). *Manuel arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks*, Warszawa.

- Zajaczkowski, A.** (1954). *Slovník Arabsko-Kipczacki z okresu Państwa Mameluckiego, Bulgat al-Muštaq fî Lugat at-Turk wa'l-Kifçâq*, Czezc II Verba, Warszawa.
- Zajaczkowski, A.** (1958). *Slovník Arabsko-Kipczacki z okresu Państwa Mameluckiego, Bulgat al-Muštaq fî Lugat at-Turk wa'l-Kifçâq*, Czezc I Verba, Warszawa.
- Zajaczkowski, A.** (1962). *Le traite arabe Mukaddima D'abou'l-Lait As-Samarkandi: en version Mamelouk-Kiptchak*, Warszawa.
- Zajaczkowski, A.** (1965). "Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptchak ad-Durrat al-mudî'a fi'l-lugat at-turkiya", *Rocznik Orientalistyczny*, Warszawa, XXIX/I, p.39-98.
- URL-1-** <https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrk_dilleri>, erişim tarihi 29.06.2024.